

**ФІНАНСИ,
БАНКІВСЬКА СПРАВА
ТА СТРАХУВАННЯ.
ГРОШОВИЙ ОБІГ І ПУБЛІЧНІ
ФІНАНСИ**

Підручник для бакалаврів

**Чернівці
2019**

УДК 336
Ф591

*Друкується за ухвалою Вченої ради Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
(протокол № 7 від 24.06.2019 р.)*

Рецензенти:

Крупка М.І. – доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка

Дзюблюк О.В. - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри банківської справи Тернопільського національного економічного університету

Авторський колектив у складі д.е.н., проф. **Нікіфорова П.О.** (вступ, розділ 1), к.е.н., доц. **Ткача Є.В.** (розділ 1), к.е.н., доц. **Бак Н.А.** (розділи 2, 4), к.е.н. **Жебчука Р.Л.** (розділ 2), к.е.н. **Легкоступа І.І.** (розділ 3), к.е.н., доц. **Марусяк Н.Л.** (розділ 5), к.е.н., доц. **Гладчук О.М.** (розділ 6), к.е.н. **Харабари В.М.** (розділ 7), к.е.н., доц. **Кучерівської С.С.** (розділ 8), к.е.н., доц. **Саїнчук Н.В.** (розділ 9), виловлює подяку рецензентам за цінні поради та зауваження, а також колегам за сприяння у виданні підручника.

Ф591 Фінанси банківська справа та страхування. Грошвий обіг і публічні фінанси : підручник для бакалаврів. / за ред. проф. П.О. Нікіфорова, доц. Н.А. Бак. - Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2019. – 296 с.

Перший том двотомного видання «Фінанси, банківська справа та страхування» охоплює цикл обов'язкових дисциплін підготовки фахівців з фінансів, банківської справи та страхування першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, а саме: «Гроші і кредит», «Фінанси», «Бюджетна система», «Податкова система».

Для студентів, викладачів, працівників підприємств, установ і організацій різних форм власності, а також усіх бажаючих оволодіти концептуальними знаннями у сфері фінансів, банківської справи та страхування.

УДК 336

© Чернівецький національний університет, 2019

ISBN _____

ЗМІСТ

ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. ГРОШІ І КРЕДИТ	12
1.1. НЕОБХІДНІСТЬ, СУТЬ, ФУНКЦІЇ ТА ФОРМИ ГРОШЕЙ	12
1.1.1. Необхідність грошей, їхнє значення та роль в економіці	12
1.1.2. Походження грошей	13
1.1.3. Еволюція грошей	14
1.1.4. Суть і функції грошей	17
1.1.5. Форми грошей	20
1.2. ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	24
1.2.1. Теорії грошей	24
Металістична теорія грошей.....	24
Номіналістична теорія грошей	25
Кількісна теорія грошей.....	26
1.2.2. Теорії грошово-кредитного регулювання.....	27
Кейнсіанська теорія грошово-кредитного регулювання	27
Монетаристська теорія грошово-кредитного регулювання.....	28
Кейнсіансько-неокласичний синтез	29
1.3. ГРОШОВА СИСТЕМА.....	31
1.3.1. Суть грошової системи та її елементи	31
1.3.2. Типи грошових систем	32
1.3.3. Становлення та розвиток грошової системи України	34
1.4. ГРОШОВИЙ ОБІГ І ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ.....	36
1.4.1. Поняття і модель грошового обігу	36
1.4.2. Грошова маса та її структура. Грошова база	37
1.4.3. Швидкість обігу грошей	39
1.4.4. Закони грошового обігу	40
1.5. ГРОШОВИЙ РИНОК.....	42
1.5.1. Економічна суть і особливості функціонування грошового ринку	42
1.5.2. Попит на гроші	44
1.5.3. Формування пропозиції грошей.....	46
1.5.4. Установлення рівноваги на грошовому ринку	48
1.6. ІНФЛЯЦІЯ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ.....	49
1.6.1. Суть і причини інфляції.....	49
1.6.2. Вимірювання інфляції та її види.....	52
1.6.3. Соціально-економічні наслідки інфляції.....	56
1.6.4. Форми і методи стабілізації грошового обігу.....	58
1.7. ГРОШОВІ РЕФОРМИ.....	61
1.7.1. Поняття та цілі грошових реформ.....	61

1.7.2. Класифікація грошових реформ	62
1.8. КРЕДИТ У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ.....	64
1.8.1. Економічна суть кредиту; принципи кредитування.....	64
1.8.2. Функції кредиту.....	65
1.8.3. Теорії кредиту.....	66
Натуралістична теорія кредиту.....	66
Капіталотворча теорія кредиту.....	67
1.8.4. Суть і функції процента.....	68
1.8.5. Види процента і чинники, що визначають його рівень.....	69
1.9. ФОРМИ ТА ВИДИ КРЕДИТУ	71
1.9.1. Загальна характеристика форм і видів кредиту.....	71
1.9.2. Комерційний кредит	72
1.9.3. Банківський кредит.....	73
1.9.4. Споживчий кредит.....	75
1.9.5. Лізинговий кредит.....	76
1.9.6. Іпотечний кредит.....	77
1.9.7. Державний кредит.....	78
1.10. ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК.....	79
1.10.1. Шляхи створення центральних банків	79
1.10.2. Функції та операції центрального банку.....	80
1.10.3. Національний банк України: організація та функціонування.....	81
1.11. КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ.....	84
1.11.1. Комерційні банки, їхні види, функції та структура	84
1.11.2. Операції комерційних банків.....	85
1.12. НЕБАНКІВСЬКІ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ ІНСТИТУТИ.....	86
1.12.1. Роль небанківських фінансово-кредитних інститутів у розвитку національної економіки.....	86
1.12.2. Небанківські кредитні установи	87
1.12.3. Інвестиційні небанківські посередники.....	91
1.13. ВАЛЮТА, ВАЛЮТНИЙ КУРС, ВАЛЮТНИЙ РИНОК.....	93
1.13.1. Поняття валюти та валютних цінностей.....	93
1.13.2. Економічна суть і режими валютного курсу	96
1.13.3. Розрахунок валютного курсу. Котирування валюти.....	98
1.13.4. Суть і структура валютного ринку.....	101
1.14. МІЖНАРОДНА ВАЛЮТНО-КРЕДИТНА СИСТЕМА.....	104
1.14.1. Поняття міжнародної валютно-кредитної системи та її елементи.....	104
1.14.2. Система золотого стандарту.....	105
1.14.3. Бреттон-Вудська валютна система.....	106
1.14.4. Ямайська валютна система.....	107
1.14.5. Європейська валютна система.....	109
1.15. МІЖНАРОДНІ ВАЛЮТНО-КРЕДИТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	114
1.15.1. Міжнародний валютний фонд у системі валютного регулювання.....	114

1.15.2. Група Світового банку.....	116
1.15.3. Регіональні фінансові інститути	118
РОЗДІЛ 2. ФІНАНСИ.....	122
2.1. ФІНАНСИ ТА ФІНАНСОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ	122
2.1.1. Суть і об'єктивна необхідність фінансів.....	122
2.1.2. Функції фінансів.....	124
2.1.3. Фінансові ресурси як матеріальне втілення фінансів.....	125
2.1.4. Фінансова система держави та її складові.....	128
2.2. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ТА ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ.....	130
2.2.1. Суть фінансової політики та її значення.....	130
2.2.2. Складові та напрямки фінансової політики.....	131
2.2.3. Зміст і складові фінансового механізму.....	133
2.3. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ.....	134
2.3.1. Суть фінансового менеджменту, його принципи та функції.....	134
2.3.2. Планування як функція фінансового менеджменту.....	136
2.3.3. Зміст, призначення та класифікація фінансового контролю.....	137
2.3.4. Аудит і аудиторська діяльність в Україні.....	138
2.4. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	140
2.4.1. Суть, функції фінансів суб'єктів господарювання та засади їх організації.....	140
2.4.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання.....	142
2.4.3. Формування та використання основного капіталу суб'єктів господарювання.....	143
2.4.4. Економічна суть і організація оборотного капіталу суб'єктів господарювання.....	145
2.4.5. Зміст і оцінка фінансового стану суб'єктів господарювання.....	146
2.5. ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ.....	147
2.5.1. Суть податків; види податкових платежів.....	147
2.5.2. Функції податків.....	149
2.5.3. Елементи податків.....	149
2.5.4. Класифікація податків.....	150
2.5.5. Податкова система України та наукові засади її побудови	151
2.5.6. Податкова політика держави: основні критерії та принципи ведення.....	152
2.6. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ.....	154
2.6.1. Суть державного бюджету, його роль у соціально-економічних процесах.....	154
2.6.2. Бюджетна політика та механізм її реалізації.....	155
2.6.3. Бюджетна система України та принципи її функціонування.....	156
2.6.4. Бюджетний процес, його особливості в Україні.....	157
2.6.5. Економічна суть і склад надходжень державного бюджету, методи їх формування.....	158

2.6.6. Витрати державного бюджету, їх характеристика; механізм бюджетного фінансування.....	160
2.7. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ.....	162
2.7.1. Суть і призначення місцевих фінансів.....	162
2.7.2. Складові елементи системи місцевих фінансів.....	163
2.7.3. Місцеві бюджети як інститут місцевих фінансів, характеристика їх надходжень і витрат.....	164
2.7.4. Міжбюджетні відносини та їх місце у фінансовому забезпеченні діяльності органів місцевого самоврядування.....	165
2.7.5. Фінансова автономія органів місцевого самоврядування: зміст і критерії визначення.....	167
2.8. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ.....	168
2.8.1. Суть і необхідність державних цільових фондів.....	168
2.8.2. Класифікація державних цільових фондів, джерела їх утворення.....	170
2.8.3. Характеристика позабюджетних державних цільових фондів соціального страхування.....	170
2.9. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ.....	173
2.9.1. Суть державного кредиту, його об'єктивна необхідність і види.....	173
2.9.2. Державна позика як основна форма державного кредиту.....	174
2.9.3. Державний борг, його види.....	175
2.9.4. Управління державним боргом.....	176
2.10. СТРАХУВАННЯ	179
2.10.1. Економічно-правова природа категорії “страхування”.....	179
2.10.2. Функції страхування.....	180
2.10.3. Страхові ресурси як різновид фінансових ресурсів суспільства.....	181
2.11. ФІНАНСОВИЙ РИНОК.....	183
2.11.1. Суть і функції фінансового ринку, його роль у розвитку економічних процесів.....	183
2.11.2. Класифікація фінансових ринків.....	185
2.11.3. Об'єкт та інструменти фінансового ринку.....	185
2.11.4. Суб'єкти фінансового ринку.....	187
2.11.5. Основні засади організації та регулювання фінансового ринку	188
2.12. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ.....	190
2.12.1. Фінанси в системі міжнародних економічних відносин.....	190
2.12.2. Зміст і види міжнародних розрахунків	192
2.12.3. Міжнародний фінансовий ринок, характеристика його складових.....	192
2.12.4. Міжнародні фінансові організації та їх місце в системі міжнародних фінансів.....	194

РОЗДІЛ 3. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА.....	198
3.1. БЮДЖЕТНИЙ УСТРІЙ ТА ПОБУДОВА БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	198
3.1.1. Бюджетний устрій та бюджетна система України.....	198
3.1.2. Принципи побудови бюджетної системи.....	201
3.2. МІЖБЮДЖЕТНІ ВІДНОСИНИ І СИСТЕМА БЮДЖЕТНОГО ВИРІВНЮВАННЯ В УКРАЇНІ.....	204
3.2.1. Зміст міжбюджетних відносин та їх регулювання.....	204
3.2.2. Організація міжбюджетних відносин в Україні.....	206
3.2.3. Особливості організації міжбюджетних відносин за кордоном	209
3.3. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ТА НАУКУ	212
3.3.1. Необхідність і склад видатків на розвиток економіки.....	212
3.3.2. Форми та види фінансування видатків бюджету на економічну діяльність.....	213
3.3.3. Фінансування науки	215
3.4. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ.....	217
3.4.1. Характеристика видатків бюджету на соціальну сферу.....	217
3.4.2. Особливості бюджетного фінансування соціального захисту та соціального забезпечення.....	218
3.4.3. Видатки на охорону здоров'я.....	219
3.4.4. Видатки на загальну середню освіту.....	221
3.4.5. Видатки на утримання закладів культури та мистецтва.....	223
3.4.6. Видатки на розвиток фізичної культури та спорту.....	225
3.5. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ОБОРОНУ ТА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ.....	227
3.5.1. Фінансування оборони та групування оборонних видатків.....	227
3.5.2. Особливості фінансування національної оборони.....	228
3.5.3. Видатки на державне управління.....	229
3.6. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ОБСЛУГОВУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ.....	232
3.6.1. Державні запозичення як джерело формування державного боргу....	232
3.6.2. Державний борг і необхідність управління ним.....	234
3.6.3. Видатки державного бюджету на управління державним боргом, його обслуговування та погашення.....	236
РОЗДІЛ 4. ПОДАТКОВА СИСТЕМА.....	240
4.1. ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ.....	240
4.1.1. Суть податку на додану вартість, його роль у формуванні доходів державного бюджету України.....	240
4.1.2. Характеристика базових елементів ПДВ.....	241

4.1.3. Порядок нарахування ПДВ	242
4.1.4. Механізм електронного адміністрування ПДВ.....	244
4.2. АКЦИЗНИЙ ПОДАТОК.....	247
4.2.1. Економічний зміст акцизного податку та необхідність його запровадження.....	247
4.2.2. Характеристика базових елементів акцизного податку.....	248
4.2.3. Механізм нарахування та сплати акцизного податку.....	249
4.2.4. Особливості механізму специфічного акцизного оподаткування операцій з окремими групами підакцизних товарів.....	251
4.3. МИТНІ ПЛАТЕЖІ ЯК СКЛАДОВА ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	253
4.3.1. Види й умови застосування митних платежів.....	253
4.3.2. Економічний зміст, види мита та його базові елементи.....	255
4.3.3. Порядок розрахунку суми мита та його сплати до державного бюджету України.....	256
4.3.4. Особливості акцизного оподаткування товарів, що перетинають митний кордон України.....	257
4.4. ПОДАТОК НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ.....	258
4.4.1. Суб'єкти й об'єкт податку на прибуток підприємств.....	258
4.4.2. Амортизаційні відрахування як складова витрат платника податку на прибуток	259
4.4.3. Податкові різниці як складова об'єкта податку на прибуток.....	260
4.4.4. Порядок нарахування, сплати і подання звітності про податок на прибуток.....	260
4.5. ПОДАТОК НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....	263
4.5.1. Суб'єкт і об'єкт податку на доходи фізичних осіб.....	263
4.5.2. Зміст, склад і особливості розрахунку бази ПДФО.....	264
4.5.3. Розміри й умови отримання фізичними особами податкової соціальної пільги.....	266
4.5.4. Механізм застосування податкової знижки при оподаткуванні доходів громадян	267
4.5.5. Порядок нарахування та сплати ПДФО	268
4.6. ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО БІЗНЕСУ.....	270
4.6.1. Загальна система оподаткування доходів суб'єктів малого бізнесу	270
4.6.2. Умови та порядок застосування єдиного податку платниками першої - третьої груп.....	272
4.6.3. Особливості застосування єдиного податку платниками четвертої групи.....	274
4.7. РЕНТНІ ПЛАТЕЖІ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ОПОДАТКУВАННЯ.....	276
4.7.1. Види рентних платежів і принципи їх застосування в Україні	276
4.7.2. Порядок рентного оподаткування використання надр.....	277
4.7.3. Порядок застосування рентної плати за користування	

радіочастотним ресурсом України.....	278
4.7.4. Механізм нарахування та сплати рентної плати за спеціальне використання води	279
4.7.5. Види спеціального використання лісових ресурсів, порядок його оподаткування	280
4.7.6. Характеристика рентної плати за транспортування вуглеводнів і аміаку територією України	282
4.7.7. Механізм нарахування та сплати екологічного податку	283
4.8. МІСЦЕВІ ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ.....	284
4.8.1. Зміст місцевих податків і зборів, їх соціально-економічне призначення та механізм запровадження.....	284
4.8.2. Характеристика елементів податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки	285
4.8.3. Особливості механізму нарахування та сплати земельного податку й орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності.....	288
4.8.4. Порядок застосування транспортного податку.....	291
4.8.5. Механізм нарахування та сплати збору за місця для паркування транспортних засобів.....	292
4.8.6. Особливості порядку застосування туристичного збору.....	293

ВСТУП

Соціально-економічні процеси, які тривають сьогодні в Україні, вимагають економічних реформ, чіткої координації дій в усіх сферах і ланках економічної та фінансової системи. Одним з головних важелів у системі державного регулювання економічного та соціального розвитку є саме фінансові інструменти. Здійснення ефективної фінансової політики вимагає підходу до управління фінансами як єдиною інституційною структурою суспільства, в рамках якої повинні оптимізуватись інтереси різних суб'єктів.

Теорія та практика функціонування фінансової сфери покликана дати ключ до засвоєння законів і принципів побудови публічних і корпоративних фінансів, банківської та страхової системи, розвитку фінансових ринків, зробити їх зрозумілими з погляду внутрішнього устрою й механізму функціонування. Практичне застосування теоретичних положень – законів, закономірностей і сформульованих на їх основі принципів, методичних рекомендацій, методів і правил в управлінні фінансами – дає змогу підвищити ступінь обґрунтованості рішень, повніше використовувати власні та залучені ресурси. Воно має важливе значення для профілактики помилок, запобігання втратам і упущеним вигодам, що виникають на ґрунті недостатньої професійної підготовки.

Кризові умови господарювання минулих років призвели до жорсткої лімітації фінансово-кредитних ресурсів, обмеженості джерел фінансового забезпечення економічних суб'єктів та їхнього дефіцитного стану. Формування системи національного господарства з постіндустріальним та інноваційним укладом можливі тільки за наявності висококваліфікованих фахівців з економіки, які володіють знаннями та навичками, в тому числі фінансового характеру. Тому в процесі розвитку сучасної економіки важливе завдання - забезпечити через сферу освіти освоєння теорії та практики різноспрямованої фінансової діяльності економічних одиниць.

Виконання окресленого завдання потребує формування ґрунтовних, глибоких і міцних знань з різноманітних навчальних дисциплін фінансового спрямування. Майбутнім бакалаврам з фінансів, банківської справи та страхування належить знати економічну природу грошей, фінансів і кредиту, їхні функції, а також теоретичні та методологічні засади розвитку фінансово-кредитних відносин у сучасному суспільстві. Студенти, які в майбутньому будуть застосовувати на практиці фінансові знання, повинні вивчити напрямки впливу фінансів на перебіг макро- і мікроекономічних процесів, у тому числі через функціонування

фінансового ринку та його страхового сегменту, засади формування та реалізації різних напрямків фінансової політики, а також механізми управління фінансами держави, суб'єктів господарювання та населення. Вміння орієнтуватися в сучасних проблемах розвитку фінансової системи України, виявляти причини дестабілізаційних процесів і пропонувати напрямки їх подолання визначальні для фахівців економічного профілю.

Швидкий і часто недостатньо прогнозований розвиток економічних процесів актуалізує необхідність постійного оновлення навчально-методичної літератури. Запропонований підручник, підготований колективом кафедри фінансів і кредиту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, покликаний виконати таке завдання. Він містить навчальний матеріал, який наведено в концентрованій формі. Це дозволить студентам зручно та зрозуміло опрацювати найбільш вагомі положення фінансової науки.

Підручник для бакалаврів «Фінанси, банківська справа та страхування» логічно структурований. Його дві частини містять дев'ять розділів, а саме: перший том - «Гроші і кредит», «Фінанси», «Бюджетна система», «Податкова система», другий том - «Фінанси підприємств», «Банківська система», «Фінансовий ринок», «Страхування», «Інвестування». Матеріал кожного розділу підкріплений ілюстраціями (таблицями, рисунками). Це полегшить сприйняття студентами інформації та сприятиме глибшому засвоєнню ними поданого матеріалу. Наведені після кожного розділу завдання дозволяють простимулювати студентів до глибшого опанування навчального матеріалу, а рекомендована література – до самостійної роботи в процесі пошуку відповідей на поставлені питання.

РОЗДІЛ 1. ГРОШІ І КРЕДИТ

1.1. НЕОБХІДНІСТЬ, СУТЬ, ФУНКЦІЇ ТА ФОРМИ ГРОШЕЙ

1.1.1. Необхідність грошей, їхнє значення та роль в економіці

1.1.2. Походження грошей

1.1.3. Еволюція грошей

1.1.4. Суть і функції грошей

1.1.5. Форми грошей

1.1.1. Необхідність грошей, їхнє значення та роль в економіці

Немає нічого важливішого для розуміння механізмів функціонування ринкової економіки, ніж чітке розуміння ролі грошей, які є її необхідним інструментом. Недаремно гроші часто називають „мовою ринку”.

Гроші – один з найвеличніших винаходів. Гроші зачаровують людей. Через них вони мучаться, для них вони трудяться. Вони придумують найвишуканіші способи витратити їх. Гроші – це єдиний товар, який не можна використати по-іншому, ніж як звільнитись від них. Вони не нагодують вас, не одягнуть, не дадуть притулку і не розважать доти, доки ви не витратите чи не інвестуєте їх. Люди майже завжди все зроблять для грошей, а гроші все зроблять для людей. Гроші - це загадка, що змінює маски, вабить і полонить.

Гроші дуже важливі в економічній науці. Вони – дещо набагато більше, ніж пасивний компонент економічної системи, ніж простий інструмент, який сприяє роботі економіки, потоки грошей є джерелом її життєвої сили. Якщо ж грошова система функціонує погано, то це може стати головною причиною різких коливань рівня виробництва, зайнятості, цін в економіці, спотворити розподіл ресурсів, зумовити інфляцію або депресію.

Для визначення суті грошей необхідно з’ясувати історію їхнього походження, причини, що зумовлюють виникнення та існування грошей в економічному житті суспільства.

Перші спроби з’ясувати суть і природу грошей зроблені видатними вченими Давньої Греції – Ксенофонтом, Платоном, Арістотелем. Саме Арістотеля вважають родоначальником економічної науки загалом та науки про гроші, зокрема. Він висловив надзвичайно важливі гіпотези про природу і функції грошей, стверджував, що все потрібно оцінювати в грошах, оскільки це дає змогу людям обмінюватися послугами і товарами й робить можливим існування суспільства.

Фундаментальні проблеми грошей були порушені ще в працях класиків західної політичної економії А.Сміта, Д.Рікардо. пізніше їх

досліджували інші видатні теоретики XIX – початку XX ст. – Дж. С. Міль, У. Джевонс, Л. Вальрас, А. Маршалл, І.Фішер. У XXст. естафета вивчення грошей перейшла до видатних представників сучасної економічної науки – Дж. Хікса, Дж. Тобіна, Ф. Модільяні, Д. Патінкіна, Дж. М. Кейнса, П. Самуельсона, М. Фрідмена.

Теоретичні проблеми грошей актуальні і сьогодні. Не стихають дискусії між представниками двох шкіл – кейнсіанцями і монетаристами. Кейнсіанство як наукова школа сформувалось у 20-30-х роках XX ст. На думку Дж. М. Кейнса та його послідовників, гроші повинна активно використовувати держава для повсякденного управління економічною кон'юнктурою і стимулювання темпів економічного розвитку. Проте управління грошима через монетарну політику не є дієвим знаряддям стабілізації, оскільки монетарна політика здійснюється через складний передавальний механізм. Тому ефективнішою є фіскальна політика. Монетаристи, навпаки, засуджують спроби дискретного втручання держави у функціонування конкурентної ринкової економіки, оскільки ті перешкоджають дії стихійних ринкових стабілізаторів і посилюють диспропорції та суперечності. Лідер монетаризму - Мілтон Фрідмен, лауреат Нобелівської премії з економіки 1976 р. Він стверджував, що гроші є найважливішим, визначальним чинником розвитку кон'юнктури і динаміки номінального валового продукту.

1.1.2. Походження грошей

На думку більшості вчених, головною причиною виникнення грошей був суспільний поділ праці й необхідність регулярного обміну продуктами праці між товаровиробниками. У первісній общині люди не обмінювались між собою виробленими продуктами: все, що в ній виготовляли, в ній і споживали. Однак на певному етапі розвитку людського суспільства відбувся перший великий поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. Виникла потреба в обміні окремими продуктами праці.

Відомий англійський учений У. Джевонс дослідив технічні труднощі обміну товарів за умов примітивного ринку й обґрунтував перехід до системи опосередкованого непрямого обміну з використанням грошей. Гроші в цьому разі відіграли роль *суспільного винаходу*, який дає змогу обійти вимогу обов'язкового взаємного збігу потреб продавця й покупця.

Цей обмін спочатку був випадковим, одиничним. Предметами обміну слугували товари широкого вжитку, які й почали відігравати роль грошей.

Перший великий поділ праці також створив передумови для перетворення обміну у регулярний процес. Форма вартості стала спочатку розгорнутою, тобто вартість товару мала вираження у розгорнутому ряді

товарів-еквівалентів. Пізніше із загальної маси товарів виділився один, який почав виконувати функції загального еквівалента.

Другий великий поділ праці – відокремлення ремесла від землеробства – прискорив розвиток ринку. В обмін почали надходити не просто надлишки продуктів, а товари, спеціально виготовлені для обміну.

Чому ж саме той чи інший товар став грошима? Хто закріпив за ним функції грошей? Однозначної відповіді на це запитання наука не дала. В економічній теорії традиційно виділяють дві концепції походження грошей: еволюційну і раціоналістичну.

Прихильники еволюційної концепції вважають, що гроші виникли стихійно. Тобто внаслідок тривалого еволюційного процесу певний товар виділився із загальної товарної маси, яку обмінювали на ринку, і почав посідати місце загального еквівалента. Отже, вчені акцентують на об'єктивному характері походження грошей. Прихильниками еволюційної концепції були А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс та ін.

Стихійне походження грошей обґрунтоване А. Смітом у парці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). Учений доводив, що розвиток грошей пов'язаний з історичним процесом суспільного поділу праці та її спеціалізації.

На думку прихильників раціоналістичної концепції, гроші виникли внаслідок угоди між людьми або були запроваджені законодавчими актами держави для полегшення обміну товарами. Уперше цю концепцію висловив Арістотель у книзі «Нікомахова етика». Ідею про гроші як про продукт домовленості підтримували представники номіналістичної теорії Дж. Берклі, Дж. Стюарт, Г. Кнапп, Ф. Бендіксен та ін. П. Самуельсон уважав гроші «соціальною умовністю».

У працях сучасних авторів наведено такі причини, які породжують необхідність використання грошей: 1) відсутність синхронізації надходжень і платежів, які утруднюють прямий товарообмін; 2) наявність трансакційних витрат, тобто витрат праці й ресурсів, необхідних для товарообмінних угод (у цьому випадку гроші є засобом мінімізації витрат); 3) невизначеність господарських перспектив, яка примушує учасників обороту нагромаджувати грошові залишки для страхування від платежу та інших ризиків; 4) час як невід'ємний елемент процесів виробництва й обігу товарів, який відводить грошам роль зв'язувальної ланки між сьогоденням і майбутнім.

1.1.3. Еволюція грошей

Функції грошей виконував певний товар зовсім не випадково. Тут є певна закономірність. Зазвичай, роль грошей закріплювалися за одним товаром, який був важливим предметом виробництва і в значній кількості

служував предметом ринкового обміну в конкретній місцевості. Наприклад, у стародавній Ісландії і скандинавських народів грошима була риба. Ціни товарів визначили у штуках тріски, і всі товари продавали й купували за тріску. В багатьох країнах, починаючи з давніх часів, грошима була худоба. У поемах Гомера, зокрема, вартість різних товарів визначена кількістю биків.

У процесі розвитку ринків одні гроші витісняли інші. З часом архаїчні форми грошей замінювали зручнішими, прогресивнішими. Худоба, наприклад, дуже швидко була замінена хутрами, ваговими кількостями солі й іншими товарами. У деяких випадках подібні товари зберігали функції грошей у порівняно розвиненому суспільстві, якщо воно перебувало в якихось особливих умовах. Під час війн і господарської розрухи інколи відбувалося стихійне повернення до використання як грошей таких товарів, як сіль, тютюнові вироби тощо.

Еволюцію форм грошей можна простежити за труднощами обміну і тим, як їх долати.

Перша трудність полягала в тому, що не було загального еквівалента – товару, який виражав би вартість решти товарів і який можна було б на них постійно обмінювати. Це гальмувало розвиток виробництва, торгівлі та процес розвитку суспільства.

Однак у процесі суспільного розвитку, як уже зазначено, з'явився товар, який почали використовувати як посередник в обміні товарів і який служував загальним еквівалентом. Проте часто цей товар не міг добре виконувати функції грошей, оскільки не мав необхідних властивостей. Саме це вчені й називали другою трудністю обміну.

Для виконання своїх функцій гроші повинні мати певні властивості. По-перше, це однорідність і рівноякісність. Проте в природі не буває двох абсолютно однакових тварин. І тому, хоча худоба в багатьох народів тривалий час виконувала функції грошей, такі гроші були недосконалими. По-друге, міцність і можливість збереження. Наприклад, риба, навіть солена чи копчена, швидко псується. По-третє, подільність, тобто можливість розділити грошову одиницю на частини. Неподільні гроші високої вартості незручно використовувати в разі укладання дрібних угод купівлі-продажу. По-четверте, компактність, портативність, висока вартість одиниці ваги чи рахунку. Нарешті, по-п'яте, бажано, щоб грошовий товар мав постійну вартість, яка суттєво не залежить від примх погоди й інших випадковостей.

Друга трудність розв'язана так: функції грошей почали виконувати метали. За повідомленням Арістотеля, у Стародавній Спарті використовували залізні гроші. Відомо також, що, крім заліза, гроші виготовляли з міді і навіть з олова, свинцю та інших металів і їхніх

сплавів. Проте особливу роль в історії розвитку грошей відіграли благородні метали – золото і срібло. Вони не тільки задовольняють усі попередньо визначені вимоги, а й естетично привабливі.

Золото стало грошима в порівняно багатому суспільстві, яке далеко відійшло від первісних общин мисливців і землеробів.

У розвинених рабовласницьких цивілізаціях Єгипту, Малої Азії, Леванту, Греції (III-I тисячоліття до н.е.) золото вже слугувало символом багатства і влади. В одних випадках його виставляли напоказ, в інших – ховали в скарбах.

До того, як благородні метали стали переважно формою грошей, головним способом обчислення грошей був рахунок на штуки. Так рахували голови худоби, хутро, черепашки.

Благородні метали дали змогу перейти від штучного до вагового типу грошей. Це пояснюють унікальними фізичними властивостями золота – м'якістю, здатністю набувати будь-яку форму. Використання вагових грошей із золота і срібла стало великим прогресом, проте всіх проблем не розв'язало. По-перше, тому, що покупець повинен був мати вагу аптекарської точності, щоб правильно зважувати золоті зливки, по-друге, він мав бути експертом з дорогоцінних металів, щоб перевірити, якої чистоти (проби) золото йому дають.

Отже, третя трудність обміну полягала в тому, що початково в господарстві не було благородних металів у вигляді готових, засвідчених і гарантованих якимось авторитетним органом вагових кількостей. Із цієї ситуації вийшли клеймуванням злиwkів, а пізніше – карбуванням монет.

Виникнення і розвиток монети тривало багато віків. Спочатку склалася практика клеймувати зливки. Є дані, що зливки срібла були в обігу ще в Стародавньому Вавилоні в III-II тисячоліттях до н.е. В Єгипті при фараоні першої династії Менесі (кінець IV тисячоліття до н.е.), очевидно, як гроші використовували невеликі зливки золота твердої ваги (близько 14 г) з клеймом, на якому було його ім'я. При фараонах IV-VI династії в III тисячолітті до н.е. в обігу функціонували золоті кільця чітко визначених форми і ваги, хоч і без клейма.

Монети у формах, близьких до сучасних, з'явилися значно пізніше. Назва *монета* походить від назви храму Юнони-Монети (Рим), у якому в III ст. до н.е. карбували монети.

Паперові гроші з'явилися у Китаї в XIII ст. нашої ери. Про це повідомив Марко Поло, який упродовж 20 років подорожував по цій країні.

У XIII ст. паперові гроші також випущено в Персії, у XIV ст. – у Японії; у XVI – XVIII ст. паперові гроші введено в обіг у Європі та північноамериканській колонії Англії Массачусетсі. У Європі паперові

гроші вперше випущені у Швеції 1641 р., пізніше – в інших країнах: 1701 р.- у Франції, 1769 р. – у Росії, наприкінці XVIII ст. – в Англії.

Перші кредитні гроші у вигляді боргових розписок з'явилися у I тисячолітті до н.е. у Вавилоні. У XII ст. в Італії, а згодом в інших країнах Західної Європи почали використовувати переказні векселі.

Банківські гроші у вигляді банкнот уведено в обіг приблизно з XVII століття. Чеки з'явилися у XIV ст. у зв'язку з розвитком вкладних операцій банків.

Наприкінці XX ст. (70-ті роки) виникли електронні гроші. Перший електронний віртуальний банк створений у США 1995р.

1.1.4. Суть і функції грошей

Запитання «що таке гроші, чому їх використовують в господарстві, яке їхнє місце в системі економічних відносин?» існують з часів появи товарно-грошового обміну. Намагання з'ясувати їхню суть, виявити властивості й причини появи в обігу стали предметом дослідження багатьох поколінь учених - від античних філософів до сучасних світил світової економічної науки. Однак, незважаючи на це і на велику кількість досліджень у даній галузі, природа грошей до кінця не з'ясована.

На запитання «що таке гроші?» сучасні підручники з економічної теорії дають традиційну відповідь. Гроші визначаються як будь-який товар, що функціонує як засіб обігу, рахункової одиниці й засобу збереження вартості. Тобто суть грошей тлумачать через їхні функції. Гроші – це те, що вони *роблять*. Отже, на думку сучасних учених, усе, що виконує функції грошей, і є гроші.

Гроші як міра вартості та масштаб цін. *Міра вартості* – це функція, у якій гроші використовують для визначення цін на товари і послуги. За умов використання благородних металів усі конкретні товари «шукали» собі золотий чи срібний еквівалент і одержували ціну як певну вагову кількість цього металу.

Класики економічної теорії й деякі її представники кінця XIX-початку XX ст. визнавали всі п'ять функцій.

З початком централізованого карбування монет державами виник грошовий масштаб, або масштаб цін, який спочатку збігався з ваговим. Наприклад, в Англії фунт стерлінгів як грошова одиниця дорівнював фунту срібла, а монету карбували вагою 1/240 фунта срібла. З часом масштаб цін значно відхилявся від вагового, причому в різних країнах по-різному. Тому ціни, які виражали в національних грошах, почали значно відрізнятися на різних ринках, що зумовило потребу застосування спеціальних коефіцієнтів зіставлення валют (валютних курсів).

Масштаб цін як вагова кількість благородного металу, прийнятого за грошову одиницю, є складовою частиною функції міри вартості, доповнює її призначення виражати вартість товарів. За умов обігу нерозмінних знаків грошей механізм міри вартості суттєво змінився: між вартістю товару, яку потрібно виміряти, і грошовою ціною як результатом такого вимірювання немає золота. Відпала потреба у ваговій кількості золота, що прийнята за грошову одиницю і слугує масштабом цін.

Гроші як засіб обігу. Цю функцію гроші виконують як посередник в обміні товарів, забезпечуючи їхній обмін. Гроші є мастилом, що полегшує обмін. У цьому разі для процесу купівлі-продажу стає характерним одночасний і різнонапрямлений рух економічних благ і грошей.

Значення грошей як засобу обігу важко перебільшити, оскільки це дає змогу відійти від бартерної форми торгівлі, тобто знижується потреба в збігові інтересів двох учасників ринку. Функцію грошей як засобу обігу трактують однозначно всі економічні школи.

Заміна бартеру грошовим обміном відділила акт продажу від акту купівлі. Обмін товарів за допомогою грошей у цій функції відбувається за схемою Т - Г - Т, на відміну від бартерного обміну товарів - Т - Т.

Поява грошей дала змогу розірвати “товарний метаморфоз” на два самостійні акти: продаж (Т - Г) і купівлю (Г - Т), які можуть бути відокремлені в просторі й часі. Це мало важливе позитивне значення як для розвитку обміну, так і для економіки загалом.

Гроші як засіб нагромадження. Роздвоєння кругообігу Т - Г - Т на два самостійні акти (Т - Г і Г - Т) привело до можливості та необхідності нагромадження грошей. Гроші, вилучені з обігу для нагромадження, виконують функцію засобу нагромадження. У цьому разі гроші залишають обіг і перетворюються у скарб.

У докапіталістичних формаціях використовували найпростішу форму нагромадження багатства, коли вилучені з обігу золото і срібло зберігали у скринях, схованках у вигляді зливків, золотого піску, монет, прикрас. Економічним призначенням скарбу було, перш за все, збереження вартості грошей у часі. За умов металевого грошового обігу гроші, вилучені в скарби, слугували резервом для стихійного регулювання кількості грошей в обігу відповідно до законів грошового обігу.

З розвитком товарного виробництва сформувалась ще одна мета нагромадження грошей: створення резерву платіжних засобів для забезпечення безперебійного виробництва й отримання прибутку. Зберігати гроші як мертвий скарб стало не вигідно, вони мали *працювати* на свого власника.

Виділяють *дві форми нагромадження*: банківську і тезаврацію.

Банківська форма нагромадження передбачає збереження грошей у банківських та інших фінансово-кредитних інститутах, а також у вигляді вкладення коштів у цінні папери. За такої форми заощадження надходять на грошовий ринок.

Тезаврація - це нагромадження грошей у готівковій формі. Збільшення заощаджень у готівковій формі виникає тоді, коли стан банківської системи погіршується і довіра населення до фінансових посередників послаблюється.

Функція утворення скарбів могла виникнути після функції засобу обігу, однак раніше від функції платежу: товаровиробник міг наважитися продати свій товар у борг лише за умови, що покупець зможе нагромадити вартість для повернення боргу.

Гроші як засіб платежу. *Засіб платежу* - це функція грошей, у якій вони обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин.

Гроші набули функції засобу платежу внаслідок появи кредитних операцій. Реалізація товарів у кредит виникла з розвитком товарного виробництва. Боржник, одержавши товар, давав навзамін кредитору письмове боргове зобов'язання (зазвичай, вексель) про сплату грошей у певний термін (Т - З). У разі настання терміну погашення векселя боржник платить по ньому гроші, які й виконують функцію засобу платежу (З - Г). Тобто відбувається відокремлення акту продажу від акту платежу. У функції грошей як засобу платежу у товарообмінній операції беруть участь уже не просто продавець і покупець, а продавець, який став кредитором, і покупець, який став позичальником. Функцією засобу платежу гроші завершують процес обміну.

У розвиненій економіці гроші як засіб платежу обслуговують більшу частину всього економічного обороту. Тому сфера їхнього застосування дуже широка й охоплює: 1) платежі між підприємствами, господарськими організаціями за взаємними борговими зобов'язаннями; 2) платежі підприємств, організацій, установ своїм працівникам, пов'язані з оплатою праці; 3) платежі юридичних і фізичних осіб у централізовані фінансові фонди й одержання коштів з цих фондів; 4) внесення юридичними і фізичними особами своїх грошей у банки й отримання ними позик у банках та їхнє погашення; 5) різноманітні платежі, пов'язані зі страхуванням діяльності та майна юридичних і фізичних осіб; інше.

Світові гроші. Це комплексна функція, що, по суті, повторює всі функції, властиві грошам на внутрішньому ринку. До світових грошей належать гроші, які використовують у міжнародних платежах, розрахунках, фінансових операціях,

Еволюція світових грошей відбувалась так само, як і національних - від повноцінних до неповноцінних, тобто від грошей, виготовлених із золота, до сучасних кредитно-паперових грошей. Під час існування системи золотого стандарту як світові гроші використовували золото. Проте вже Генуезька, а пізніше Бреттон-Вудська угода передбачали, що поряд із золотом функцію світових грошей виконують національні валюти провідних країн світу. З підписанням Ямайської валютної угоди відбулася демонетизація золота, воно перестало виконувати функції грошей як на національних грошових, так і на світовому валютному ринках. Як функціональні форми світових грошей нині використовують конвертовані (розмінні на іноземну валюту) національні кредитні гроші й міжнародні рахункові грошові одиниці (спеціальні права запозичення).

1.1.5. Форми грошей

Свою форму гроші змінювали в процесі історичного розвитку, із розвитком ринку, розширенням, поглибленням грошових відносин.

Історичними формами грошей були повноцінні і неповноцінні. *Повноцінні* - це гроші, у яких номінальна і реальна вартість головно збігалася. Вони існували у вигляді штучних (худоба, хутра тварин, риба та ін.), вагових грошей (зливки металів) і монет.

У *неповноцінних* грошей номінальна вартість, зазвичай, вища від реальної. Вони функціонують у вигляді: неповноцінних монет, паперових грошей (казначейських білетів) і кредитних (векселів, банкнот, чеків) грошей.

Різноманітні форми грошей свідчать про ступінь розвитку суспільного виробництва. Розвиток форм грошей відбувався від повноцінних до неповноцінних.

У давніх народів грошима слугували різноманітні товари завдяки особливій корисності залежно від місцевих умов: продукти харчування, худоба, прикраси, знаряддя праці. Їх замінили металеві гроші у вигляді клеймованих злиwkів, виготовлених способом литва. З поширенням металевих грошей штучна система грошового рахунку була замінена ваговою. Уже в XIII ст. до н.е. в обігу були зливки з різними знаками, які відображали склад і вагу. Так виникли назви багатьох грошових одиниць - фунт стерлінгів, лівр (фунт) тощо.

У процесі функціонування металів як грошей з'явилися монети. *Монета* - грошовий знак, виготовлений з металу, який має визначену законом форму, зовнішній вигляд, ваговий вміст. Перші монети почали карбувати в Лідії (Мала Азія) із золота і срібла в VII ст. до н.е. На Русі власне карбування монет почалося в X ст.

Монета виявилася найдосконалішою формою дійсних грошей, тобто тих, які функціонують в обігу з власною субстанційною вартістю. Найбільшого розвитку вона набула в період золотого монеталізму, формою існування якого був золотомонетний стандарт. Як форма дійсних грошей монета обслуговувала економічні відносини людей протягом майже трьох тисячоліть. За цей час вона розвивалась і змінювалась.

Повноцінні гроші, номінальна вартість яких головно відповідає вартості металу, що міститься в них, у металевому обігу одночасно відігравали роль загального еквівалента і виконували всі функції грошей. У процесі еволюції грошових систем паперові гроші витіснили золоті монети з обігу.

Головними видами *функціональних форм грошей* сьогодні є неповноцінні гроші: монети, паперові, кредитні (банкнота, вексель, чек), депозитні й електронні гроші.

За речовим вираженням їх можна розділити на готівкові та безготівкові.

Готівкові - це гроші, які мають реальне речове вираження і які виготовляють з металу, паперу або іншого малоцінного матеріалу у вигляді розмінних монет і купюр різного номіналу.

Безготівкові (депозитні) гроші не мають речового вираження й існують у вигляді певних сум на рахунках у банках. Безготівкові гроші сьогодні є переважною формою грошей. Вони виконують усі функції грошей.

Електронні гроші органічно поєднують у собі всі переваги депозитних і готівкових (значна економія витрат на їхнє виготовлення, збереження, перерахування, переведення тощо).

Детальніше охарактеризуємо готівкові гроші.

До *готівкових грошей належать*: монети (випускають центральні банки або державні казначейства), казначейські білети (випускають державні казначейства), банкноти (випускають емісійні банки), векселі (випишує один із учасників кредитної операції), чеки (випишує власник банківського вкладу).

Білонна монета. Білонна, тобто розмінна, монета з дрібною вартістю означала новий етап у розвитку монети. Її призначення - забезпечення нормального виконання грошових функцій основною монетою. Спочатку вона була повноцінною, потім неповноцінною. Її номінальна вартість перевищує вартість металу, який у ній міститься.

Оскільки розмінна монета через високу швидкість обігу швидко стиралась, то її карбували з низькопробного срібла, недорогих металів. Сучасні розмінні монети виготовлені, головно, із заліза (сталі) та сплавів (мідно-нікелевого, мідно-цинкового, алюмінієвих), їхня вага в

грошовому обігу невелика. У більшості країн Заходу їх випускають державні казначейства. В Україні емісію монети, як і банкноти, проводить Національний банк України. Розмінні монети карбує держава на державному монетному дворі, їх випускають у певних обсягах, зазвичай, вони мають обмежену платіжну силу. Монета буде існувати доти, доки існують готівкові гроші.

За характером випуску і закономірностями обігу неповноцінні готівкові гроші поділяють на два види: бюджетні, або паперові (готівкові), та кредитні.

Паперові гроші - це грошові знаки, наділені вимушеним номіналом, зазвичай, нерозмінні на метал, які випускає держава для покриття своїх видатків. Історично вони виникли як знаки срібла і золота. Необхідність паперових грошей пов'язана з розвитком товарного виробництва. Металевим обіг був дуже дорогим і ставав неможливим, оскільки добування дорогоцінних металів завжди відставало від зростання потреби в засобах обігу.

Визначений державою вимушений номінал паперових грошей надає їм суспільної значимості в межах конкретної держави.

Держава може довільно визначити номінальну вартість грошової одиниці, випустити в обіг необмежену кількість паперових грошей у будь-яких купюрах. На цьому закінчується ілюзія влади держави над паперовим грошовим обігом. Потрапивши в обіг, паперові гроші підпорядковуються притаманним йому законам.

Основою їхнього обігу є закони металевих обігу.

Кредитні гроші зобов'язані своєю появою кредиту і кредитним відносинам. Такі гроші можна розділити на дві групи: небанківські кредитні гроші (комерційні векселі) та банківські кредитні гроші (банкнота, чек).

Електронні гроші. Термін *електронні гроші* порівняно новий у науковій літературі, тому сьогодні нема єдиного визнаного у світі визначення електронних грошей, яке б однозначно розкривало їхню сутність, і нема також чітких критеріїв віднесення новітніх платіжних продуктів до електронних грошей.

Електронні гроші є грошовими зобов'язаннями емітента в електронному вигляді, які містяться на електронному пристрої в розпорядженні користувача. Таким пристроєм може бути мікропроцесорна картка, комп'ютер користувача, сервер системи розрахунків електронними грошима, де централізовано зберігаються електронні гроші користувачів, тощо.

У разі емісії електронних грошей традиційні гроші користувачів зараховуються на банківський рахунок емітента. У випадку пред'явлення

електронних грошей для погашення традиційні гроші списують з банківського рахунка емітента і надають пред'явнику, наприклад торгівцю, який реалізував за електронні гроші товари чи послуги, або споживачу, якщо він уже не потребує такого платіжного засобу.

Сьогодні більшість дослідників виділяє *два головні види електронних грошей: на основі карток (card-based e-money); на програмній основі (software-based electronic money).*

Правове визначення терміна електронні гроші для країн Європейського Союзу наведене в Директиві 2000/46/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС про започаткування та ведення діяльності установами-емітентами електронних грошей та пруденційний нагляд за ними від 18 вересня 2000 р.

Перший, найпоширеніший сьогодні вид електронних грошей - смарт-картки (smart-cards) та картки зі збереженою вартістю (stored-value cards, SVC), у які вбудований чіп, що містить грошовий еквівалент як результат попередньої оплати.

Другий вид електронних грошей - це грошова вартість, яка за допомогою програмного забезпечення зберігається в пам'яті комп'ютерів, наприклад, на жорстких дисках. Розрахунки такими електронними грошима відбуваються з використанням телекомунікаційних мереж, здебільшого відкритої мережі Інтернет. Схеми обігу електронних грошей на програмних засадах можуть бути значно складнішими, ніж електронних грошей на основі карток. Використання мережі Інтернет як середовища обігу дає змогу таким електронним грошам миттєво перетинати кордони держав, легко обмінювати їх на електронні гроші інших емітентів і на електронні гроші, номіновані в інших валютах.

Протягом кількох років у нашій країні діють системи розрахунків електронними грошима як на програмній основі, так і на підставі карток.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які головні концепції походження грошей?
2. Які відмінності у визначенні функцій грошей у вітчизняній та зарубіжній літературі?
3. У чому полягає суть функції засобу обігу?
4. Охарактеризуйте основні труднощі обміну.
5. Де і коли вперше почали карбувати монети?
6. Де і коли вперше з'явилися паперові гроші?
7. Розкрийте суть функції "світові гроші".
8. Що таке білонна монета? Дайте визначення банкноти.
9. З якими активними операціями центрального банку пов'язана емісія банкнот?

1.2. ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

1.2.1. Теорії грошей

Металістична теорія грошей

Номіналістична теорія грошей

Кількісна теорія грошей

1.2.2. Теорія грошово-кредитного регулювання

Кейнсіанська теорія грошово-кредитного регулювання

Монетаристська грошово-кредитного регулювання

Кейнсіансько-неокласичний синтез

1.2.1. Теорії грошей

Інтерес до грошей був у людей з моменту їх виникнення. Вивченню проблем грошей приділяли увагу як античні, так і сучасні вчені. Результати цих досліджень втілені у різноманітних теоріях. Найбільшу роль в історії економічної думки відіграли металістична, номіналістична, а також кількісна теорія з її різновидами.

Металістична теорія грошей

Металістична теорія грошей виникла у XIV ст., у період первинного нагромадження капіталу, хоча її паростки з'явилися ще в античні часи. Вона відображала погляди купців, її напрям у політичній економії отримав назву меркантилізм (від італ. *mercante* - купець). *Виділяють два періоди розвитку меркантилізму: ранній і пізній.*

Ранні меркантилісти були проти псування монет і пов'язували свою теорію з ученням про гроші (золото та срібло) як про багатство нації; джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю. Вони наголошували на необхідності накопичення грошей (золота і срібла), яке мало бути забезпечене адміністративними методами, передусім регулюванням грошового обігу і зовнішньої торгівлі. На їхню думку, в країну потрібно залучати якомога більше грошей і не допускати їхнього "витікання" за кордон.

Пізні меркантилісти багатством називали активний торговельний баланс. Вони відступили від ідей жорсткого регламентування обігу і вважали, що гроші (золото і срібло) можна вивозити за кордон, проте потрібно забезпечити перевищення вартості товарів, які вивозять з країни, над вартістю товарів, які ввозять. Отже, представники цієї теорії ототожнювали грошовий обіг з товарним обміном і стверджували, що золото та срібло за природою є грошима. Відповідно до теорії пізнього меркантилізму, джерелом багатства нації є зовнішня торгівля, і держава

тим багатша, чим більша різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів.

У XVIII і першій половині XIX ст. металістична теорія, яка відображала інтереси представників торгового, а не промислового капіталу, втратила позиції. Джерелом багатств у той період почали вважати не зовнішню торгівлю, а діяльність мануфактур і землеробства, відповідно, надавали перевагу розвитку внутрішнього ринку, для функціонування якого не потрібні повноцінні металеві гроші, які зумовлюють непродуктивні витрати нації.

Відродження металістичної теорії відбулося в другій половині XIX ст. з огляду на введення золотомонетного стандарту в Німеччині (1871-1873). Німецький учений *К.Кніс* (1821-1898), представник історичної школи, модернізував погляди ранніх меркантилістів відповідно до нових умов. Як гроші він розглядав не тільки золото, а й банкноти, які обов'язково повинні бути розмінними на золото. Проте, визнаючи банкноти, К.Кніс заперечував використання паперових грошей, нерозмінних на золото. У цей період металістична теорія набула значного поширення.

Її відродження та модернізація відбувалося й пізніше, зокрема після запровадження золотодевізного стандарту, а також після Другої світової війни. Деякі економісти пропонували ввести золотий стандарт у внутрішньому обігу у 60-ті XX ст. роки французькі економісти *Ж.Рюефф*, *А.Тулемон*, а також англійський економіст *Р.Харод* рекомендували ввести золотий стандарт у міжнародному обороті. Спроба обґрунтувати повернення до золотого стандарту була зроблена у США за президентства Р.Рейгана. Проте створена ним 1981 р. спеціальна комісія, яка досліджувала цю проблему, дійшла висновку, що запровадження золотого стандарту недоцільне.

Номіналістична теорія грошей

Наприкінці XIX ст. панівне становище в політекономії посіла **номіналістична теорія грошей**. За нею гроші розглядають як умовні знаки, що не містять внутрішньої вартості і виникли внаслідок угоди між людьми для полегшення обміну.

Номіналістична теорія зародилася ще за рабовласницького ладу. Ранні номіналісти виправдовували псування монет для збільшення доходів скарбниці. Повністю ця теорія сформувалась у XVII-XVIII ст. Вона розриває зв'язок грошей із золотом. Об'єкт її захисту - білонні монети.

Першими представниками раннього номіналізму були англійський філософ *Дж.Берклі* (1685-1753) та економіст *Дж.Стюарт* (1712-1780). Головні положення їхньої теорії полягали у такому: гроші створює

держава, вартість грошей визначена їхнім номіналом, сутність грошей зводиться до ідеального масштабу цін.

Подальшого розвитку номіналістична теорія набула наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Найяскравішим представником номіналізму в цей період був німецький економіст *Г.Кнапп* (1842-1926), який опублікував 1905 р. працю "Державна теорія грошей". У теорії Г.Кнаппа гроші - це "продукт державного правопорядку, творіння державної влади" Він також стверджує, що "суть грошей полягає не в матеріалі знаків, а в правових нормах, які регулюють їхнє використання". Головною функцією грошей, на думку Г.Кнаппа, є засіб платежу. Платіжною силою гроші наділяє держава, яка визначає їхню купівельну спроможність своїми законодавчими актами. Тобто гроші є "хартальним платіжним засобом".

Державну теорію грошей підтримав *Дж. М. Кейнс* (1883-1946), який у "Трактаті про гроші" (1930 р.) назвав золоті гроші "пережитком варварства", "п'ятим колесом воза". Він уважав, що всі цивілізовані гроші є хартальними за природою. Заміну золотих грошей паперовими Дж. М. Кейнс трактував як перемогу теорії Г. Кнаппа. Саме такі гроші, на його думку, здатні забезпечити постійне процвітання суспільства.

У ХХ ст. номіналістична теорія грошей стала панівною. Американський економіст *П.Самуельсон* у книзі "Економікс" стверджував, що паперові гроші втілюють суть грошей, їхню внутрішню природу. Він характеризував гроші як "штучну соціальну умовність".

Кількісна теорія грошей

Кількісна теорія грошей зародилася у ХVІ ст. У цей період приплив золота й срібла з американських колоній призвів до *революції цін* у Західній Європі. Причину різкого підвищення цін на товари і послуги з огляду на збільшення кількості дорогоцінних металів у Франції вперше намагався пояснити французький просвітник і філософ *Ж.Боден* (1530-1596). Саме його вважають одним з основоположників кількісної теорії грошей. Пізніше в розвиток кількісної теорії грошей зробили внесок інші відомі вчені ХVІІ - ХVІІІ ст. англійські філософи *Дж.Локк* (1632-1704), *Д.Юм* (1711- 1776), французький філософ *Ш.Монтеск'є* (1689-1755) та ін.

Зокрема Дж.Локк уважав, що вирішальним чинником, який впливає на вартість грошей, є їхня кількість. Д.Юм у праці "Про гроші" (1752) стверджував, що збільшення кількості монет у країні вдвічі повинно спричинити зниження їхньої вартості в два рази і подвоїти абсолютний рівень усіх цін. Сучасні вчені називають це "постулатом однорідності". На початку ХІХ ст. кількісна теорія грошей отримала подальший розвиток у працях *Д.Рікардо* (1772 1823) – представника класичної школи політичної економії, який намагався поєднати цю теорію з теорією трудової вартості.

Сутність кількісної теорії полягає у твердженні, що кількість грошей в обігу є першопричиною пропорційної зміни рівня товарних цін і вартості грошей: чим більше грошей в обігу, тим нижча їхня цінність. Свою назву ця теорія отримала тому, що вплив грошей на економічні процеси її представники пояснювали винятково кількісним чинником - зміною кількості грошей в обігу.

Кількісна теорія ґрунтується на двох постулатах: постулаті причинності (рівень цін на товари і послуги залежить від кількості грошей) та постулаті пропорційності (ціни змінюються пропорційно до зміни кількості грошей). Ці твердження стосуються як металевих, так і паперових грошей.

1.2.2. Теорії грошово-кредитного регулювання

Кейнсіанська теорія грошово-кредитного регулювання

Кейнсіанська теорія грошей сформувалась у 20-30-х роках ХХ ст., тобто в перед різкого загострення економічних і соціальних проблем, які спричинили світову економічну кризу 1929-1933 рр. Для виходу з кризи та тривалої депресії необхідно було не тільки з'ясувати причини економічних потрясінь і криз, а й запропонувати механізм державного регулювання економіки, який би дав змогу подолати падіння виробництва, масове безробіття. Саме ці проблеми відображені в працях одного з найвідоміших учених ХХ ст. *Дж.М.Кейнса*. Дослідженню проблем грошей та грошово-кредитного регулювання економіки присвячені такі його праці цього періоду: „Трактат про грошову реформу” (1923), “Трактат про гроші” (1930), “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936).

Дж. М. Кейнс уважав, що періодичні спади і депресії є характерною рисою ринку вільної конкуренції, тому для забезпечення ринкової рівноваги та стабільного розвитку потрібно створити механізм державного регулювання економіки. У праці "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" учений критикував основи класичної теорії. Він стверджував, що ринкова економіка не є саморегульованою системою, яка здатна на безперервне процвітання. Нестабільність приватних інвестицій зумовлює нестабільність економіки.

Базовим кейнсіанським рівнянням є *рівняння сукупних видатків:*

$$C_a + I_g + X_n + G = ВВП$$

де C_a – споживання;

I_g -інвестиції;

X_n - чистий експорт;

G – державні видатки.

У цьому рівнянні державні видатки - прямий компонент сукупного попиту, тому вони є важливим елементом політики державного регулювання. Збільшення чи зменшення державних видатків сприяє розширенню або скороченню обсягу внутрішнього виробництва. З огляду на це держава під час спадів повинна збільшувати свої видатки, а під час інфляції - зменшувати їх. Податкова політика впливає на споживання та інвестиції прямо і передбачувано. На думку Дж.М.Кейнса і його послідовників, вплив зміни пропозиції грошей на номінальний ВВП має довгий передавальний механізм, у якому багато слабких місць. Тому монетарна політика, порівняно з фіскальною, менш ефективна і надійна.

Значну увагу Дж.М.Кейнс приділяв аналізу мотивів нагромадження грошей. Він також дослідив роль процента і його вплив на динаміку інвестицій та з'ясував, як динаміка інвестицій впливає на зміну інвестиційного попиту, зайнятості, темпи економічного зростання. Учений виправдовував помірну інфляцію, грошово-кредитну політику, спрямовану на розширення пропозиції грошей з метою стимулювання ефективного попиту для сприяння зайнятості та економічному зростанню.

На думку кейнсіанців, хоча гроші й мають значення, управління ними через проведення монетарної політики є менш дієвим інструментом стабілізації економіки порівняно з фіскальною політикою, оскільки за допомогою регулювання податків, дефіцитного фінансування суспільних потреб можна оперативніше впливати на платоспроможний попит.

Політика “накачування ефективного попиту” виявилась успішною у 20-30-х роках ХХ ст., коли потрібно було подолати глибокий спад виробництва і масове безробіття.

Монетаристська теорія грошово-кредитного регулювання

Монетаризм виник у 50-ті роки, а як наукова школа сформувався у 60-70-х роках ХХ ст. у США. Його ідеологом був видатний американський учений, лауреат Нобелівської премії з економіки 1976 р. *Мілтон Фрідмен*. Свої ідеї вчений висвітлював у таких відомих працях, які принесли йому міжнародне визнання та світову славу: “Кількісна теорія грошей: нове формулювання” (1956), “Програма монетарної стабілізації” (1959), “Інфляція; причини і наслідки” (1963), “Монетарна історія Сполучених Штатів 1867-1960” (1963) у співавторстві з А. Шварц, “Оптимальна кількість грошей та інші нариси” (1969), “Гроші й економічний розвиток” (1973) та ін.

Монетаристи, на відміну від кейнсіанців, теорія яких була спрямована на боротьбу з безробіттям та економічним спадом 20-30-х років за допомогою “накачування попиту”, головну увагу зосередили на подоланні інфляції, що виникла у 70-х роках ХХ ст. Кейнсіанські рецепти

державного регулювання через фіскально-бюджетну політику в той період виявилися неможливими. Монетаристи, відводячи грошам провідну роль (“гроші вирішують усе”), запропонували свої підходи та методи грошово-кредитного регулювання.

Учені Чиказького університету *Ф.Найт, Дж.Стіглер, Дж.Вайнер, Г.Саймонс* під керівництвом М.Фрідмена, дотримуючись головних положень кількісної теорії грошей, далі її розвинули. Вони наголошували на тому, що “кількісна теорія” є теорією попиту на гроші. На думку монетаристів, ринкова система забезпечує високий рівень саморегулювання, їй притаманна внутрішня стійкість, тому втручання держави у її функціонування шкідливе і спричиняє порушення гармонії та посилює нестабільність системи. Тобто монетаристи є прихильниками вільного ринку. Держава, навіть усупереч своїм добрим намірам, використовуючи дискретну фіскальну та монетарну політику, посилює циклічні коливання, придушує індивідуальну ініціативу, тобто свободу людини.

Базовим рівнянням монетаристів є *рівняння обміну*:

$$M*V=P*Q$$

Представники монетаризму стверджують, що швидкість обігу грошей V стабільна у короткотермінових періодах і змінюється лише в довготермінових, однак ці зміни плавні і можуть бути легко передбачені.

Отже, на думку монетаристів, зміна пропозиції грошей є головним чинником, від якого залежить попит на всі види активів і поточний обсяг виробництва та ціни. І вона в кінцевому підсумку прогнозовано змінює номінальний ВВП.

Грошово-кредитне регулювання монетаристи пропонують провадити шляхом стабілізації не процентних ставок, а темпів зростання пропозиції грошей. М. Фрідмен наголосив на необхідності використовувати для регулювання грошової пропозиції *грошове правило*, за яким грошову масу треба щорічно збільшувати поступово, відповідно до темпу зростання потенційного реального ВВП. Розраховані М.Фрідменом за таким правилом темпи грошової пропозиції M для США становили 3-5%.

Кейнсіансько-неокласичний синтез

Історичний розвиток теорій грошей засвідчує, що популярність тієї чи іншої теорії грошово-кредитного регулювання визначена об’єктивними економічними проблемами, які постають перед світовою наукою і практикою, та намаганням їх розв’язати за допомогою наукових рекомендацій. У період між Першою та Другою світовими війнами, а також після Другої світової війни до 60-х років ХХ ст. значного поширення, особливо в англійських країнах (США, Великій Британії, Канаді) та Японії, набуло кейнсіанське економічне вчення, Пропозиції

кейнсіанців слугували основою проведення державної політики і грошово-кредитного регулювання. Це було зумовлене потребою подолання економічного спаду, депресії, боротьбою з безробіттям.

У середині 60 - на початку 70-х років ХХ ст., коли проблеми безробіття стали другорядними і гостро постала потреба боротьби з інфляцією, особливої популярності набула монетаристська теорія грошово-кредитного регулювання, яка й нині посідає чільне місце в економічній теорії, слугує науково-методологічним підґрунтям формування грошово-кредитної політики провідних держав світу.

Коли світова економіка у 70-80-х роках ХХ ст. почала рівномірно розвиватися, а інфляційні процеси стабілізувалися, хоча можливість їхнього виникнення не зникла, як і загроза появи безробіття, використовувати у чистому вигляді рецепти кейнсіанців чи монетаристів стало недоцільно, тому відбулося взаємопроникнення цих теорій, тобто відбувся *кейнсіансько-неокласичний синтез*.

У ході формування кейнсіансько-неокласичного синтезу ставили мету: усунути деякі нечіткі, неоднозначні та суперечливі місця вчення Дж.М.Кейнса, поєднати макроекономічний аналіз кейнсіанства і мікроекономічний аналіз неокласиків, універсалізувати кейнсіанство.

З кейнсіанства “синтез” узяв дослідження ефективного попиту, теорію економічних циклів і антициклічну політику, з неокласичної теорії - теорію факторів виробництва, теорію розподілу, моделі економічного прогнозування. Практичне використання “неокласичного синтезу” сприяло створенню на Заході оновленого й ефективного господарського механізму, який поєднував би ринкову конкуренцію з державним регулюванням.

Представники кейнсіансько-неокласичного синтезу вважали, що економіка - змішана система, в якій домінує ринок і приватна власність, але вона повинна опиратися на державне регулювання. Таке регулювання має відбуватися за допомогою фіскальних і монетарних методів. Кейнсіансько-неокласичний синтез використаний у США в період президентства Б. Клінтона.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть головні риси раннього періоду металістичної теорії.
2. Назвіть основних представників металістичної теорії грошей.
3. Охарактеризуйте головні недоліки металістичної теорії грошей.
4. Які головні положення номіналістичної теорії грошей?
5. У чому полягав внесок Г. Кнаппа в розвиток номіналістичної теорії грошей?
6. Проаналізуйте рівняння обміну І. Фішера.
7. Порівняйте рівняння обміну І. Фішера з “кембриджським рівнянням”.
8. Назвіть основних представників кількісної теорії грошей.

9. Охарактеризуйте головні постулати кількісної теорії грошей.
10. Розкрийте кейнсіанський передавальний механізм монетарної політики.
11. Поясніть монетаристський передавальний механізм грошово-кредитної політики.
12. Дайте характеристику основних положень кейнсіанської теорії грошово-кредитного регулювання.
13. У чому полягає “грошове правило” М. Фрідмена?
14. Які головні положення монетаристської теорії грошово-кредитного регулювання?
15. Дайте порівняльну характеристику монетаризму та кейнсіанства.

1.3. ГРОШОВА СИСТЕМА

1.3.1. Суть грошової системи та її елементи

1.3.2. Типи грошових систем

1.3.3. Становлення та розвиток грошової системи України

1.3.1. Суть грошової системи та її елементи

Для організації системи грошових відносин у державі необхідні певні об'єктивні та суб'єктивні передумови, до яких належать, по-перше, досягнення достатньо високого рівня розвитку товарно-грошових відносин, що зумовлює потребу їхнього регулювання державою, і, по-друге, визначення в законодавчому порядку законних платіжних засобів і регламентація їхнього обігу.

Поняття “грошова система” можна розглядати за функціональним та інституційним підходами.

Функціональний підхід до тлумачення поняття “грошова система” передбачає її характеристику як упорядковану сукупність грошових відносин, форм, методів і принципів організації грошового обігу в державі чи в єдиному економічному просторі.

За інституційним підходом грошова система є сукупністю інститутів, які створюють і регулюють економічні й правові основи емісії грошей, способи їхнього обігу, нагромадження, розподілу та перерозподілу.

На практиці функціональний та інституційний підходи до тлумачення сутності грошової системи взаємопов'язані й утворюють єдність системи. Грошові відносини, їхні форми, методи та принципи організації в державі чи єдиному економічному просторі не можуть існувати поза межами інститутів, які їх організують. Тому грошово-кредитні інститути з'являються саме тоді, коли грошові відносини набувають достатньо розвинених форм і виникає необхідність їхнього регулювання.

Отже, *грошова система* - це законодавчо визначена форма організації грошового обігу в державі. Грошові системи кожної окремої країни

формується історично, відображають досягнутий рівень розвитку економічних відносин і національні особливості. Держава формує власну грошову систему, намагаючись надати їй повну незалежність і здатність протистояти зовнішнім впливам, коли ті загрожують інтересам національної економіки.

Грошова система кожної держави складається з окремих елементів, які тісно взаємодіють між собою і забезпечують її цілісність. *Грошову систему України формують такі елементи:*

- найменування грошової одиниці;
- масштаб цін;
- види та купюрність грошових знаків, які мають статус законного платіжного засобу;
- регламентація безготівкових грошових розрахунків;
- регламентація готівкового грошового обігу;
- регламентація режиму валютного курсу;
- державні органи, які здійснюють регулювання грошового обігу та контроль за дотриманням чинного законодавства.

1.3.2. Типи грошових систем

Сукупність елементів грошової системи визначає тенденції та закономірності її функціонування і розвитку. Внаслідок еволюції економічних відносин грошові системи змінювались та удосконалювались. Зміст окремих елементів та їхня взаємодія визначають тип грошової системи держави. Критерії класифікації та типи грошових систем наведені в табл. 1.1.

Грошові системи металевого обігу мали в обігу грошовий метал (монети), що виконував усі функції грошей. Банкноти в таких грошових системах вільно обмінювали на метал.

Металеві грошові системи функціонувати у формах біметалізму (XVI-XVIII ст.) та монометалізму (XIX ст.).

Таблиця 1.1.

Типи грошових систем

Ознаки класифікації	Типи грошових систем
За формою функціонування грошей	<ul style="list-style-type: none"> • системи металевого обігу • системи паперово-кредитного обігу
Залежно від механізму регулювання грошового обігу	<ul style="list-style-type: none"> • саморегульовані • регульовані
Залежно від ступеня втручання держави в економічні відносини	<ul style="list-style-type: none"> • неринкові • ринкові
За характером регулювання валютних відносин	<ul style="list-style-type: none"> • закриті • відкриті

Біметалізм - це грошова система, у якій роль загального еквівалента відіграють два метали - золото і срібло.

Виділяють такі три різновиди біметалізму: система паралельної валюти, система подвійної валюти, система «кульгаючої» валюти.

Монометалізм - це грошова система, у якій роль загального еквівалента відіграє лише один метал (золото або срібло). Найпоширенішим був золотий монометалізм, який існував у формах золотомонетного, золотозливкового та золотодев'язного стандартів.

Золотомонетний стандарт - класична форма золотого монометалізму, що передбачає вільний обіг золотих монет, виконання золотом усіх функцій грошей, відсутність будь-яких валютних обмежень, стабільність валютних курсів.

Для *золотозливкового стандарту* характерна відсутність в обігу золотих монет, а банкноти можна обмінювати лише на стандартні золоті зливки масою не менше 12 кг кожен.

Золотодев'язний стандарт - це грошова система, відповідно до якої банкноти можна обміняти на золото лише за посередництва девізи (іноземної валюти, розмінної на золото).

Золотозливковий та золотодев'язний стандарти ще називають «урізаними» формами золотого стандарту, оскільки в разі їхнього функціонування золото не виконує функцій засобу обігу і платежу.

Системи паперово-кредитного обігу - це грошові системи, за яких обіг обслуговують паперові або металеві грошові знаки, що не мають внутрішньої вартості.

Під час функціонування паперової грошової системи грошові знаки випускають в обіг у вигляді казначейських білетів для покриття бюджетного дефіциту, а не забезпечення потреб товарного обігу.

Характерними ознаками грошових систем, що ґрунтуються на обігові кредитних грошей, є скасування офіційного золотого вмісту, забезпечення й обміну банкнот на золото, розвиток безготівкового грошового обігу і скорочення готівкового, посилення державного регулювання грошового обігу, розвиток інтеграційних процесів у сфері грошово-кредитних відносин.

Кредитний механізм емісії грошей створює передумови для забезпечення їхньої стабільності за допомогою регулювання пропозиції грошей відповідно до потреб обігу.

Саморегульовані грошові системи ґрунтуються на біметалізмі та монометалізмі, у яких діє механізм стихійного регулювання грошового обігу. Якщо через зміну обсягів виробництва і реалізації товарів потреба в коштах скорочується, то відповідну їхню кількість вилучають з обігу,

трансформуючи скарби. І навпаки, у випадку зростання потреби в грошових знаках кошти зі сфери скарбів переводять в обіг.

Для *регульованих грошових систем* характерна наявність особливого механізму регулювання пропозиції грошей, що визначений державою. Регульованими є всі сучасні грошові системи, що ґрунтуються на нерозмінних на золото кредитних грошах.

Неринковим грошовим системам властиві обмеження щодо вільного функціонування грошей і переважання адміністративних методів регулювання грошового обігу. Такі грошові системи відповідали потребам адміністративно-командної економіки із законодавчим розмежуванням грошового обігу на готівковий і безготівковий, заборонаю певних видів грошових операцій, проведенням жорсткого контролю за ними, обмеженням кредитних відносин тощо.

У *грошових системах ринкового типу* грошовий обіг регулюють шляхом використання економічних методів впливу на грошову масу. Для таких систем характерні розмежування емісії готівкових і безготівкових грошей між різними ланками банківської системи: центральним і комерційними банками, наявність взаємозв'язку між безготівковим і готівковим грошовим обігом з переважанням безготівкового, незалежність центрального банку від держави, забезпечення грошових знаків активами банківської системи тощо.

Закриті грошові системи передбачають використання валютних обмежень, що проявляється в адміністративному регулюванні валютного ринку, неконвертованості валюти, штучному формуванні валютного курсу тощо. Такий тип грошової системи був притаманний колишньому СРСР.

У *відкритих грошових системах* втручання держави в регулювання валютних відносин мінімальні. Це виражене у повній конвертованості валюти, ринковому механізмі формування валютного курсу, відсутності обмежень на проведення валютних операцій юридичними та фізичними особами.

1.3.3. Становлення та розвиток грошової системи України

Можливості ефективного функціонування та розвитку національної економіки кожної країни значно залежать від рівня організації її грошової системи. Процеси формування ринкових відносин у всіх сферах господарської діяльності держави потребують дослідження й оцінки змін, що відбуваються під час становлення національної грошової системи. Розвиток України як незалежної держави зумовив необхідність створення власної грошової системи, яка була б повністю незалежною та здатною протистояти негативним зовнішнім впливам.

Організаційно-правові засади створення національної грошової системи сформовані в Законі України “Про банки і банківську діяльність”, ухваленому Верховною Радою УРСР 20 березня 1991 р. Цим законом монопольне право здійснювати емісію грошей на території України, регулювати грошовий обіг, проводити грошово-кредитну політику надане Національному банку України, утвореному на базі Українського республіканського банку Держбанку СРСР.

Поняття *гривня* як національна грошова одиниця України в офіційних документах уперше з’явилося в жовтні 1991 р. Постановою Президії Верховної Ради України “Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України” від 10 грудня 1991 р. цією одиницею остаточно затверджено гривню, а у березні 1992 р. схвалено Постанову “Про розміну монету України”, якою стала копійка. Однак запровадженню гривні передував окремий етап, упродовж якого в обігу перебувала тимчасова грошова одиниця - купоно-карбованець, уведена в січні 1992 р. у безготівковий, а з листопада 1992 р. у готівковий обіг.

Указом Президента України “Про реформу грошової системи України” від 7 листопада 1992 р. передбачено припинення функціонування рубля в грошовому обігу, а з 16 листопада 1992 р. єдиним законним платіжним засобом на території України став український карбованець, представник якого в готівковому обігу – купон Національного банку України. Введення тимчасової грошової одиниці було необхідним засобом для подолання інфляції, формування незалежної економіки й національної грошової системи.

Посилення у 1995 р. і першій половині 1996 р. стабілізаційних процесів в економіці, зокрема значне зниження темпів інфляції, суттєве припинення спаду виробництва, стабілізація курсу українського карбованця до іноземних валют, зростання доходів населення, створили належні умови для запровадження гривні, якій, відповідно до Конституції України, належало стати грошовою одиницею нашої держави. Указом “Про грошову реформу в Україні” від 25 серпня 1996 р. з 2 по 16 вересня 1996 р. було введено в обіг постійну грошову одиницю гривню та її соту частину - копійку.

Запровадженням в обіг національної валюти гривні закінчено процес формування грошової системи України.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що таке грошова система? З яких елементів складається грошова система України?
2. Що таке масштаб цін? Як змінювалося його тлумачення у процесі еволюції форм грошей?

3. Для чого в грошовій системі держави регламентують обіг готівки?
4. Які нормативно-правові документи регулюють готівкові та безготівкові грошові розрахунки в Україні?
5. За якими критеріями класифікують грошові системи?
6. Що таке біметалізм? У чому полягає різниця між різновидами біметалізму?
7. Опишіть відмінності золотозлиткового та золотодевізного стандартів.
8. Наведіть приклади саморегульованих і регульованих їх систем. У чому полягають відмінності між ними?
9. Чим відрізняються особливості регулювання грошового обігу в грошових системах ринкового та неринкового типу?
10. Що таке валютні обмеження?
11. Перелічіть основні антиінфляційні заходи, вжиті Національним банком України для виведення економіки з гіперінфляційного стану.
12. Охарактеризуйте процеси формування грошової системи в Україні.

1.4. ГРОШОВИЙ ОБІГ І ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ

- 1.4.1. Поняття і модель грошового обігу
- 1.4.2. Грошова маса та її структура. Грошова база.
- 1.4.3. Швидкість обігу грошей
- 1.4.4. Закони грошового обігу

1.4.1. Поняття і модель грошового обігу

За умов грошових відносин у процесі купівлі-продажу товарів, надання послуг, оплати робочої сили, погашення різного роду зобов'язань, розподілу та перерозподілу коштів виникає безперервний процес переміщення грошей між економічними суб'єктами - **грошовий обіг**.

Суб'єктами грошового обігу є підприємства, державні, громадські, комерційні й фінансово-кредитні установи, домогосподарства, які одержують та витрачають кошти, беручи участь у виробництві, розподілі, обміні та споживанні ВВП.

За економічним змістом і формою платіжних засобів грошовий обіг класифікують на окремі сектори (табл. 1.2).

Таблиця 1.2.

Структура грошового обігу

Ознаки класифікації	Сектори
За характером економічних відносин між суб'єктами грошового обігу	<ul style="list-style-type: none"> • сектор грошового обігу, який обслуговує відносини обміну • фіскально-бюджетний сектор грошового обігу • кредитний сектор грошового обігу
За формою грошей, у якій відбувається грошовий обіг	<ul style="list-style-type: none"> • сектор готівкового обігу • сектор безготівкового обігу

Залежно від характеру економічних відносин між суб'єктами грошового обігу виділяють сектор грошового обігу, який обслуговує відносини обміну, фіскально-бюджетний та кредитний обіг.

Рух грошей, що обслуговує відносини обміну, має такі ознаки:

- еквівалентність (у процесі купівлі-продажу товарів і послуг грошова сума, яку сплачує покупець, еквівалентна придбаному в продавця продукту);
- безповоротність (одержані продавцем гроші безповоротно переходять у власність нового суб'єкта обігу, не повертаючись до попереднього власника);
- прямолінійність (гроші постійно віддаляються від попереднього власника, переходячи у розпорядження наступних суб'єктів обігу під час купівлі-продажу товарів і послуг).

Фіскально-бюджетний сектор грошового обігу пов'язаний з процесами розподілу вартості валового національного продукту, коли законодавчо визначена частина доходів економічних суб'єктів надходить у розпорядження держави у вигляді податків та інших обов'язкових платежів. Рух грошей, що обслуговує такі відносини, *нееквівалентний і безповоротний*.

Кредитний обіг обслуговує сферу перерозподільних відносин, під час реалізації яких власність економічних суб'єктів передається в тимчасове користування на умовах платності. Таким відносинам притаманні *нееквівалентність і поворотність*.

Усі перелічені складові грошового обігу тісно пов'язані та доповнюють одна одну. Водночас кожен із секторів має свій механізм регулювання та специфічні можливості впливу на процес відтворення.

Залежно від форми грошей, у якій відбувається грошовий обіг, його поділяють на безготівковий і готівковий.

У сфері **обігу готівки** гроші безпосередньо обслуговують відносини економічних суб'єктів, рухаючись за межами банківської системи.

Безготівковому обігу властивий рух грошей по банківських рахунках, не виходячи за межі банківської системи. Це створює можливість контролювати його, що є головною перевагою безготівкового грошового обігу над готівковим.

1.4.2. Грошова маса та її структура. Грошова база

Грошовий обіг забезпечений грошовою масою - одним з найважливіших показників, що характеризує грошово-кредитну сферу та впливає на інтенсивність руху грошей, формування попиту на гроші й ринкову кон'юнктуру загалом.

Грошова маса - це сукупність запасів грошей у всіх формах у розпорядженні суб'єктів грошового обігу на певний момент. Вона має кількісне вираження, складну структуру та динаміку руху. Якісна характеристика грошової маси потребує детального дослідження її структури. Є багато різних концепцій визначення компонентів грошової маси, проте найскладніша структуризація грошової маси за ступенем ліквідності окремих її елементів. За цим критерієм грошову масу формують специфічні показники, які називають грошовими агрегатами. Кількість агрегатів, які використовують для якісної характеристики грошової маси в окремих країнах, різна.

У статистичній практиці України визначено чотири грошові агрегати: M0, M1, M2, M3.

Грошовий агрегат M0 охоплює готівкові кошти в обігу поза банками.

Грошовий агрегат M1 складається з грошового агрегату M0 та переказних депозитів у національній валюті - коштів, які на першу вимогу можуть бути обміняні на готівку за номіналом і безпосередньо використані для платежу.

Грошовий агрегат M2 утворюють грошовий агрегат M1, переказні депозити в іноземній валюті, а також кошти на вимогу, які безпосередньо не використовують для платежів, строкові кошти та кошти за іменними ощадними (депозитними) сертифікатами, що емітовані банками.

Грошовий агрегат M3 охоплює грошовий агрегат M2 та цінні папери, крім акцій.

Ліквідність грошової маси знижується з кожним наступним агрегатом. Найбільш ліквідними і готовими обслуговувати товарообіг є гроші агрегату M0. Агрегат M1 відображає масу грошей, яка виконує функції засобів обігу й платежу. Гроші в агрегатах M2 і M3 виконують для своїх власників функцію нагромадження і не можуть бути негайно введені в обіг без фінансових втрат, а тому мають найнижчу ліквідність.

Основою для формування грошових агрегатів, що характеризує масу грошей з боку її прояву на балансі центрального банку, є *показник грошової бази*. Грошова база є сукупністю зобов'язань центрального банку в національній валюті, що забезпечують зростання грошової маси та кредитування економіки. Зростання грошової бази підлягає контролю з боку центрального банку (шляхом запровадження норм обов'язкового резервування, контролю центрального банку за кореспондентськими рахунками комерційних банків тощо) для уникнення збільшення грошей в обігу та інфляційного тиску.

Грошова база охоплює запаси готівкових коштів в обігу поза банківською системою та в касах банків і суму резервів комерційних банків на їхніх кореспондентських рахунках у центральному банку.

Важливою характеристикою економічної системи держави, що відображає її насиченість ліквідними активами, які здатні виконувати функції засобу обігу та платежу (грошовою масою), є рівень монетизації економіки.

Рівень монетизації економіки - це макроекономічний показник, який характеризує ступінь насиченості національної економіки грошовою масою, необхідною для забезпечення виробництва і реалізації ВВП, погашення боргових зобов'язань.

Фактичний стан монетизації економіки розраховують за допомогою коефіцієнта монетизації за такою формулою:

$$K_m = M3 / \text{ВВП},$$

де K_m - коефіцієнт монетизації економіки;

$M3$ - обсяг грошової маси на кінець року за агрегатом $M3$;

ВВП - річний номінальний обсяг ВВП.

Економічна сутність показника монетизації зумовлює неможливість визначення конкретного критерію його достатності, адже на його зменшення чи зростання впливають різноманітні чинники (як позитивні, так і негативні).

Зміну рівня монетизації економіки в напрямі зниження або підвищення називають, відповідно, *демонетизацією та ремонетизацією*.

Демонетизація означає зниження рівня забезпечення економіки грошовими ресурсами, ремонетизація - протилежний процес.

Численні наукові дослідження доводять наявність тісного зв'язку між коефіцієнтом монетизації та рівнем розвитку економічної системи держави. Тому цей показник є важливим індикатором оцінки можливості економічного зростання, що відображає інтенсивність використання суб'єктами економіки ліквідних активів у розрахунках і платежах.

1.4.3. Швидкість обігу грошей

Одним із кількісних показників грошової маси, який залежить від типу грошової системи держави, модифікації економічних функцій грошей, масштабів бартерних операцій і рівня досконалості безготівкових розрахунків, загального стану національної економіки, є **швидкість обігу грошей** - частота, з якою кожен одиницю наявних в обігу грошей використовують у середньому для реалізації товарів і послуг за певний період, зазвичай за рік.

Поняття швидкості обігу грошей уперше обґрунтував І. Фішер у 20-х роках ХХ ст. Показник швидкості обігу грошей можна визначити за допомогою рівняння обміну І. Фішера: $M * V = P * Q$, звідки

$$V = P * Q / M,$$

де V - швидкість обігу грошей;

P - середній рівень цін на товари та послуги;

Q - фізичний обсяг товарів і послуг, реалізованих у заданому періоді;

M - середня маса грошей, що перебуває в обігу протягом заданого періоду.

Визначений у такий спосіб показник швидкості обігу грошей характеризує інтенсивність використання запасу грошей в обігу для оплати товарів і послуг, які реалізують, його вимірюють кількістю оборотів грошової одиниці за період обслуговування товарних трансакцій.

Швидкість обігу грошей прямо пропорційно пов'язана з номінальним обсягом виготовленого в державі національного продукту ($P * Q$) й обернено пропорційно - з обсягом грошової маси в обігу (M).

Зміна швидкості обігу грошей може збільшувати або зменшувати пропозицію грошей, впливаючи на платоспроможний попит і витрати обігу; ускладнювати або полегшувати регулювання грошового обігу. Тому дослідження й аналіз її показників важливі для визначення напрямів і методів регулювання грошового обігу. Зміна швидкості обігу грошей прямо пропорційно впливає на платоспроможний попит.

Прискорення обігу грошей компенсує їхню кількість, що має позитивне значення за умов збільшення обсягів товарообігу, коли потребу у грошах задовольнятимуть без додаткової емісії. Однак за умов розбалансованої економіки, коли платоспроможний попит випереджав пропозицію товарів, прискорення грошового обігу може стати додатковим чинником зростання інфляційних процесів.

Уповільнення грошового обігу збільшує попит на гроші, відповідно, зменшуючи платоспроможний попит. Тому заходи щодо сповільнення грошового обігу завжди є складовими антиінфляційних програм, а економічна ситуація, що супроводжується уповільненням обігу грошей, найсприятливіша для реформування грошової системи держави.

1.4.4. Закони грошового обігу

Важливим завданням регулювання обігу грошей є визначення їхньої кількості, необхідної для обігу, адже грошовий обіг не є простим повторенням товарного і підпорядкований специфічному закону.

Відповідно до закону грошового обігу, протягом визначеного періоду для задоволення потреб обігу необхідна об'єктивно зумовлена маса купівельних і платіжних засобів. Формально суть цього закону можна виразити таким рівнянням:

$$M\phi = M_n,$$

де $M\phi$ - грошова маса, що фактично перебуває в обігу;

M_n - об'єктивно необхідна для обігу маса грошей.

Перевищення $M\phi$ над M_n означає надлишок грошей в обігу, протилежна ситуація - їхню нестачу.

Представники кількісної теорії грошей і прихильники монетаризму визначають кількість необхідних для обігу грошей, застосовуючи рівняння обміну І. Фішера, відповідно до якого

$$M = P * Q / V,$$

де M - маса грошей в обігу;

P - ціна товарів і послуг,

Q - кількість товарів і послуг, представлених на ринку;

V - швидкість обігу грошей.

Як видно з рівняння, рівень цін змінюється пропорційно до зміни маси грошей в обігу.

Якщо сферу обігу обслуговують банківські гроші, то збільшуються можливості вирівнювання $M\phi$ і M_n за умови збереження стабільності грошей, адже кредитний механізм емісії цих грошей забезпечує повернення їх з обігу через погашення позик. Збільшити $M\phi$ до рівня M_n можна шляхом розширення кредитних процесів, а завдяки обмеженню кредитування $M\phi$ зменшуватиметься до необхідного рівня.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Перелічіть суб'єкти грошового обігу.
2. На які сектори класифікують грошовий обіг за економічним змістом і формою платіжних засобів?
3. Назвіть відмінності фіскально-бюджетного та кредитного секторів грошового обігу.
4. Які припущення використовують у разі побудови моделі грошового обігу?
5. Які процеси зумовлюють формування грошового потоку, за яким зі світового ринку на внутрішній грошовий ринок держави надходить додатковий капітал?
6. Які грошові агрегати визначають у статистичній практиці України? Яка їхня структура?
7. Як змінюється ліквідність грошової маси у різних грошових агрегатах?
8. Який показник грошової статистики характеризує масу грошей з боку її прояву на балансі центрального банку?
9. Яка структура грошової бази в Україні? Як змінювалась її динаміка впродовж останніх років?
10. За якою формулою розраховують фактичний стан монетизації економіки?
11. Як визначають показник швидкості обігу грошей? Які чинники впливають на нього? Як швидкість обігу грошей впливає на економічні процеси?
12. У чому полягає суть закону грошового обігу? Як відбувалося вирівнювання фактично наявної та об'єктивно необхідної для обігу маси грошей у періоди функціонування металевих, казначейських і банківських грошей?

1.5. ГРОШОВИЙ РИНОК

1.5.1. Економічна суть і особливості функціонування грошового ринку

1.5.2. Попит на гроші

1.5.3. Формування пропозиції грошей

1.5.4. Установлення рівноваги на грошовому ринку

1.5.1. Економічна суть і особливості функціонування грошового ринку

Грошовий ринок - це ринок, на якому купують і продають гроші, кредити, цінні папери. У процесі взаємовідносин між суб'єктами грошового ринку формується попит і пропозиція фінансових активів, відбувається визначення їхньої ціни.

Грошовий (фінансовий) ринок виконує низку функцій, зокрема:

- перерозподіл фінансових ресурсів, тобто спрямування коштів від тих секторів економіки, які їх заощадили, до тих, які відчують нестачу коштів;

- емісія фінансових інструментів;

- формування ринкових цін на окремі види фінансових активів.

Перерозподіл фінансових ресурсів може відбуватися шляхом як прямого, так і непрямого (опосередкованого) фінансування.

У разі прямого фінансування кошти рухаються безпосередньо від їхніх власників до позичальників, тобто позичальники беруть кошти в позику без посередництва фінансових інститутів. У цьому секторі виділяють два канали руху грошей:

- канал капітального фінансування, по якому покупці назавжди залучають кошти інвесторів за допомогою акцій;

- канал запозичень, коли покупці залучають кошти у свій обіг, продаючи облігації або інші боргові зобов'язання.

У випадку непрямого (опосередкованого) фінансування кошти рухаються від власників до позичальників через фінансових посередників.

Фінансовими посередниками є банки та небанківські фінансово-кредитні інститути (страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні фонди та компанії, фінансові, лізингові, трастові компанії, кредитні спілки та ін.). Фінансові посередники спочатку акумулюють у себе ресурси, а потім від свого імені продають їх кінцевим покупцям. У цьому разі фінансові посередники створюють власні зобов'язання і вимоги, які є самостійними інструментами фінансового ринку.

У розвинених країнах світу значна частка заощаджень формується в секторі домашніх господарств. Позичальниками коштів, зазвичай, є ділові фірми та уряд.

Інституційна модель фінансового ринку, відповідно до каналів фінансування, охоплює три групи суб'єктів: власників заощаджень, позичальників і фінансових посередників. Її поділяють на два сектори:

- сектор прямого фінансування;
- сектор непрямого фінансування.

Інструментами грошового ринку є цінні папери, щодо яких укладають угоди купівлі-продажу, - це певні фінансові зобов'язання покупців перед продавцями грошей.

Залежно від виду зобов'язання їх поділяють на неборгові та боргові. До *неборгових* належать зобов'язання, які надають право участі в управлінні діяльністю покупця грошей, - акції, паї, страхові поліси, деривативи. За продавцем грошей зберігається право власності й отримання доходів. До *боргових* інструментів належать усі зобов'язання покупця повернути продавцеві стриману від нього суму коштів сплатити за нею дохід.

Боргові зобов'язання можна розподілити на такі види:

- *депозитні зобов'язання*, за якими продавці передають гроші в повне розпорядження покупцям за умови їхнього повернення і сплати процентного доходу (чи без нього). Такими зобов'язаннями оформляють вклади клієнтів у банки. Це угоди на відкриття поточних і строкових рахунків, ощадних, трастових вкладів та ін.;

- *позикові зобов'язання*, за якими продавці грошей накладають певні обмеження на права покупців розпоряджатися цими грошима (цілі й терміни використання, гарантії повернення тощо). Такі зобов'язання мають форму кредитних угод, облігацій, бондів, векселів тощо.

На фінансових ринках під впливом взаємодії попиту і пропозиції формується ринкова *ціна грошей* – процентна ставка, процентний дохід на позичені й залучені кошти.

Фінансовий ринок дає змогу виявити розмір і структуру попиту на окремі фінансові активи, їхню пропозицію та ринкову ціну.

Структурувати грошовий (фінансовий) ринок можна за такими критеріями:

- за видами фінансових інструментів;
- за терміном реалізації майнових прав (ліквідністю фінансових активів).

За першим критерієм грошовий ринок поділяють на ринок кредитних угод (позикових капіталів) і ринок цінних паперів.

На *ринку кредитних угод* кредитні установи акумулюють кошти фізичних і юридичних осіб та надають їх у вигляді позик на умовах повернення, строковості, платності.

Ринок цінних паперів охоплює кредитні відносини і відносини спільного володіння, які оформляють цінними паперами (акціями, корпоративними і державними облігаціями та ін.). У високорозвинених країнах він є головним джерелом фінансування основного й оборотного капіталу.

За терміном реалізації майнових прав грошовий (фінансовий) ринок поділяють на ринок грошей і ринок капіталів.

На *ринку грошей* купують і продають кошти на короткий термін (до одного року), зокрема короткострокові цінні папери. Головними інструментами ринку грошей є міжбанківські вклади і депозити, короткострокові депозитні сертифікати, векселі, короткострокові державні боргові зобов'язання та зобов'язання центрального банку, короткострокові кредити комерційним банкам, фірмам, населенню.

На *ринку капіталів* купують і продають кредити та фінансові інструменти (боргові зобов'язання) терміном погашення понад один рік і акції. На цьому ринку відбуваються операції з середньо- і довгостроковими депозитами та кредитами, довгостроковими корпоративними і державними борговими зобов'язаннями й акціями. Ринок капіталів порівняно з ринком грошей стабільніший.

1.5.2. Попит на гроші

Теорія попиту на гроші відображена в багатьох моделях і підходах. Головними серед них є монетаристський та кейнсіанський.

За основу монетаристського підходу взято кількісну теорію грошей, відповідно до якої абсолютний рівень цін визначений пропозицією номінальних грошових залишків.

Попит на гроші розглядають як запас грошей, яким економічні суб'єкти прагнуть володіти на певний момент.

Представниками монетаристського напрямку, які досліджували й розвинули класичну теорію попиту на гроші, є *І.Фішер*, а також учені "кембріджської школи" *А.Маршалл* і *А.Пігу*. Вони підтримували думку вчених класичної школи про те, що попит на гроші пропорційний до доходу.

За допомогою *кількісного рівняння обміну*, обґрунтованого І.Фішером, можна визначити кількість грошей, яка потрібна для проведення операцій у національній економіці. Рівняння І.Фішера має такий вигляд:

$$M * V = P * Q,$$

де M - кількість грошей в обігу;

V - швидкість обігу грошей;

P - рівень цін;

Q - обсяг національного продукту у фізичному вираженні.

Із кількісного рівняння обігу випливає рівняння попиту на гроші:

$$M^d = P * Q / V,$$

де M^d - попит на гроші.

Прихильники монетаристського підходу до формування попиту на гроші вважають, що швидкість обігу грошей V стабільна або змінюється дуже повільно. Отже, попит на гроші M^d залежить від рівня цін P і величини реального обсягу виробництва Q .

Проблему попиту на гроші досліджував також *Дж.М. Кейнс*. У книзі “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936) учений розвинув теорію попиту на гроші, наголосивши на чутливості попиту на гроші до змін процентної ставки. Його теорію називають *теорією переваги ліквідності*.

Науковець виділив три мотиви, що зумовлюють існування попиту на гроші: транзакційний (операційний); застережний (мотив обачності); спекулятивний.

Транзакційний (операційний) мотив означає, що індивіди нагромаджують гроші для проведення поточних операцій. Ця складова попиту на гроші головно визначена обсягом ділових операцій громадян. Оскільки ці операції пропорційні до доходу, то операційний попит на гроші також пропорційний до доходу.

Застережний мотив (обачності) полягає в тому, що індивіди прагнуть нагромадити гроші для неочікуваних операцій, які вони сподіваються проводити в майбутньому. Ці операції пропорційні до доходу.

Спекулятивний мотив. Дж.М.Кейнс розділив активи, які можуть використовувати як засіб нагромадження, на дві групи: гроші та облігації. Гроші в моделі Дж.М.Кейнса не створюють багатства, тобто очікуваний дохід на гроші дорівнює нулю. Сподівана віддача за облігаціями визначена їхньою процентною ставкою.

Дж.М.Кейнс об’єднав поведінку індивідуумів (домогосподарств та фірм) у моделі “надання переваги ліквідності” й дійшов висновку, що реальний попит на гроші залежить від реального доходу Y та *процентної ставки* і за негрошовими активами (облігаціями). Рівняння попиту на гроші, відоме як *рівняння переваги ліквідності*, він записав так:

$$M^d / P = f(i, Y),$$

де M^d / P - попит на реальні грошові запаси.

Підвищення процентних ставок і збільшує альтернативну вартість нагромадження грошей і, відповідно, зменшує попит на них. Збільшення реального доходу і транзакцій Y передбачає збільшення обсягу реальних

грошей, якими прагнуть володіти люди. Отже, між M^d / P і Y є пряма залежність.

Загальний попит на гроші M^d визначають як попит на гроші для укладання угод M^t і попит на гроші з боку активів M^a .

Попит на гроші для угод (операційний попит) існує внаслідок того, що люди потребують грошей як засобу обігу для придбання товарів і послуг. Головним визначником кількості грошей, потрібних для укладання угод купівлі товарів і послуг, рівень номінального ВВП: чим більше товарів і послуг перебуває в обігу і чим вища їхня ціна, тим більше потрібно грошей для проведення операцій для їхньої купівлі. Водночас кожна грошова одиниця, призначена для укладання угод, може бути використана кілька разів за рік. Тому цей попит потрібно скоригувати на середню швидкість обігу грошей.

Попит на гроші з боку активів ґрунтується на їхній функції засобу нагромадження, тобто, як зазначено вище, люди можуть зберігати свої фінансові активи в різноманітних формах: грошах, приватних чи державних облігаціях, акціях. Щоб з'ясувати, яку частину багатства індивідууми готові зберігати в грошах, а яку - в інших фінансових активах, потрібно оцінити переваги і недоліки кожної з форм активів. Для простоти можна зіставити активи у вигляді грошей і облігацій.

Перевагою володіння грошима є їхня ліквідність, недоліком - те, що гроші не дають процента або процент за ними менший, ніж за облігаціями. Тому, володіючи грошима, домашнє господарство чи фірма зазнає певних втрат, тобто не отримує доходу у вигляді процента. Тому попит на гроші з боку активів змінюватиметься обернено пропорційно до ставки процента. Коли процентна ставка буде низькою, тобто втрати володіння грошима як активом будуть незначні, люди нададуть перевагу володінню більшою кількістю грошей; якщо ж навпаки - процентна ставка висока, - то володіти великою кількістю грошей не вигідно, і кількість грошей як активів буде незначною.

1.5.3. Формування пропозиції грошей

Пропозиція грошей - це процес створення банківською системою додаткових платіжних засобів, що надходять у канали готівкового й безготівкового обігу. Грошова пропозиція M охоплює готівку в обігу C і залишки коштів на поточних банківських рахунках D .

$$M = C + D \quad (1)$$

Пропозиція грошей залежить від грошової бази та грошового мультиплікатора.

Грошова база V - це гроші поза банками (готівка) C , обов'язкові банківські резерви, що зберігаються у центральному банку, та готівка у касах банків R :

$$V = C + R \quad (2)$$

Щоб визначити, які змінні впливають на пропозицію грошей, необхідно рівняння (1) поділити на рівняння (2);

$$M/V = (C + D)/(C + R).$$

Звідси пропозиція грошей:

$$M = [(C + D)/(C + R)] * V.$$

Відношення пропозиції грошей до грошової бази називають *мультиплікатором грошової бази*, або *повним грошовим мультиплікатором m* :

$$m = (C + D)/(C + R).$$

Пропозицію грошей можна записати так:

$$M = m * V.$$

Отже, *пропозиція грошей є добутком грошової бази на грошовий мультиплікатор.*

Грошовий мультиплікатор можна розрахувати так: поділити праву частину рівняння грошового мультиплікатора на D .

У наведеному рівнянні C/D - це *коефіцієнт депонування грошей*, який відображає розподіл грошей між готівкою C і вкладками на поточних рахунках D , тобто це розмір готівки, узятий як частка від грошей, які населення тримає на поточних рахунках. Його в економічній теорії позначають як cr . Коефіцієнт R/D - це *норма резервування rr* , тобто відсоток депозитів, які комерційні банки зберігають як резерви в центральному банку ($R/D = rr$).

Отже, грошовий мультиплікатор можна записати так:

$$m = (cr + 1)/(cr + rr).$$

Рівняння свідчить, що *пропозиція грошей у національній економіці залежить від таких чинників:*

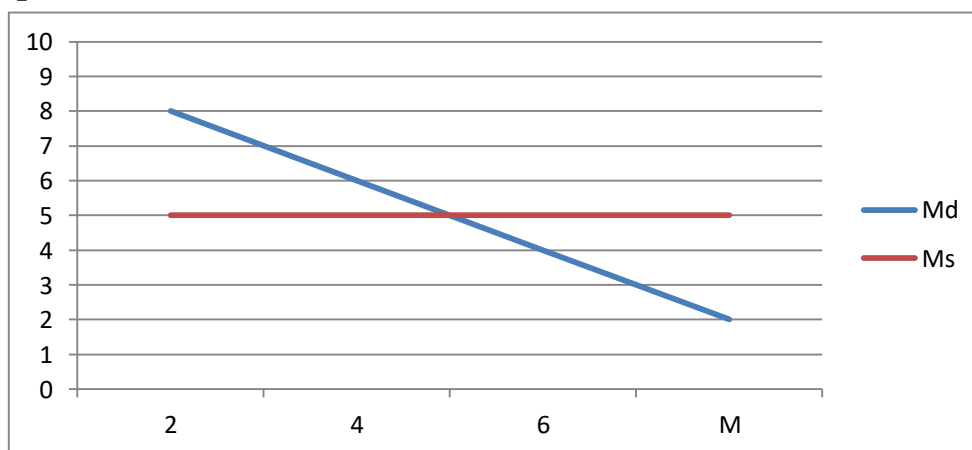
1) *грошової бази*. Її збільшення приводить до зростання пропозиції грошей. У цьому разі існує прямо пропорційний зв'язок між грошовою базою і пропозицією грошей;

2) *коефіцієнта депонування*. Збільшення коефіцієнта депонування сприяє зростанню кількості готівкових грошей у населення. Тому комерційні банки втрачають резерви і здатність до створення грошей;

3) *норми резервування*. Чим ця норма вища, тим менше надлишкових резервів у банків і менше грошей вони можуть створити.

1.5.4. Установлення рівноваги на грошовому ринку

Об'єднаємо попит і пропозицію та визначимо рівноважну процентну ставку, тобто ціну грошей. Для цього на графіку загального попиту на гроші проведемо вертикальну пряму M^s , що означає пропозицію грошей. Зображення пропозиції грошей у вигляді вертикальної прямої ґрунтується на спрощеному припущенні, відповідно до якого керівні грошово-кредитні органи й фінансові установи постачають економіку певним обсягом грошей.

Лінія попиту на гроші M^d перетинається з лінією грошової пропозиції M^s в точці E. Отже, рівноважна ставка процента становить 5%.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення грошовому ринку.
2. Охарактеризуйте об'єкти і суб'єкти грошового ринку.
3. Дайте визначення ринку капіталів.
4. Дайте визначення валютного ринку.
5. Дайте загальне визначення попиту на гроші. Зазначте, чим у цілому визначається загальний попит на гроші.
6. Розкрийте основні фактори, що впливають на сукупний попит на гроші, поясніть механізм цього впливу.
7. Виведіть формулу грошової маси через її залежність від грошової бази та грошового мультиплікатора.
8. Перелічіть ті зовнішні чинники, які можуть вплинути на розміри пропозиції грошей.
9. Поясніть, що таке рівновага на грошовому ринку.
10. Дія яких чинників може привести до порушення рівноваги на грошовому ринку?

1.6. ІНФЛЯЦІЯ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ

1.6.1. Суть і причини інфляції

1.6.2. Вимірювання інфляції та її види

1.6.3. Соціально-економічні наслідки інфляції

1.6.4. Форми і методи стабілізації грошового обігу

1.6.1. Суть і причини інфляції

У сучасній ринковій економіці доволі поширений процес знецінення грошей, тобто зменшення їхньої купівельної спроможності внаслідок зростання цін, з огляду на що за грошову одиницю можна купити дедалі меншу кількість товарів і послуг. Для означення цього явища економісти використовують поняття інфляція (від лат. *inflatio* - роздування, здуття). Уперше цей термін застосовано в середині XIX ст. у зв'язку з випуском великої кількості паперових доларів (так званих грінбеків) для фінансування громадянської війни у США (1861-1865). З того часу він увійшов у науковий та громадський ужиток.

Водночас економісти часто його вживають і для характеристики грошового обігу більш ранніх епох, зокрема Франції - під час Французької революції 1789-1791 рр. і наполеонівських війн, Англії - у період війни з Наполеоном на початку XIX ст., Росії - наприкінці XVIII - початку XIX ст. та ін. Зазвичай це були періоди війн чи внутрішніх політичних або соціальних потрясінь. Проте у світовій економічній історії виділяють два випадки різкого зростання цін, що пов'язане зі зниженням вартості благородних металів:

1) після відкриття Америки у європейські країни почало надходити багато золота, особливо срібла з Мексики та Перу. За 50 років з початку XVI ст. видобуток срібла зріс більше ніж у 60 разів, що спричинило зростання товарних цін у 2,5 - 4,0 рази наприкінці століття;

2) після відкриття та розроблення золотоносних родовищ 1848 р. у Каліфорнії (США) та 1851 р. у Вікторії (Австралія). У цьому разі зростання видобутку золота перевищило 600%, а ціни зросли на 25-50% у всьому світі. Однак з відмовою у 1971-1976 рр. від золотого стандарту після реорганізації Бреттон-Вудської системи інфляція стала цілком природним і постійним явищем. Найчастіше її тлумачать як знецінення грошей через зростання цін або просто як процес зростання ціни.

Однак інфляція - це складніше соціально-економічне явище. Вона можлива і без зростання цін, зокрема, коли знецінення грошей набуває форми хронічного товарного дефіциту за фіксованих державою цін. У цьому разі грошова одиниця формально може не знецінюватися, проте знецінюються загалом грошові доходи економічних суб'єктів через

примусові заощадження, оскільки немає змоги витратити їх на купівлю дефіцитних товарів. За таких умов заощадження набувають великих розмірів, виникає так званий інфляційний навіс, під тиском якого держава планово підвищує ціни, як це неодноразово було в СРСР. Найрадикальнішим заходом проти “інфляційного навісу” є лібералізація цін без індексації заощаджень, унаслідок чого вони просто “згоряють” від інфляції, як це трапилося в Україні в період 1992-1994 рр. Отже, і без явного зростання цін суспільство може пережити очевидні прояви і тяжкі наслідки інфляції, якщо порушена рівновага на ринках між товарним і грошовим обігом і знецінюються гроші у будь-якій формі.

Сьогодні інфляція - одна з найгостріших проблем економіки. У світі немає країни, яка б у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. так чи інакше не зазнала втрат від інфляції. Дуже гостра проблема інфляції і для національної економіки України.

Інфляція - це зниження купівельної спроможності грошей унаслідок зростання загального (середнього) рівня цін на товари та послуги в країні за певний період. Водночас ціни різних товарів можуть зростати неоднаковими темпами, тому не потрібно думати, що обов'язково підвищуються ціни на всі товари й послуги. У роки помірної інфляції ціни на окремі товари можуть навіть знижуватися. Зниження середнього рівня цін у країні є протилежним (оберненим) процесом до інфляції, його називають дефляцією. У сучасній економіці це явище трапляється зрідка і на короткий термін, зазвичай є сезонним (наприклад, ціни на сільськогосподарську продукцію зменшуються після збирання врожаю). Однак дефляція характерна для Японії (у межах -1%), а також час від часу трапляється в інших країнах.

Світова наукова думка у процесі еволюції сформувала такі концепції щодо причин зростання цін:

- кількісна теорія, що декларує жорстку залежність динаміки цін від динаміки грошової маси;
- концепція надмірного попиту, спричиненого немонетарними чинниками, обґрунтована Дж.М.Кейнсом;
- концепція зростання грошових витрат виробництва (неокейнсіанців);
- грошова теорія неокласиків (монетаристів) та ін.

Проте на сучасному етапі розвитку теорії грошей та інфляції позиції представників усіх наукових шкіл з цієї проблеми значно зблизились і панівною виявилась концепція багатофакторного зростання цін та інфляції. Згідно з концепцією багатофакторності інфляції, всі її чинники поділяють на дві групи:

- 1) зростання попиту внаслідок збільшення пропозиції грошей;

2) зростання витрат на виробництво та реалізацію продукції.

Концепція багатофакторності інфляції ґрунтується на принципах системності, оскільки враховує взаємозв'язок монетарних процесів із процесами виробництва. Це робить її науково достовірнішою. Тому сьогодні поглиблено вивчають чинники кожної з цих двох груп, механізми їхнього впливу на динаміку цін та інфляцію, а також характер і способи реагування на їхню дію, зазначаючи, що нейтралізація чинників першої групи - перш за все, завдання центральних банків, а другої - органів економічного регулювання (уряд, Міністерство економіки, Міністерство фінансів тощо).

Поряд із зазначеними вище причинами інфляційне зростання цін зумовлене більш глибокими чинниками, які є довготривалими та основоположними і перебувають як у сфері грошового обігу, так і у сфері виробництва й доволі часто зумовлені економічними та політичними відносинами в країні. Конкретні причини ніби накладаються на більш глибокі, усталені диспропорції, які є в основі інфляційного зростання цін. До таких чинників грошового обігу належать:

- перенасичення сфери обігу надлишковою грошовою масою, здебільшого внаслідок емісії грошей для покриття дефіциту державного бюджету;
- перенасичення кредитами національної економіки;
- збільшення швидкості обігу грошей;
- заходи уряду з підтримки валютного курсу національної грошової одиниці тощо.

До *негрошових чинників* належать:

- циклічний розвиток економіки;
- монополізація;
- чинники, пов'язані зі структурними диспропорціями в національній економіці;
- державна економічна політика, передусім податкова, політика цін;
- політична нестабільність у країні і соціальна активність населення (страйки в базових галузях економіки);
- соціальні чинники (прийняття соціальних програм і рівень їхньої реалізації, методи фінансування соціальних програм тощо).

Головні чинники інфляції сконцентровані всередині національної економіки, проте є й такі, що перебувають за її межами. Наприклад, зростання цін на сировину й енергоносії на світовому ринку, світові кризи (валютні, фінансові, економічні), нелегальний експорт та імпорт тощо. Знання джерел інфляції важливе для вироблення конкретних заходів боротьби з нею.

1.6.2. Вимірювання інфляції та її види

Зростання загального рівня цін, як уже зазначено, свідчить про наявність у країні інфляції. Що розуміють під загальним рівнем цін? Ми як покупці маємо справу з індивідуальними цінами на товари і послуги й ніколи не купуємо товарів за загальним рівнем цін. Динаміку всіх цін, або їхнього загального рівня, визначають за допомогою різних індексів цін. Проте, зазвичай, на практиці для вимірювання інфляції найчастіше застосовують індекси Е. Леспейреса та Г. Пааше.

Індекси цін за методикою розрахунку Леспейреса відображають, як змінився рівень цін упродовж певного проміжку часу, якщо структура виробництва і споживання не змінилася.

Індекс цін Леспейреса, обчислений для незмінного кошика споживчих товарів і послуг, називають *індексом споживчих цін* (ІСЦ). Інакше кажучи, індекс споживчих цін обчислюють як відношення між сукупною ціною певного набору товарів і послуг (споживчого кошика) у поточному періоді та сукупною ціною споживчого кошика в базовому періоді:

$$\text{ІСЦ} = \frac{\sum p_0 * q_k}{\sum p_0 * q_k} = \frac{\text{ціна споживчого кошика в розрахунковому періоді}}{\text{ціна споживчого кошика в базовому періоді}}$$

де q_k – споживчий кошик товарів і послуг.

Основними товарними групами у споживчому кошику є продукти харчування, одяг, житло, транспортні послуги, освіта, книги, медичні послуги, предмети особистої гігієни тощо. Ринковий кошик у багатьох країнах охоплює близько 300 найменувань споживчих товарів і послуг. В Україні споживчий набір, на підставі якого розраховують ІСЦ, ґрунтується на структурі витрат домогосподарств. Набір містить 270 товарів (послуг), які об'єднані в сто груп, його коригують раз у п'ять років. Структура кошика досить стабільна у часі, а в його складі найбільшу частку становлять продовольчі товари. Індекс споживчих цін у більшості країн обчислюють щомісяця, він є найпоширенішим показником рівня інфляції.

Для виявлення динаміки загального рівня цін визначають також *індекс Пааше*. У цьому разі змінними вагами є структура виробництва розрахункового року.

Індекс Пааше, обчислений для набору товарів і послуг, що входять до ВВП країни, називають *дефлятором ВВП*.

ІСЦ і дефлятор ВВП дають дещо різні результати щодо динаміки загального рівня цін. Оскільки ІСЦ не враховує змін у структурі споживання товарів і послуг (відображає лише ефект доходу та ігнорує ефект заміщення), то цей індекс дещо завищує оцінку інфляції за зростання рівня цін і занижує у разі їх зменшення. І навпаки, дефлятор ВВП

дещо недооцінює зростання загального рівня цін, бо на цей індекс впливають структурні зрушення, які нейтралізують підвищення цін на окремі товари і послуги. Між цими двома індексами цін є три основні відмінності. По-перше, набір товарів для обчислення дефлятора ВВП містить як споживчі, так і капітальні блага, які купують фірми та держава. У разі обчислення ІСЦ враховують лише ціни товарів і послуг, які купують споживачі.

По-друге, під час обчислення дефлятора ВВП беруть лише вітчизняні товари і послуги, у тому числі й експортовані. Імпортні товари не є частиною ВВП, а тому їх не враховують. До споживчого кошика входять імпортовані товари, тому в індексі споживчих цін відображена і зміна цін на імпортовані товари.

По-третє, найсуттєвіша відмінність між цими двома показниками динаміки загального рівня цін полягає в тому, що дефлятор ВВП є індексом зі змінними вагами, а ІСЦ - зі сталими. Інакше кажучи, ІСЦ обчислюють на підставі незмінного набору товарів і послуг, тоді як у разі обчислення дефлятора ВВП зі зміною структури ВВП змінюється набір товарів і послуг.

Окрім зазначених показників, у національній економіці для виявлення динаміки цін у різних її складових обчислюють відповідні індекси, зокрема такі: індекс цін виробників (відображає зростання вартості виробництва без урахування витрат на дистрибуцію і податків на їх продаж); індекс видатків на проживання (враховує баланс зростання доходів і збільшення видатків); індекс цін активів (нерухомості, акцій та інших фінансових активів).

Залежно від рівня зростання цін економісти розрізняють три види інфляції: помірну, галопуючу та гіперінфляцію.

Помірна інфляція є тоді, коли ціни зростають повільно, до 10% за рік. За такої інфляції ціни порівняно стабільні, люди охоче заощаджують гроші, бо їхня вартість мало знецінюється, тобто цей вид інфляції не супроводжується кризовими явищами.

Інфляцію, за якої ціни зростають до 5% за рік, називають *повзучою*, вона характерна для високорозвинених країн. Економісти розглядають її як елемент нормального розвитку ринкової економіки, оскільки незначна інфляція (яка супроводжується зростанням грошової маси) спроможна за певних умов стимулювати збільшення обсягів виробництва. Пояснюють це так: зростання грошової маси пришвидшує платіжний обіг, здешевлює кредити, сприяє активізації інвестиційної діяльності і зростанню виробництва. У підсумку зростання виробництва приводить до усталення рівноваги між кількістю товарів та грошей за вищого рівня цін. У сучасних економіках рівень інфляції, зазвичай, дещо зростає наприкінці

року, коли збільшується як рівень споживання товарів домогосподарствами, так і рівень витрат корпорацій.

Проте зазначимо, що допустимий рівень “звичайної” інфляції залежить від особливостей національної економіки і неоднаковий для різних країн. Наприклад, для Швейцарії прийнятний рівень повзучої інфляції не повинен перевищувати 1%, для Греції стабільний розвиток національної економіки досягається в межах 8-10% зростання цін. За розрахунками вітчизняних учених в Україні цей рівень становить близько 10%.

Галопуючою є інфляція, коли ціни зростають на 20, 50, 100% або й більше за рік. Цей вид інфляції важкокерований, його трактують як негативне явище, що спричиняє соціально-економічне та політичне невдоволення в суспільстві. Гроші втрачають вартість дуже швидко, тому населення майже не заощаджує їх у вигляді готівки. Люди прагнуть купити за свої гроші товари. В економіці виникають глибокі спотворення: ринки капіталів звужуються, люди вкладають кошти за кордоном, а внутрішні інвестиції зменшуються.

Чітку межу між розгляненими видами провести доволі важко, проте спільною ознакою є зростання швидкості обігу грошей, різке зниження сукупної купівельної спроможності грошової маси і зникнення з грошового обігу не лише монет, а й поступово банкнот малого номіналу. Галопуючу інфляцію національна економіка може витримувати роками чи десятиліттями, проте вона свідчить про наявність економічних проблем у країні. Цей вид інфляції здебільшого характерний для країн, що розвиваються.

Найнебезпечніший і руйнівний вид інфляції називають *гіперінфляцією*; вона настає тоді, коли ціни починають зростати на тисячі, десятки тисяч, навіть мільйони відсотків за рік (МВФ за гіперінфляцію приймає 50% і більше зростання цін за місяць, за рік - 1 000 разів). Небезпека гіперінфляції полягає в тому, що вона виходить з-під контролю, стає практично некерованою. Ціни зростають швидкісними темпами, різниця між цінами і заробітною платою стає катастрофічною, руйнується добробут навіть найзабезпеченіших верств населення, збитковими стають найбільші підприємства.

Загалом інфляцію як багатofакторне та багатofаспектне явище можна класифікувати за різними критеріями, зокрема за зовнішнім проявом - прихована і відкрита; співвідношенням темпів зростання різних цін - збалансована і незбалансована; ступенем відповідності прогнозам - передбачувана й непередбачувана (очікувана й неочікувана); причинами і виникнення - адміністративна, імпортована, кредитна, соціальна та ін.

За чинниками, які спричиняють інфляцію, можна виділити багато її видів. Проте на практиці всі ці чинники діють одночасно, накладаючись

один на одного. Тому чітко виокремити такі види інфляції практично неможливо. З огляду на це економісти за причинами і механізмом зростання виділяють лише два види - інфляцію попиту та інфляцію витрат (пропозиції).

Інфляція попиту простежується тоді, коли сукупний попит зростає швидше, ніж виробничий потенціал економіки, а тому ціни зростають, щоб зрівноважити попит і пропозицію. Інакше кажучи, виробничий сектор не може відповісти на цей надлишковий попит збільшенням реального обсягу виробництва, бо всі наявні ресурси уже залучені. Отже, суть інфляції попиту полягає в тому, «що надто багато грошей полює на надто малу кількість товарів».

Інфляція витрат (пропозиції) виникає тоді, коли зростають витрати на одиницю продукції, унаслідок чого збільшують ціни. Проте, на думку більшості економістів, основними є зростання вартості факторів виробництва, головно, заробітної плати та здорожчання сировини, енергоносіїв, транспортних послуг. Реально зростання заробітної плати в масштабах держави завжди значно відстає від зростання цін і повної компенсації не відбувається ніколи. Зростання матеріальних витрат у всьому світі - закономірний процес з огляду на здорожчання видобутку, транспортування сировинних ресурсів та енергоносіїв. Протидійним чинником є використання новітніх технологій, які зменшують витрати на одиницю продукції.

Збільшення витрат виробництва на одиницю продукції зменшує прибутки та обсяг виробництва, який фірми готові запропонувати за наявного рівня цін. У підсумку зменшується пропозиція товарів і послуг. Це зменшення підвищує рівень цін. У цьому випадку ціни роздувають витрати, а не попит, як це відбувається за інфляції попиту.

Прийнято вважати: якщо для подолання інфляції попиту потрібна жорстка грошово-кредитна політика, то інфляція витрат за умов ринкової економіки, на думку окремих економістів, має деякі передумови подолати сама себе: услід за зменшенням виробництва починають зменшуватися і витрати. Отже, зростання цін унаслідок збільшення витрат призводить до зменшення обсягів виробництва, а це неодмінно супроводжується загостренням конкуренції, підштовхує до пошуку інструментів, спрямованих на раціоналізацію виробництва, зменшення витрат.

Зазначимо, що інфляція попиту та інфляція пропозиції взаємопов'язані та взаємозалежні, їх важко чітко розрізнити. Надлишкова грошова маса в економіці завжди породжує підвищений попит, спричиняючи нерівновагу сукупного попиту та сукупної пропозиції, реакцією на яку є зростання цін. Будучи результатом розбалансування грошового ринку, інфляція попиту поширюється далі, вражаючи виробництво та спожив-

вання, деформуючи споживчий попит, посилюючи нерівномірність і непропорційність розвитку різних сфер національної економіки, призводячи в підсумку до інфляції витрат. Будь-яка сучасна економічна система інфляційна, у ній діють чинники, які належать і до інфляції попиту, і до інфляції витрат. Тому поділ інфляції на ці два види - швидше інструмент наукового аналізу, ніж реальність. Однозначно оцінити ту чи іншу інфляцію як інфляцію витрат або інфляцію попиту надзвичайно складно, а то й просто неможливо.

Інфляцію, яка поєднує елементи інфляції попиту та інфляції витрат, називають *структурною інфляцією*. В основі такої інфляції є процеси, пов'язані зі змінами структури попиту, економічною політикою держави (різке збільшення інвестицій у важку промисловість, “ножиці цін” та ін.). Різновидом структурної інфляції є розрив двох секторів - фінансового і реального. Гроші відпливають у фінансово-торговий сектор, а реальний сектор відчуває гостру нестачу грошової маси. Сам цей розрив посилює інфляцію.

1.6.3. Соціально-економічні наслідки інфляції

Як і більшість інших явищ, притаманних ринковій економіці, інфляцію не можна оцінити однозначно. Негативні наслідки інфляції добре відомі в нашій країні. Значно менше відомий той факт, що інфляція може сприяти економічному зростанню. З огляду на це інфляцію не можна розглядати як абсолютне зло, яке має бути знищене. Вона є інструментом, який держава може використати для блага суспільства і його економічного розвитку.

Наслідки інфляції залежать передусім від того, яка вона - очікувана чи неочікувана, збалансована чи незбалансована, помірна, галопуюча або ж гіперінфляція. За передбаченої помірної інфляції отримувачі доходів можуть ужити заходів для запобігання або зменшення її негативних наслідків, які інакше позначаться на їхніх реальних доходах.

Очікувана інфляція впливає на розподіл економічних ресурсів. По-перше, вона призводить до втрати вартості грошей (знижує їхню купівельну спроможність), зокрема діє як податок на реальні грошові запаси (заощадження, залишки), якщо вони приносять менше доходу, ніж ринкова процентна ставка.

Інфляція також спотворює податки, які домогосподарства та фірми сплачують зі свого доходу. Ставки особистого прибуткового доходу та податку з прибутку фірм нараховують на номінальну суму доходу. За умови прогресивної шкали ставка податку зростає зі збільшенням доходу. Якщо шкалу не індексувати з урахуванням рівня інфляції, то індивіди сплачуватимуть вищі ставки податку, навіть якщо вони не отримують

виграшу від купівельної спроможності проіндексованого доходу.

Очікувана інфляція впливає на фінансові рішення, оскільки позикодавці сплачують податок з номінального, а не реального доходу. Наприклад, за високої очікуваної інфляції корпораціям вигідніше брати позики, оскільки обслуговування боргу вираховують з доходу за номіналом. Домогосподарства купують житло, оскільки це вигідніша інвестиція, ніж цінні папери.

Наслідки неочікуваної інфляції важче відстежити, ніж вплив очікуваної інфляції на національну економіку. Втрати однієї сторони стають виграшем для іншої.

Невизначеність щодо темпів інфляції спричиняє найбільшу втрату від неї: спотворення інформації, закладеної в цінах товарів і активів. У ринковій економіці домогосподарства та фірми використовують цінову інформацію, ухвалюючи рішення щодо розподілу ресурсів.

Крайнім випадком невизначеної інфляції є гіперінфляція, коли темп інфляції досягає сотень, а то й тисяч відсотків за рік протягом тривалого періоду. Втрати від гіперінфляції надзвичайно великі. Домогосподарства та фірми повинні мінімізувати обсяги готівки, якою вони володіють, а роботодавці - частіше платити працівникам. Працівники повинні швидко витратити свої заробітки або переводити їх у стабільніші іноземні валюти до того, як ціни знову різко підвищаться.

Спотворені цінові сигнали під час гіперінфляції особливо проблематичні. Оскільки загальний рівень цін зростає дуже швидко, то торговці змінюють свої ціни настільки часто, наскільки це можливо. Через короткий проміжок часу ціни неспроможні відображати відносну вартість чи визначати, як розподіляти ресурси. Уряд недоотримує податкові надходження, бо завдяки фіксованим ставкам оподаткування домогосподарства та фірми якомога довше відтягують сплату податків, щоби зменшити їхній реальний тягар.

Інфляція, сприяючи зростанню цін і рівня рентабельності, спершу відіграє роль чинника пожвавлення кон'юнктури, однак, зростаючи, вона перетворюється з двигуна в гальмо, посилюючи соціально-економічну нестабільність у країні. Як уже зазначено, у країнах з розвиненою ринковою економікою повзучу інфляцію розглядають як нормальний чинник економічного зростання. Однак галопуючу, а тим паче - гіперінфляцію, сприймають як явище негативне, оскільки вона завдає великих соціально-економічних втрат.

Крім того, інфляція має соціальні наслідки, вона веде до перерозподілу національного доходу, стаючи свого роду додатковим податком і для населення, що зумовлює відставання темпів зростання номінальних доходів і заробітної плати від цін на товари і послуги, що різко зростають.

Втрат від інфляції зазнають усі категорії найманих працівників, пенсіонери, рантє, доходи яких зменшуються або зростають повільніше, ніж темпи інфляції.

Зрозуміло, що наслідки різних видів інфляції взаємодіють і накладаються, тому загалом інфляція може призводити до такого:

- перерозподілу доходів між групами населення, сферами виробництва, регіонами; суб'єктами господарювання, державою; дебіторами і кредиторами;
- знецінення грошових заощаджень населення, суб'єктів господарювання і коштів державного бюджету;
- сплати інфляційного податку, особливо одержувачами фіксованих грошових доходів (“Інфляція - це податок, який можна вводити без ухвалення закону”, - зазначив засновник монетаризму М.Фрідман. Навіть будучи повністю передбачуваною, інфляція є несанкціонованим податком, який домогосподарства та підприємства сплачують державі);
- нерівномірного зростання цін, що поглиблюватиме диспропорції національної економіки;
- спотворення структури споживчого попиту через прагнення перевести знецінені гроші у товари і валюту, внаслідок чого пришвидшується обіг грошей і збільшується інфляційний тиск;
- посилення стагнації, зниження економічної активності, зростання безробіття;
- зменшення інвестицій у національну економіку та підвищення їхньої ризиковості; знецінення амортизаційних фондів;
- зростання спекуляцій на цінах, валюті, процентах тощо;
- активізації тіньової економіки, особливо в напрямі ухиляння від оподаткування;
- зниження купівельної спроможності національної грошової одиниці і спотворення її реального курсу щодо інших валют;
- соціального розшарування суспільства (зниження рівня життя) і в підсумку - загострення соціальних суперечностей.

1.6.4. Форми і методи стабілізації грошового обігу

Економічна наука виробила два підходи до управління національною економікою за умов інфляції: перший полягає у виборі адаптаційної політики, тобто в пристосуванні до інфляції; другий - у спробі ліквідувати інфляцію антиінфляційними заходами. Адаптаційна політика ґрунтується на тому, що всі суб'єкти ринкової економіки (домогосподарства, фірми, держава) у своїх діях враховують інфляцію - передусім шляхом урахування втрат від зниження купівельної спроможності грошей. У світо-

вій практиці є два методи компенсації таких втрат. Найпоширеніший - індексація ставки процента. Зазвичай ця операція зводиться до збільшення ставки процента на розмір інфляційної премії. Другий метод компенсації інфляції - індексація початкової суми інвестицій, яку періодично коректують згідно зі змінами певного наперед узгодженого індексу.

Домогосподарства намагаються адаптуватись до інфляції через пошук додаткових джерел доходів. Робітники намагаються захистити себе від інфляції шляхом уведення у контракт інфляційного коригування заробітної плати. Іншими способами адаптації є перебудова сімейного бюджету у бік найнееластичніших товарів і послуг, швидка матеріалізація грошей у товари та інші цінності тощо.

Фірми також змінюють свою економічну політику в разі інфляції. Це виявляється, наприклад, у тому, що вони реалізують лише короткотермінові проекти, які передбачають швидше повернення інвестицій. Нестача власних обігових коштів підштовхує фірми до пошуку нових зовнішніх джерел фінансування шляхом випуску акцій та облігацій, лізингу, факторингу тощо. Це приводить до зростання частки позичених коштів щодо власних і підвищення фінансових ризиків підприємств, зокрема, ризику неплатоспроможності. У сфері управління запасами багато фірм переходить на формування спекулятивних запасів. Вони намагаються мати перевищення кредиторської заборгованості над дебіторською і лише незначну кількість грошей зберігати на рахунках у банку.

Іншим варіантом державної політики в разі інфляції є мінімізація державного втручання в ринковий механізм з використанням анти- і інфляційних заходів. Конкретні методи стримання інфляції, їхня глибина і послідовність застосування для стабілізації грошового обігу залежать від характеру інфляції та її чинників. Кожна інфляція специфічна і передбачає використання таких інструментів, які найбільше відповідають умовам її перебігу.

З огляду на взаємодію чинників інфляції попиту та інфляції пропозиції в економічній науці сформувалися два основні види антиінфляційної політики - дезінфляційна політика (регулювання попиту) і політика доходів (регулювання витрат).

Дезінфляційна політика передбачає зменшення грошового попиту через грошово-кредитний і податковий механізми шляхом зменшення державних видатків, підвищення процентних ставок за кредитами, збільшення податків, обмеження грошової маси тощо.

Політика доходів передбачає паралельний контроль за цінами і заробітною платою шляхом їх заморожування або визначення меж їхнього зростання. Досвід застосування цієї політики у США за президента Р.

Ніксона, Великій Британії під час правління лейбористів, Скандинавських країнах свідчить про суперечність її результатів. По-перше, сповільнення зростання цін призвело до дефіциту деяких товарів, а, по-друге, зростання цін стримували лише на певний період, зі скасуванням обмежень воно знову пришвидшувалось. Ця політика дає позитивний ефект у короткотерміновому періоді (наприклад, у США 1951-1952 рр., Фінляндії 1967-1971 рр.), проте на довготерміновий період вона не стала популярною. Тому сьогодні цю політику використовують зрідка, оскільки вона може спричинити соціальне незадоволення та суперечності в суспільстві.

Економісти виходять з того, що інфляція є багатфакторним процесом, тому на практиці для боротьби з нею потрібно використовувати широкий арсенал знарядь, зокрема в розвинених країнах реалізують змішані програми, у яких різною мірою вживають і адаптаційні, і антиінфляційні заходи.

Виділяють ще один напрям боротьби з інфляцією – конкурентне стимулювання виробництва, яке передбачає заходи з прямого стимулювання підприємництва шляхом зменшення податків на фірми й опосередкованого стимулювання заощаджень населення через зниження податку на доходи, а також уживають заходів для стимулювання ринкової конкуренції. Наприклад, у США адміністрація Р. Рейгана відмовилась від державної підтримки таких малоконкурентних галузей, як чорна металургія, автомобілебудування, текстильна і взуттєва промисловість, що спричинило хвилю злиттів великих компаній. У підсумку різко збільшена конкуренція сприяла зменшенню інфляції.

Майже всі країни з ринковою економікою на шляху розвитку стикалися з проблемами інфляції. Дослідження їхнього досвіду дає відповіді на багато запитань. Однак в Україні своя специфіка: відсутність самоналаштовуваної, саморегульованої ринкової економічної системи. Багато причин і чинників, які зумовлюють інфляцію в Україні, взагалі не належать до сфери економіки. Сьогодні можна стверджувати, що, оскільки інфляція породжена диспропорціями національної економіки за умов переходу України до ринкового способу господарювання і розірвання традиційних зв'язків з колишніми союзними республіками, то домінантою в антиінфляційній стратегії та політиці повинен бути виробничий аспект. У боротьбі з інфляцією першочерговим завданням є розширення обсягів виробництва, ефективна інвестиційна політика, формування стабільної макроекономічної структури ринку для поступового вирівнювання диспропорцій національної економіки та забезпечення зростання рівня життя населення.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які причини інфляції?
2. Що є головною причиною довготермінової інфляції?
3. Які економічні школи досліджували проблеми інфляції?
4. Чому інфляція за певних умов бажана?
5. Які розрізняють види інфляції?
6. Від чого залежать соціально-економічні наслідки інфляції?
7. Як найімовірніше поведитимуться домогосподарства у період гіперінфляції?
8. Як можна подолати інфляцію та стабілізувати грошовий обіг?
9. Чому більшість країн відмовилася від використання індексації?
10. Чому економісти вважають, що контроль над цінами - небажаний інструмент для подолання інфляції?
11. Від чого залежить ефективність антиінфляційної політики?

1.7. ГРОШОВІ РЕФОРМИ

1.7.1. Поняття та цілі грошових реформ

1.7.2. Класифікація грошових реформ

1.7.1. Поняття та цілі грошових реформ

За умов ринкових відносин без зміцнення грошової системи досягнути стійкого економічного зростання в економіці держави неможливо. Стабілізації грошового обігу та зниження інфляційних процесів досягають завдяки проведенню центральними банками грошово-кредитної та антиінфляційної політики. Негативні соціально-економічні наслідки інфляції, потреби зміцнення незалежності країни, самостійного економічного розвитку окремих держав спонукають до проведення грошових реформ.

Незалежно від місця проведення, передумов і планів грошова реформа передбачає повну або часткову зміну національної грошової системи з метою впорядкування і зміцнення грошового обігу в державі. Її реалізують за допомогою заміни однієї грошової системи іншою або одних її елементів іншими. Змінювати можна грошову одиницю, засоби обігу і засоби платежу, порядок карбування повноцінних і неповноцінних монет, випуску банкнот і казначейських білетів, а також механізм регулювання грошового обігу.

Необхідність проведення грошової реформи в кожній країні зумовлена різноманітними причинами:

- економічними, які пов'язані з розладом грошової, фінансової систем, втратою довіри до національної валюти, використанням паралельної валюти (найчастіше іноземної), завищеним курсом національної

валюти щодо іноземних. Ці причини, зазвичай, виникають унаслідок економічних криз, політики уряду і центрального банку. Цілі проведення грошової реформи в такому випадку спрямовані на забезпечення стабільності національних грошей на рівні, достатньому для стимулювання економічного і соціального розвитку держави, формування і введення в дію нових методів та інструментів регулювання грошового ринку;

- політичними, що пов'язані зі зміною політичного устрою або створенням нової держави. Цільове спрямування таких реформ полягає у створенні національних грошей та грошової системи як атрибуту самостійності і незалежності держави;

- створенням наднаціональних грошових одиниць або об'єднанням національних для формування інтеграційного економічного і політичного союзу кількох держав.

1.7.2. Класифікація грошових реформ

Грошові реформи можна запроваджувати різними методами залежно від цілей, економічної та політичної ситуації в державі, темпів інфляції, ступеня знецінення грошей під впливом різноманітних чинників, співвідношення сил між провідними економічними суб'єктами, політики держави та її теоретичної основи, компетенції державних органів, які управляють грошовою сферою. Будь-яка грошова реформа, виконуючи конкретно визначену низку завдань структурної перебудови та стабілізації грошового обігу тієї чи іншої країни, завжди специфічна за змістом. Однак, виділяючи певні групи спільних ознак, грошові реформи можна класифікувати за критеріями, відображеними в табл. 1.3.

Таблиця 1.3.

Види грошових реформ

Ознаки класифікації	Види грошових реформ
За глибиною реформаційних заходів	<ul style="list-style-type: none"> • структурні (повні) • часткового типу
За повнотою здійснюваних змін у грошовій системі	<ul style="list-style-type: none"> • формального типу • з деномінацією грошового обігу
За характером обміну старих грошей на нові	<ul style="list-style-type: none"> • конфіскаційного типу • неконфіскаційні
За порядком уведення в обіг нових грошей	<ul style="list-style-type: none"> • одномоментні • паралельного типу

Детальніше розглянемо кожен з перелічених типів грошових реформ.

Структурні, або *повні* грошові реформи ще називають реформами в широкому розумінні цього поняття. Вони передбачають не лише впровадження в обіг нової грошової одиниці, а й структурну перебудову чинної системи грошово-кредитних і валютних відносин, оздоровлення

державних фінансів, коли потрібно не тільки створити нові гроші й систему їхнього обігу, а й відповідно реструктуризувати економіку країни, щоб вона могла забезпечити самостійне функціонування нової грошової системи. З огляду на масштабність і різноплановість структурних змін та інституційних перетворень повні грошові реформи тривали в часі.

Структурні грошові реформи проводили у період переходу від біметалізму до золотого монометалізму і далі до системи паперово-кредитного обігу. Такий же характер мають грошові реформи, які проводять у разі створення нових держав, зміни системи економічних відносин у країні.

Реформи часткового типу - грошові реформи у вузькому розумінні цього поняття. Вони торкаються лише організації грошового обігу і передбачають зміну окремих елементів грошової системи: масштабу цін, виду та номіналу грошових знаків, механізму емісії грошей тощо. Ці реформи класифікують за критерієм повноти здійснюваних змін у грошовій системі на формальні та деномінаційні.

Під час проведення грошової *реформи формального типу* купюри одного зразка замінюють купюрами іншого, не змінюючи масштабу цін. Причиною такої заміни може бути недостатня захищеність купюри старого зразка від фальсифікації, зміна державної символіки.

Головна мета проведення *реформи з деномінацією грошового обігу* - зміна масштабу цін у напрямі збільшення, унаслідок чого, відповідно, змінюються ціни на товари і послуги, розміри тарифів, заробітної плати, пенсій, стипендій та інших виплат. Деномінаційні реформи проводять шляхом обміну старих купюр на нові та перерахування всіх грошових показників за певним співвідношенням, зменшуючи масу грошей в обігу. Формально деномінація має технічний характер, оскільки полегшує і спрощує облік, знижує витрати обігу і не зачіпає економічних основ стабілізації грошового обігу.

За характером обміну старих грошей на нові грошові реформи бувають *конфіскаційними* та *неконфіскаційними*.

За порядком уведення в обіг нових грошей розрізняють одномоментні грошові реформи та реформи паралельного типу.

У процесі проведення *одномоментних реформ* уведення в обіг нових грошей і заміна ними грошей старого зразка відбувається за 7-15 днів.

Паралельні грошові реформи передбачають одночасне функціонування в обігу нових і старих грошових знаків. Старі гроші за таких реформ вилучають з обігу поступово, у міру надходження їх у банки, які, відповідно, випускають в обіг уже нові грошові знаки. Проведення таких реформ потребує паралельного обігу нових грошових знаків зі старими протягом тривалого часу.

Досить часто на практиці грошові реформи можуть мати ознаки всіх

розглянути вище типів. Та незалежно від обраної моделі та методу проведення грошова реформа повинна стати дієвим чинником зміцнення купівельної спроможності національної валюти і забезпечення її конвертованості.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що таке грошова реформа? Назвіть причини, що зумовлюють необхідність проведення грошової реформи в державі.
2. Які передумови необхідні для стабілізації грошового обігу в державі?
3. Які зміни у грошовій системі держави передбачає проведення структурної грошової реформи?
4. Розкрийте зміст реформ з деномінацією грошового обігу.
5. Які ознаки притаманні грошовим реформам конфіскаційного типу?
6. Що таке нуліфікація?
7. За який період відбувається введення в обіг нових грошових знаків і заміна ними грошей старого зразка в разі проведення одномоментних грошових реформ?

1.8. КРЕДИТ У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

1.8.1. Економічна суть кредиту; принципи кредитування

1.8.2. Функції кредиту

1.8.3. Теорії кредиту:

Натуралістична теорія кредиту

Капіталотворча теорія кредиту

1.8.4. Суть і функції процента

1.8.5. Види процента і чинники, що визначають його рівень

1.8.1. Економічна суть кредиту, принципи кредитування

Слово “кредит” на думку вчених, походить від латинського “creditum” і означає “позика”, “борг”. Деякі дослідники трактують його по-іншому і пов’язують зі словом “credos”, тобто “вірю”, “довіряю”. Справді, у кредитних відносинах важливе місце посідає довіра однієї особи до іншої, на підставі якої в позику надають певну вартість у грошовій або товарній формі для тимчасового користування за відповідну плату.

Отже, *кредит* - це економічні відносини між суб’єктами кредитної угоди, що полягають у переданні позикового капіталу в тимчасове користування на умовах повернення, платності, цільового характеру використання.

Об’єкт кредитних відносин - гроші або матеріальні цінності.

Суб’єктами кредитної угоди є кредитор і позичальник. *Кредитор* - суб’єкт кредитних відносин, який надає наявні в нього вільні кошти

іншому економічному суб'єкту в тимчасове користування. Мета кредитора - одержання прибутку. *Позичальник* - суб'єкт кредитних відносин, який отримує кошти в тимчасове користування. Кредиторами можуть бути банки та небанківські кредитні установи, підприємства, фізичні особи. У разі нестачі коштів ці ж суб'єкти грошових відносин є позичальниками.

Залежно від варіантів поєднання суб'єктів кредитних відносин - кредитора та позичальника - виділяють такі типи кредитних відносин: банк - банк; банк - підприємство; банк - фізична особа; банк - держава; підприємство - підприємство; фізична особа - фізична особа; держава - держава тощо.

Кожен із цих типів кредитних відносин представлений відповідними формами кредиту, тобто відрізняється за складом учасників, об'єктами кредитування, спрямуванням руху коштів та ін.

Виділяють такі *види кредиту*: комерційний, банківський, державний, споживчий, іпотечний, лізинговий, міжнародний, бланковий, і консорціумний, ломбардний та ін.

Головні принципи кредитування: поверненість, платність, строковість, забезпеченість, цільовий характер використання. Принципи поверненості, строковості і платності означають, що кредит має бути повернений позичальником банку в обумовлений у кредитному договорі термін з відповідною платою за його користування. Принцип забезпеченості кредиту передбачає наявність у банку засобів для захисту своїх інтересів, недопущення збитків від неповернення боргу через неплатоспроможність позичальника. Цільова спрямованість використання кредиту означає вкладання позикових коштів на конкретні цілі, передбачені кредитним договором.

1.8.2. Функції кредиту

Сутність кредиту як економічної категорії виявляється в його функціях. Питання про функції кредиту та їхню кількість дискусійне. Провідні науковці до головних функцій кредиту зачисляють такі:

- перерозподільну;
- емісійну (антиципаційну);
- функцію заміщення дійсних грошей кредитними операціями;
- контрольну-стимулювальну;
- регулювальну (забезпечення сприятливих умов для ефективного регулювання обігу грошей);
- капіталізації вільних грошових доходів.

Перерозподільна функція полягає в тому, що завдяки кредиту відбувається перерозподіл коштів в економіці на засадах повернення,

платності, строковості, забезпечення. Тимчасово вільні кошти домашніх господарств, суб'єктів господарювання, держави, що їх акумулюють фінансові установи, використовують для задоволення тимчасової потреби в таких коштах різних суб'єктів економіки. Перерозподіл коштів відбувається через ринкові механізми, а також шляхом реалізації державних цільових програм.

Емісійна функція ґрунтується на функції грошей як засобу платежу, тобто коли гроші використовують для погашення боргових зобов'язань у разі продажу товарів у кредит. На підставі кредиту відбувається емісія грошей як платіжних засобів. Центральні банки за допомогою розширення кредиту (кредитної експансії) або звуження кредиту (кредитної рестрикції) регулюють кількість грошей в обігу. Надання кредиту збільшує грошову масу в обігу, а погашення, навпаки – зменшує.

Функція заміщення дійсних грошей кредитними операціями передбачає можливість перерахування грошей з одного рахунка на інший з використанням безготівкових розрахунків за товари і послуги, заліку взаємної заборгованості тощо. Ці операції дають змогу поліпшити структуру грошового обігу, скоротити готівкові грошові платежі, широко використовувати кредитні картки.

Контрольно-стимульовальна функція кредиту виявляється в контролі кредитора за ефективністю використання коштів позичальником, дотриманні ним умов кредитного договору. Отже, позичальник зацікавлений у раціональному використанні отриманих коштів, щоб повернути кредит, сплатити проценти, а також отримати бажаний прибуток.

Регульовальна функція кредиту полягає в тому, що за допомогою кредитного механізму можна в разі потреби швидко розширити обсяг платіжних засобів в обороті. Це досягають збільшенням кількості комерційних векселів, розмірів банківських депозитів, розширенням рефінансування комерційних банків центральним банком, збільшенням грошового мультиплікатора.

Функція капіталізації вільних грошових доходів передбачає трансформацію грошових нагромаджень і заощаджень юридичних і фізичних осіб у позиковий капітал, який передають у позику на умовах зворотності та платності.

1.8.3. Теорії кредиту

Натуралістична теорія кредиту

Натуралістична теорія кредиту сформувалась і досягла найбільшого розвитку в епоху домонополістичного капіталізму. Представники цієї теорії розглядали кредит як форму руху виробничого капіталу. Суть натуралістичної теорії кредиту зводиться до таких положень:

- об'єктом кредиту є тимчасово вільний капітал, тобто сукупність натуральних речових благ, які можуть бути позичені одним економічним суб'єктом іншому;

- позиковий капітал - це дійсний капітал (у речовій формі), його рух збігається з рухом виробничого капіталу;

- роль кредиту полягає в переході матеріальних благ від одного суб'єкта до іншого, тобто їхньому перерозподілі в суспільстві;

- банки є пасивними посередниками в кредиті;

- пасивні операції банків первинні порівняно з активними.

Основоположники натуралістичної теорії кредиту - класики політичної економії А.Сміт, Д.Рікардо, А.Тюрго, Дж.С.Міль.

А.Сміт і Д.Рікардо вважали, що об'єктом кредиту є не позиковий капітал, а капітал у його речовій формі. Гроші, які позичають, - це лише технічний засіб перенесення реального капіталу від одного економічного суб'єкта до іншого. Д. Рікардо, зокрема, писав, що кредит є засобом, який по черзі переходить від однієї особи до іншої для використання фактично наявного капіталу; він не створює капіталу, а тільки визначає, як цей капітал буде застосований.

Зростання наприкінці ХІХ та у ХХ ст. ролі кредиту і значення банків у розвитку виробництва та державному регулюванні економіки послабили передумови для подальшого розвитку натуралістичної теорії кредиту. Її змінила капіталотворча теорія.

Капіталотворча теорія кредиту

Основоположником капіталотворчої теорії кредиту вважають шотландця Дж.Ло (1671-1729), міністра фінансів за часів правління короля Франції Людовіка XV. Саме Дж.Ло висловив ідею про те, що кредит має силу давати дохід, а банки в цьому разі є не просто фінансовими посередниками, а установами, які створюють капітал. Дж. Ло вважав, що кредит - це гроші й багатство, і він спроможний надати руху всім невикористаним виробничим ресурсам. Кредит відіграє провідну роль у розвитку економіки. Цю ідею він спробував утілити в життя: із бюджету Франції було видано кредит, який планували погасити за кошти прибутків від французьких колоній на Міссісіпі та в Луїзіані. Однак тоді проект зазнав невдачі.

Згодом ідеї Дж. Ло розвинув англійський економіст Г.Маклеод (1821-1902). У Г.Маклеода кредит і гроші - це купівельна сила, а все, що має купівельну силу, - це багатство. І оскільки кредит дає прибуток, то він є виробничим капіталом. Банки, на думку Г.Маклеода, - це "фабрики кредиту". Вони створюють кредит, і, відповідно, капітал. Ці погляди на підтримку капіталотворчої теорії кредиту Г.Маклеод висвітлював у працях

“Основи політичної економії” та “Теорія і практика банківської справи”.

Популярність капіталотворчої теорії зросла наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., що було зумовлено значним посиленням ролі банків в економіці. Про це свідчили дослідження Дж.А.Гобсона, Р.Гільфер.

На початку ХХ ст. значний внесок у розвиток капіталотворчої теорії кредиту зробили німецький банкір А.Ган (1889-1968), австрійський учений Й.Шумпетер (1883-1950), англійські економісти Дж.М.Кейнс і Р.Хоутрі, американський економіст Е.Хансен. Вони трактували кредит як засіб створення капіталу. Й.Шумпетер у книзі “Теорія економічного розвитку” (1911) наголосив на тому, що економічний розвиток країни неможливий без кредиту. Він, як і А.Ган, уважав, що банки всесильні, вони не просто перерозподіляють уже наявні в економіці капітали, а, надаючи кредити, сприяють постійному економічному зростанню і розвитку. На думку вчених, кредит створює депозити і, відповідно, капітал; кредит безмежний, активи є первинними щодо пасивів.

Дж.М.Кейнс довів залежність економічної активності й зайнятості від зниження позикового процента у праці “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”. Високий рівень процента, на думку Дж.М.Кейнса, стимулює суб’єктів грошового ринку віддавати перевагу купівлі цінних паперів, а не інвестувати у фізичний капітал, тобто вкладати у розширення виробництва чи споживання. Причиною зростання процента, як вважає вчений, є недостатня кількість грошей в обігу, наслідок чого - обмеження пропозиції капіталу порівняно з попитом. Якщо збільшити кредитну експансію, то можна розширити масу грошей в обігу і пропозиції позикового капіталу. У цьому разі знижуватиметься ставка процента і зростатимуть інвестиції, що в кінцевому підсумку збільшить виробничий капітал і споживчий попит, знизить рівень безробіття.

Подальшого розвитку капіталотворча теорія кредиту набула в теорії монетаризму, представниками якої є М.Фрідман, Р.Рос, А.Бернс, О.Файт, Ж.Рюефф та ін.

1.8.4. Суть і функції процента

Процент (відсоток) - це ціна грошей, тобто плата за користування позиковим капіталом. Кількісним вираженням процента є його ставка (норма). Норму процента (H_{np}) визначають за формулою:

$$H_{np} = PD * 100 / K,$$

де РД - сума річного доходу,

К - сума кредиту.

Норма процента залежить від норми прибутку позичальника ($H_{пприб}$) і коливається в певних межах:

$$0 < H_{np} < H_{пприб}.$$

Мінімальна межа норми процента повинна бути більшою від нуля, тому що інакше надання кредиту втрачає сенс для кредитора, однак меншою від норми прибутку, оскільки в протилежному випадку отримання кредиту втрачає сенс для позичальника.

Динаміка процентної ставки залежить від фаз економічного циклу. Найвищого рівня вона досягає в період економічної кризи. Скорочення виробництва, зменшення депозитів приводить до різкого підвищення попиту на гроші і, відповідно, до зростання процентних ставок. У період депресії, коли нагромадження позикового капіталу внаслідок вивільнення грошового капіталу з виробничої сфери випереджає нагромадження реального капіталу, зменшується середня норма прибутку і знижується також норма процента. У період економічного піднесення попит на кредит зростає, проте обсяги позикового капіталу обмежені, тому процентні ставки підвищуються.

Як економічна категорія процент виконує певні функції, а саме:

- перерозподільну;
- регулювальну;
- збереження позикового капіталу;
- стимулювальну.

1.8.5. Види процента і чинники, що визначають його рівень

Економічна наука і практика використовує різні види процентів, їх можна класифікувати за такими критеріями: економічним змістом, методом установлення, способом нарахування, способом вилучення, урахуванням інфляції, механізмом формування, охопленням витрат (табл. 1.4.).

Таблиця 1.4.

Класифікація процентів

Критерії класифікації	Вид процента	Критерії класифікації	Вид процента
За економічним змістом	<ul style="list-style-type: none"> • депозитний • позиковий • дисконтний • обліковий • ломбардний 	За механізмом формування	<ul style="list-style-type: none"> • офіційний (обліковий) • ринковий • базовий • середній
За методом установлення	<ul style="list-style-type: none"> • фіксований • плаваючий 	За врахуванням інфляції	<ul style="list-style-type: none"> • номінальний • реальний
За способом нарахування	<ul style="list-style-type: none"> • простий • складний 	За охопленням витрат	<ul style="list-style-type: none"> • процент кредитного договору • ефективний
За способом вилучення	<ul style="list-style-type: none"> • одноразовий • періодичний 		

Депозитний процент виплачують клієнтам, які вклали кошти в банк. Тобто кредиторами є клієнти банку, а позичальником - банк.

Банки залучають кошти юридичних і фізичних осіб, відкриваючи їм різні види банківських рахунків, а саме: поточні, строкові, ощадні.

Поточні вклади (до запитання) можуть бути вилучені з банку власником у будь-який момент на першу вимогу. Тому банки, зазвичай, сплачують на залишки коштів за цими рахунками низький процент.

Строкові депозити вкладники розміщують на визначений у депозитному договорі термін. За ними сплачують високий процент. У цьому разі рівень депозитного процента залежить від впливу багатьох чинників. Найважливіші серед них такі: загальна спрямованість грошово-кредитної політики центрального банку, рівень облікової ставки, динаміка процентних ставок, термін залучення ресурсів, період повідомлення про вилучення вкладу, вид валюти (національна, іноземна), характер клієнта (засновники, пайовики, суб'єкти господарювання, громадяни) та ін.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає суть кредиту?
2. Назвіть головні принципи організації кредитних відносин.
3. Дайте характеристику суб'єктам кредитних відносин.
4. Охарактеризуйте головні типи кредитних відносин.
5. Назвіть і дайте характеристику головних функцій кредиту.
6. Поясніть механізм реалізації перерозподільної функції кредиту.
7. У чому полягає суть натуралістичної теорії кредиту?
8. Назвіть засновників натуралістичної теорії кредиту.
9. Розкрийте суть капіталотворчої теорії кредиту.
10. Кого вважають засновником капіталотворчої теорії кредиту?
11. Який внесок у розвиток капіталотворчої теорії кредиту зробив англійський економіст Г. Маклеод?
12. У чому полягає внесок німецького банкіра А. Гана у розвиток капіталотворчої теорії кредиту?
13. Що додав Дж. М. Кейнс у розвиток капіталотворчої теорії кредиту?
14. Дайте визначення процента.
15. Які функції виконує процент?
16. Наведіть класифікацію процентних ставок за різними критеріями.
17. У чому полягає суть депозитного процента і які чинники впливають на його рівень?
18. Що таке позиковий процент і які чинники його формують?
19. Дайте характеристику змінам норми процента залежно від фази промислового циклу.
20. Що таке дисконтний процент, яка його особливість?

1.9. ФОРМИ ТА ВИДИ КРЕДИТУ

- 1.9.1. Загальна характеристика форм і видів кредиту
- 1.9.2. Комерційний кредит
- 1.9.3. Банківський кредит
- 1.9.4. Споживчий кредит
- 1.9.5. Лізинговий кредит
- 1.9.6. Іпотечний кредит
- 1.9.7. Державний кредит

1.9.1. Загальна характеристика форм і видів кредиту

Кредит надають у грошовій або товарній формі. У разі товарної форми об'єктом кредиту є матеріальні цінності, у разі грошової - кошти. У товарній формі надають комерційний, споживчий кредит у випадку реалізації товарів через торговельні підприємства з відтермінуванням платежу і лізинг (довготермінова оренда майна). У грошовій формі кредит надають банки та небанківські фінансово-кредитні інститути. Детальну характеристику основних видів кредиту наведено нижче.

Обсяги кредитування підприємств можна також збільшувати, використовуючи нестандартні продукти та послуги кредитного характеру. До головних нових кредитних послуг і продуктів належать іпотечний, акцептний, авальний кредити, факторинг, лізинг, форфейтинг.

Факторинг (від англ. factor - маклер, посередник) - це банківська операція, суть якої полягає в придбанні банком (фактором) у постачальника (продавця) права вимоги у грошовій формі на дебіторську заборгованість покупців за відвантажені їм товари (виконані роботи, надані послуги) з прийняттям ризику виконання такої вимоги, а також приймання платежів.

Сьогодні в Україні попит на факторинг та його пропозиція ще не стали масштабними, хоч і постійно збільшуються.

Факторингові операції бувають двох типів: з правом регресу і без нього. Якщо договір про факторингове обслуговування укладають з правом регресу, то банк має право зворотної вимоги до клієнта (продавця) про відшкодування сплаченої суми. Якщо ж договір укладено без права регресу, то банк такого права не має. Другий варіант вважають менш поширеним, проте на українському ринку є обидва.

Форфейтинг - кредитування зовнішньоекономічних операцій у вигляді викупу в експортера векселів та інших боргових вимог, які акцептовано імпортером. Продавцем вимог за форфейтингом може бути підприємство, яке виконало зобов'язання за контрактом і прагне рефінансувати дебіторську заборгованість для зменшення кредитного ризику та поліпшення ліквідності (платоспроможності), Форфейтинг,

зазвичай, відбувається за участю банківської установи і є також однією з форм трансформації комерційного кредиту в банківський

До кредитно-гарантійних послуг, які надають підприємствам, належить акцептний та авальний кредити.

Акцептний кредит - це позика, яка передбачає акцептування банком інкасованої підприємством позичальником тратти (переказного векселя) за умови, що підприємство надає в розпорядження банку вексель до терміну його оплати. Особливість акцептного кредиту полягає в тому, що банк дає підприємству не гроші, а гарантію оплатити вексель у визначений термін. У цьому разі банк стає боржником і виконує умовне зобов'язання, тобто оплачує вексель лише коли підприємство не виконує своїх зобов'язань. Акцептний кредит є короткотерміновим, його використовують для фінансування оборотних засобів підприємства переважно у сфері зовнішньої торгівлі.

Авальний кредит - це позика, за якої банк бере на себе відповідальність за зобов'язаннями підприємства у формі поручительства або гарантії.

Підприємство - одержувач платежу, як і за акцептного кредиту, отримує від банку гаранта (аваліста) умовне платіжне зобов'язання. Якщо власник векселя вносить протест з огляду на несплату векселя, то банк аваль погашає всю суму векселя за платника.

У разі акцептного кредиту банк несе солідарну відповідальність, і вимогу, на вибір кредитора, може бути звернено як на підприємство, так і на банк. У випадку надання авального кредиту банк несе тільки субсидіарну (додаткову) відповідальність, тобто вимога може бути звернена на нього тільки за невиконання її підприємством.

1.9.2. Комерційний кредит

Історично першою формою кредитних відносин є комерційний кредит. Практика його застосування зародилася з виникненням товарного обміну.

Комерційний кредит - це товарна форма кредиту, яку реалізують шляхом укладання кредитної угоди між двома суб'єктами господарської діяльності. Його надає виробник споживачеві у вигляді відтермінування оплати. Об'єктом комерційного кредиту є продані товари, виконані роботи, надані послуги.

Суб'єкти комерційного кредиту:

1) кредитор - підприємство-постачальник, яке реалізує свій товар у кредит, тобто з відтермінуванням платежу;

2) позичальник - підприємство-покупець, яке отримує товари та послуги й зобов'язується оплатити їхню вартість у майбутньому.

Комерційний кредит, зазвичай, оформляють векселем. У разі оформлення комерційного кредиту за допомогою векселя інших угод про надання кредиту не укладають.

Погашення комерційного кредиту може відбуватися шляхом:

- сплати боржником за векселем;
- передання векселя відповідно до чинного законодавства іншій юридичній особі (крім банків та інших кредитних установ);
- переоформлення комерційного кредиту на банківський.

Якщо комерційний кредит оформлено не за допомогою векселя, то його погашення відбувається на умовах, передбачених договором сторін.

Комерційний кредит дає змогу прискорити реалізацію товарів і послуг. Порівняно з банківським кредитом йому властиві певні переваги:

- 1) оперативність;
- 2) простота оформлення;
- 3) підвищення мобільності оборотних активів;
- 4) підтримка фінансової стійкості позичальника;
- 5) зменшення обсягу коштів, необхідних для обслуговування товарного обігу тощо.

До недоліків комерційного кредиту належать:

- 1) однонаправленість;
- 2) обмеження за обсягами і термінами;
- 3) підвищений ризик для підприємства-кредитора;
- 4) насичення грошового обігу векселями (квaziгрошима).

В Україні комерційний кредит поки не набув достатнього поширення. Змінити ситуацію на ліпше дасть змогу розвиток вексельного обігу.

1.9.3. Банківський кредит

Відповідно до Закону України “Про банки і банківську діяльність”, *банківський кредит* - це будь-яке зобов’язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов’язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження терміну погашення боргу, яке надано в обмін на зобов’язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов’язання про сплату процентів та інших зборів з такої суми.

Отже, *банківський кредит* - це надання комерційними банками у тимчасове користування коштів на умовах строковості, повернення, платності, забезпечення, цільового характеру використання.

Банківські кредити можна класифікувати за різними ознаками (табл. 1.5.).

Класифікація банківських кредитів

Критерії класифікації	Вид кредиту
Тип позичальника	<ul style="list-style-type: none"> • юридичним особам • фізичним особам
Цілі спрямованості	<ul style="list-style-type: none"> • на виробничі потреби • на торгово-посередницькі потреби • на споживчі потреби
Об'єкт кредитування	<ul style="list-style-type: none"> • на окрему господарську угоду • на сукупність господарських угод
Форма кредиту	<ul style="list-style-type: none"> • грошова • товарна
Термін використання	<ul style="list-style-type: none"> • строкові • безстрокові (онкольні)
Ступінь ризику	<ul style="list-style-type: none"> • стандартні • з підвищеним ризиком
Забезпечення	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечені (ломбардні) • незабезпечені (бланкові)
Метод надання	<ul style="list-style-type: none"> • у разовому порядку • відповідно до відкритої кредитної лінії • овердрафтні • гарантовані
Спосіб повернення	<ul style="list-style-type: none"> • поступово (у розстрочку) • водночас після закінчення терміну • відповідно до особливих умов • на вимогу кредитора • з регресією платежів
Термін повернення	<ul style="list-style-type: none"> • строкові • дострокові • прострочені • відстрочені (продлонговані)
Вид процентних ставок	<ul style="list-style-type: none"> • з фіксованою процентною ставкою • з плаваючою процентною ставкою
Спосіб сплати процента	<ul style="list-style-type: none"> • з виплатою процентів у міру використання коштів • з виплатою процентів одночасно з одержанням кредиту (дисконтний кредит)
Вид валюти	<ul style="list-style-type: none"> • кредити у національній грошовій одиниці • кредити в іноземній валюті
Розмір позики	<ul style="list-style-type: none"> • малі / середні / великі
Кількість кредиторів	<ul style="list-style-type: none"> • які надані одним банком • консорціумні • паралельні

1.9.4. Споживчий кредит

Значну роль у підвищенні життєвого рівня населення України, задоволенні його споживчих потреб відіграє кредит. *Споживчий кредит* виникає у сфері кінцевого споживання. Він призначений для задоволення споживчих потреб фізичних осіб і сімей. Такий кредит можуть надавати як у грошовій, так і в товарній формі. Банки надають населенню лише грошові позики. Об'єктом споживчого кредитування є витрати, пов'язані із задоволенням потреб населення і для купівлі товарів в особисту власність, а також витрати інвестиційного характеру на будівництво й підтримку нерухомості. Суб'єкти споживчого кредиту - банки, небанківські кредитні установи, торговельні установи (підприємства) та населення.

Класифікують споживчі кредити за різними ознаками, а саме:

- 1) об'єктами кредитування;
- 2) суб'єктами кредитування;
- 3) термінами кредитування;
- 4) цільовим спрямуванням;
- 5) способом надання;
- 6) ступенем покриття ціни;
- 7) видами забезпечення;
- 8) методами погашення;
- 9) характером кругообігу коштів;
- 10) формою надання.

Процес споживчого кредитування складається з кількох етапів. Головний серед них - оцінка кредитоспроможності та фінансового стану позичальника. Банк, оцінюючи фінансовий стан позичальника - фізичної особи, враховує загальний матеріальний стан клієнта, його соціальну стабільність, інтенсивність користування банківськими позиками та своєчасність розрахунків за ними тощо. Метою аналізу кредитоспроможності індивідуального позичальника є оцінка ризику, що пов'язаний з кредитуванням фізичних осіб.

Для вітчизняних банків визначальними критеріями в разі кредитування фізичних осіб також є: стабільне працевлаштування, постійне професійне зростання і збільшення доходів, наявність депозитних вкладів у банках, репутація позичальника (високі моральні якості, дотримання ділової етики, платіжної дисципліни, достатній майновий стан тощо).

Банки для оцінки надійності та фінансового стану позичальника розраховують різноманітні показники та коефіцієнти, які використовують у практиці кредитного аналізу. Кожен банк застосовує власну методику розрахунку та системи оцінки.

У намаганні завоювати більшу частку ринку українські банки

постійно розширювали асортимент кредитних продуктів. Наприклад, у разі оформлення звичайного автокредиту вони пропонували кілька додаткових позик: на покриття затрат, пов'язаних з реєстрацією автомобіля, його доукомплектування. Кредити-супутники надавали й у випадку оформлення іпотечних кредитів, зокрема кредити на оформлення угоди купівлі житла, оплату послуг нотаріуса, ріелтера, ремонтні роботи. Швидко розвивалося карткове кредитування. Поряд з традиційними кредитами банки почали пропонувати клієнтам такі досі мало розвинені кредитні продукти, як позики на освіту, туристичний відпочинок тощо.

Значного розвитку набуло експрес-кредитування у торгових закладах. Хоча, на думку експертів, така форма кредитування є найризиковішою, оскільки система скорингу не настільки ефективна, як передбачали. З огляду на це почав зростати обсяг прострочених і неповернених кредитів. Сьогодні експрес-кредитування у магазинах суттєво скоротилось, а в майбутньому його замінять кредитними картками.

1.9.5 Лізинговий кредит

Економічна сутність лізингу полягає в переданні одною стороною (лізингодавцем) іншій (лізингоодержувачу) матеріальних цінностей у тимчасове користування.

Лізинговий кредит - це відносини між суб'єктами лізингу, які виникають у разі оренди майна й супроводжуються укладанням лізингової угоди. Лізинг є формою майнового кредиту.

На відміну від кредиту, після закінчення терміну лізингу і виплати всієї суми орендної плати об'єкт лізингу залишається у власності лізингодавця (якщо договором не передбачено його викуп).

Об'єктом (предметом) лізингу є будь-яке нерухоме і рухоме майно, яке може бути віднесене до основних фондів: будівлі, споруди, системи телекомунікацій, машини, устаткування, транспортні засоби, обчислювальна техніка тощо.

У лізинговій операції беруть участь, зазвичай, такі суб'єкти:

- лізингодавець - лізинговий посередник, банк або лізингова компанія, які передають право володіння та користування предметом лізингу лізингоодержувачу;
- лізингоодержувач - користувач чи споживач об'єкта лізингу: фізична або юридична особа, яка отримує право володіння та користування предметом лізингу від лізингодавця;
- продавець (постачальник) - фізична або юридична особа, в якій лізингодавець набуває річ, яку надалі буде передано лізингоодержувачу;
- інші юридичні або фізичні особи, які є сторонами багатостороннього договору лізингу.

Розрізняють два головні види лізингу - оперативний і фінансовий. Для *оперативного лізингу* характерне здавання предмета оренди на період, значно менший від повного терміну амортизації. *Фінансовому лізингу* властиві середній або довготривалий характер договору, амортизація повної чи більшої частини об'єкта угоди.

1.9.6. Іпотечний кредит

Іпотечні кредити практикували ще в Стародавній Греції. Позичальнику надавали кошти під заставу земельної ділянки. На такій ділянці встановлювали стовп або камінь, що свідчило про борги її власника і не давало змоги отримати під неї ще один кредит. Якщо ж гроші вчасно не повертали, то земля переходила у власність кредитора. Актуальність іпотечні кредити не втратили й сьогодні.

Іпотека - це один з видів забезпечення виконання зобов'язань, за якого заставою є нерухоме майно.

Законодавче регулювання відносин іпотеки в Україні ґрунтується на Конституції України, Цивільному, Господарському, Земельному кодексах України, Законах України “Про іпотеку”, “Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати” та інших нормативно-правових актах, а також міжнародних договорах України.

Іпотечний кредит - це кредит, наданий позичальнику під заставу нерухомого майна. Такі кредити є довгостроковими.

Оформляють іпотечні кредитні відносини договором про іпотечний кредит і угодою про заставу нерухомого майна.

Суб'єктами іпотечного кредиту є:

- кредитори - це, зазвичай, універсальні комерційні банки. Проте можуть функціонувати спеціалізовані інститути іпотечного ринку, зокрема спеціальні іпотечні банки, спеціалізовані іпотечні компанії;

- позичальники - це юридичні та фізичні особи, у власності яких є нерухоме майно, що може бути передане в заставу. Якщо ж позичальники такого майна не мають, то до угоди можна залучити майнового поручителя (особу, яка надає нерухоме майно для забезпечення виконання зобов'язання боржника). У цьому разі майновий поручитель несе відповідальність перед кредитором за невиконання боржником основного зобов'язання винятково в межах вартості предмета іпотеки.

Об'єктами (предметами) іпотеки у випадку надання кредитів є нерухоме майно, а саме: земельні ділянки, виробничі будівлі та споруди, будівлі торговельного призначення, житлові будинки, квартири. Таке майно повинно обов'язково відповідати двом вимогам: бути у власності позичальника (або поручителя); не перебувати в заставі в іншому непога-

шеному зобов'язанні. Нерухоме майно, передане в іпотеку, залишається у володінні й користуванні боржника. Проте в разі невиконання ним зобов'язання кредитор отримує компенсацію за кошт цього майна.

У випадку іпотечного кредитування можуть випускати іпотечні цінні папери, які засвідчують право власника цінного паперу (кредитора) на отримання належних йому коштів від емітента (позичальника). Випуск цих цінних паперів забезпечують іпотечним покриттям (іпотечним пулом). Відповідно до Закону України “Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати”, *іпотечний пул* - це об'єднання іпотек за іпотечними договорами, що забезпечує виконання головних зобов'язань, реформованих у консолідований іпотечний борг.

Серед іпотечних цінних паперів в Україні виділяють; іпотечні облигації; іпотечні сертифікати; заставні.

1.9.7. Державний кредит

Державний кредит - це особлива форма кредиту, тому в науковій літературі є різні підходи до його визначення. Більшість вітчизняних учених, досліджуючи економічну сутність державного кредиту, наголошують на тому, що це тип кредитних відносин, за яких одним із суб'єктів, зазвичай позичальником, є держава. Економічним призначенням державного кредиту є акумуляція коштів для фінансування державних видатків на основі принципу повернення.

Державний кредит тісно пов'язаний з державним боргом. У Бюджетному кодексі України *державний борг* визначений як загальна сума заборгованості держави, що складається з усіх випущених і непогашених її боргових зобов'язань, включаючи боргові зобов'язання держави, які вступають у дію в результаті виданих гарантій за кредитами, або зобов'язань, що виникають на підставі законодавства або договору. Головною причиною утворення державного боргу є, зазвичай, бюджетний дефіцит. За рахунок запозичень держава покриває дефіцит бюджету, цільово фінансує державні видатки. Важливим показником фінансової стабільності країни є спроможність у повному обсязі обслуговувати та своєчасно погашати державний борг. Держава може здійснювати запозичення на внутрішньому та зовнішньому фінансових ринках. У разі внутрішнього державного боргу кредиторами виступають резиденти, зовнішнього - нерезиденти.

В Україні, відповідно до Бюджетного кодексу, право на здійснення державних запозичень у межах і на умовах, передбачених законом про Державний бюджет України, належить державі в особі Міністра фінансів України за дорученням Кабінету Міністрів України. Він має право вибирати кредитора, вид позики і валюту запозичення.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У яких формах може надаватися кредит?
2. Охарактеризуйте комерційний кредит.
3. Розкрийте особливості використання векселя в разі комерційного кредитування.
4. Дайте визначення банківського кредиту.
5. За якими ознаками можна класифікувати банківські кредити?
6. Охарактеризуйте види банківських кредитів за терміном використання.
7. На які групи поділяють банківські кредити за ступенем ризику?
8. Дайте характеристику овердрафту.
9. Розкрийте суть і економічну природу споживчого кредиту.
10. За якими ознаками можна класифікувати споживчі кредити?
11. Оцініть перспективи споживчого кредитування в Україні.
12. Які критерії використовують для визначення кредитоспроможності позичальника у разі споживчого кредитування?
13. Розкрийте суть лізингу.
14. Перелічіть суб'єкти лізингової угоди.
15. Дайте загальну характеристику іпотечного кредиту.
16. Назвіть суб'єктів іпотечного кредиту.

1.10. ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК

1.10.1. Шляхи створення центральних банків

1.10.2. Функції та операції центрального банку

1.10.3. Національний банк України: організація та функціонування

1.10.1. Шляхи створення центральних банків

Центральні банки у сучасному вигляді виникли у XIX ст., тобто порівняно недавно. До цього не було чіткого розмежування між центральними і комерційними банками

Учені виділяють два шляхи утворення центральних банків:

1) еволюційний - утвердження їхнього сучасного статусу і закріплення функцій відбувалося в процесі довготривалої історичної еволюції (прикладом може слугувати Банк Англії);

2) прийняття державою спеціальних банківських актів про створення центрального банку як емісійного інституту, наприклад, так створені Федеральні резервні банки у США 1913 р.

Уже на початку XX ст. центральні банки були майже в усіх країнах Європи і в окремих країнах Азії та Африки. Наприклад, 1800 р. засновано Банк Франції, 1814 - Банк Нідерландів, 1816 - Банк Норвегії, 1850 - Національний банк Бельгії, 1860 - Державний банк Росії, 1875 - Рейхсбанк Німеччини, 1882 - Банк Японії, 1893 - Банк Італії, 1907 р. - Швейцарський

національний банк. Більшість центральних банків створювали як акціонерні товариства. Проте після Другої світової війни внаслідок посилення державного регулювання їх націоналізовано. Зокрема, Банк Франції націоналізовано 1945р., Банк Англії - 1946 р.

Форма власності на капітал банку не впливає на його політику, оскільки незалежно від джерел формування капіталу керівництво центральних банків призначають органи державної влади (президент, парламент, уряд), а підпорядковані вони здебільшого парламентам країн.

У діяльності центральні банки покликані керуватися лише державними інтересами, а головною їхньою функцією є забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Традиційно центральні банки тісно співпрацюють з органами виконавчої влади. Однак історичний досвід функціонування системи центральних банків у провідних країнах світу довів, що для забезпечення ефективної діяльності центральні банки повинні мати певну автономно у реалізації своїх функцій. Це зумовлено тим, що цілі їхньої діяльності можуть суперечити цілям уряду, наприклад, намагання уряду використати ресурси центрального банку для покриття дефіциту державного бюджету.

Наприкінці ХХ ст. посилилася тенденція до забезпечення незалежності центральних банків від урядів. Принцип незалежності від виконавчої влади покладений в основу функціонування Європейського центрального банку та Європейської системи центральних банків.

Водночас незалежність центрального банку від уряду відносна, оскільки економічна політика держави не може бути успішною без узгодження грошово-кредитної та фінансової політики. З огляду на це макроекономічні пріоритети урядового курсу є визначальними у формуванні грошово-кредитної політики центрального банку.

1.10.2. Функції та операції центрального банку

Головна функція центрального банку - забезпечення стабільності національної валюти. Окрім цієї, центральний банк виконує такі *функції*:

- емісія і контроль грошового обігу;
- розрахункового і резервного центру банків;
- управління державним боргом і виконання державного бюджету; - “кредитора в останній інстанції”, “банку банків”;
- установлення економічно обґрунтованих лімітів і нормативів діяльності банків, у тім числі офіційної ставки центрального банку за кредитами;
- визначення пріоритетних цілей грошово-кредитної та валютної політики та їхня реалізація;

- проведення наукових досліджень;
- визначення правових основ і принципів функціонування кредитно-фінансових інститутів, ринків, коротко- і довгострокових кредитних операцій, видів платіжних інструментів, які є в обігу в країні;
- формування ефективного механізму грошово-кредитного регулювання економіки.

Серед перелічених найважливіші такі функції:

- 1) монопольна емісія банкнот;
- 2) банк банків;
- 3) банкір уряду;
- 4) грошово-кредитне регулювання і банківський нагляд,

Операції центрального банку. Свої функції центральний банк реалізує через операції, які поділяють на пасивні й активні. Пасивні операції центрального банку - це операції з формування його ресурсів. Вони відображені в пасиві балансу. Головними статтями пасиву балансу центрального банку є: банкноти в обігу, кошти комерційних банків, кошти уряду (казначейства), зобов'язання перед міжнародними фінансово-кредитними інститутами (наприклад, МВФ), інші зобов'язання, власний.

Активні операції – це операції з розміщення ресурсів центрального банку. На відміну від комерційних банків, їхньою метою не є отримання прибутків. Уся діяльність центрального банку спрямована на забезпечення стабільності національної грошової одиниці. Головні статті активу балансу центрального банку такі: золотовалютні резерви, кредити банкам, цінні папери уряду та інші активи.

1.10.3. Національний банк України: організація та функціонування

Національний банк України створений відповідно до прийнятого 20 березня 1991 р. Закону України «Про банки і банківську діяльність» на базі Української республіканської контори Державного банку СРСР. Статус і принципи діяльності НБУ визначені в Конституції. Відповідно до ст. 99 Конституції України, основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності національної грошової одиниці України - гривні.

Діяльність НБУ регулює Закон України “Про Національний банк України”, ухвалений Верховною Радою України 20 травня 1999 р.

Відповідно до Закону, *Національний банк* є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління. Він має право законодавчої ініціативи, тобто офіційно вносити до Верховної Ради України пропозиції щодо прийняття або скасування законів, внесення до них змін. У Законі України “Про Національний банк України”

зазначено, що він повинен підтримувати економічну політику уряду, доки вона не суперечитиме забезпеченню стабільності грошової одиниці України. У безпосередній діяльності Національний банк наділений повною незалежністю. Незалежність Національного банку полягає в тому, що він, відповідно до основ економічної політики, самостійно розробляє і реалізує грошово-кредитну політику.

Національний банк має статутний капітал, що є державною власністю. Розмір статутного капіталу становить 10 млн грн. Він може бути збільшений за рішенням Ради Національного банку.

Джерелами формування статутного капіталу Національного банку є доходи його кошторису, а в разі потреби - Державний бюджет України.

До системи Національного банку належить: центральний апарат, філії (територіальні управління НБУ), структурні підрозділи (відомча охорона, центральна бібліотека, навчальний центр, центр наукових досліджень, управління організації будівництва і реконструкції), структурні одиниці (оперативне управління, центральне сховище, державна скарбниця України, центральна розрахункова палата, господарсько-експлуатаційне управління, група управління проектами міжнародних кредитних ліній), спеціалізовані підприємства (фабрика банкнотного паперу, банкнотно-монетний двір), навчальні заклади.

Керівними органами Національного банку України є Рада Національного банку і Правління Національного банку. Рада Національного банку складається з 15 членів. Сім членів Ради призначає Президент України, сім - Верховна Рада України. Голова Національного банку до складу Ради входить за посадою. Членів Ради НБУ призначають на сім років. Голову Ради та його заступника обирає Рада Національного банку терміном на три роки. Відповідно до чинного законодавства, Голова НБУ не може бути Головою Ради НБУ. Рада Національного банку проводить засідання не рідше одного разу в квартал.

Головні повноваження Ради Національного банку визначені ст. 91 Закону України "Про Національний банк України". Відповідно до цієї статті, Рада Національного банку виконує такі функції:

- розробляє основні засади грошово-кредитної політики і контролює їхнє виконання;
- аналізує вплив грошово-кредитної політики на стан соціально-економічного розвитку України;
- затверджує кошторис доходів і видатків НБУ, бухгалтерський баланс банку, розподіл прибутку НБУ за звітний період;
- приймає рішення про збільшення розміру статутного капіталу Національного банку;
- визначає аудиторську компанію для проведення зовнішньої

аудиторської перевірки НБУ;

- вносить рекомендації правлінню НБУ щодо впровадження заходів грошово-кредитного та валютного регулювання, розвитку банківської системи.

Рішення Ради НБУ щодо Основних засад грошово-кредитної політики є обов'язковими для виконання Правлінням НБУ. Водночас Рада Національного банку не має права втручатися в оперативну діяльність Правління НБУ.

Другий керівний орган Національного банку - Правління. Воно є керівним виконавчим органом НБУ і управляє його діяльністю. Правління Національного банку, використовуючи відповідні інструменти, забезпечує реалізацію Основних засад грошово-кредитної політики.

До повноважень Правління НБУ належать:

- встановлення процентних ставок НБУ, обов'язкових резервів, економічних нормативів;
- емісія готівкових грошей;
- встановлення лімітів щодо проведення операцій на відкритому ринку тощо.

Правління також визначає організаційні основи та структуру НБУ, видає нормативно-правові акти Національного банку, розробляє і подає на затвердження Раді річний звіт НБУ, проект кошторису доходів і видатків НБУ, бухгалтерський баланс банку тощо. Очолює Правління Голова Національного банку, якого призначає на посаду Верховна Рада України за поданням Президента терміном на сім років. Голова одноосібно несе відповідальність перед Верховною Радою та Президентом за діяльність Національного банку України.

Правління НБУ складається з одинадцяти осіб, зокрема Голови Національного банку, чотирьох заступників (у тому числі одного першого) та керівників структурних підрозділів, які забезпечують виконання Національним банком головної функції. Заступників призначає та звільняє Голова НБУ за погодженням з Радою НБУ.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які головні шляхи створення центральних банків?
2. Яке головне завдання центрального банку?
3. Які функції виконує центральний банк?
4. Розкрийте зміст емісійної функції центрального банку.
5. У чому полягає суть функції центрального банку як банку банків?
6. Охарактеризуйте функцію центрального банку як банку держави та уряду.
7. Чим пояснюють необхідність забезпечення незалежності центрального банку від виконавчої влади?

8. З'ясуйте зміст функції центрального банку як органу банківського регулювання та нагляду.
9. Коли ухвалено Закон України “Про Національний банк України”? Розкрийте його основні положення.
10. Назвіть головні функції органів управління НБУ.
11. Охарактеризуйте пасивні операції центрального банку.
12. Дайте характеристику активних операцій центрального банку.
13. Коли створено Національний банк України?
14. Чи впливає форма власності капіталу банку на його завдання і функції?
15. Які органи керують Національним банком України?
16. Поясніть порядок формування, функції та повноваження Ради Національного банку.

1.11. КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ

1.11.1. Комерційні банки, їхні види, функції та структура

1.11.2. Операції комерційних банків

1.11.1. Комерційні банки, їхні види, функції та структура

Комерційні банки - це фінансові установи, покликані акумулювати кошти юридичних і фізичних осіб (отримання депозитів) для подальшого їх розміщення (надання кредитів), вести поточні рахунки суб'єктів господарювання та громадян, а також надавати інші фінансові послуги.

Комерційні банки класифікують за різними критеріями.

За видами операцій комерційні банки поділяють на універсальні та спеціалізовані. *Універсальні банки* не мають чіткої спеціалізації. Вони проводять усі головні види банківських операцій: депозитні, кредитні, розрахункові, довірчі тощо. *Спеціалізовані банки* спрямовують свою діяльність у визначеному напрямі. Це може бути галузь економіки чи певний вид господарської діяльності або ж обслуговування окремої категорії клієнтів (фізичних осіб тощо).

Згідно із Законом України “Про банки і банківську діяльність”, банк набуває статусу *спеціалізованого*, якщо понад 50% його активів є активами одного типу (розміщені в одному напрямі), а також якщо понад 50% його пасивів сформовано з одного джерела. Наприклад, банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку в разі, якщо більше 50% його пасивів є вкладками фізичних осіб.

За спеціалізацією закон розділяє банки на ощадні, інвестиційні, іпотечні та розрахункові (клірингові). Банку надано право самостійно визначати напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій.

Для *ощадних банків* головною функцією є залучення тимчасово вільних коштів населення на депозитні рахунки. В Україні типовим

прикладом ощадного банку є ПАТ “Ощадбанк”.

Інвестиційні банки зосереджені на довгостроковому кредитуванні. Вони зазвичай є посередниками між інвесторами і позичальниками. Ці банки акумулюють кошти та надають позики шляхом випуску і розміщення облігацій та інших зобов'язань.

Іпотечні банки надають довгострокові позики під заставу нерухомості (землі, споруд, будівель тощо). Вони випускають особливий вид цінних паперів - забезпечені нерухомістю заставні листи.

Розрахунковий (кліринговий) банк - це банк, який проводить безготівкові розрахунки, що ґрунтуються на заліку взаємних вимог і зобов'язань фізичних та юридичних осіб. Він повинен бути включений у міжбанківську систему розрахунків.

За формою власності виділяють такі банки: державні; приватні; зі змішаною формою.

За організаційно-правовою формою є публічні акціонерні товариства та кооперативні банки.

За територіальним охопленням розрізняють такі банки: міжнародні (транснаціональні); національні; міжрегіональні та регіональні; місцеві.

За наявністю мережі банки бувають такі, що мають філії, та без філій.

1.11.2. Операції комерційних банків

Відповідно до Закону України “Про банки і банківську діяльність”, банк має право на підставі ліцензії НБУ проводити в сукупності такі операції: залучати кошти фізичних та юридичних осіб; розміщувати ці кошти від свого імені, на власних умовах і на власний ризик; відкривати і вести банківські рахунки фізичних та юридичних осіб. Отже, до *головних функцій комерційних банків* належать такі:

- залучення вкладів;
- кредитування;
- розрахунково-касове обслуговування.

Банківські операції поділяють на пасивні й активні. *Пасивні* – це операції щодо залучення коштів шляхом збільшення вкладів та випуску цінних паперів. До *активних* належать операції банків щодо розміщення тимчасово вільних коштів шляхом надання кредитів і купівлі цінних паперів чи іншого майна.

Поряд з депозитними, кредитними та інвестиційними операціями, за якими традиційно закріпився термін “банківська операція”, виділяють також *комісійно-посередницькі операції (послуги)* - комісійні, довірчі, трастові, касові, конверсійні, а також факторингові, лізингові, агентські та інші види банківських операцій.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть перший законодавчий акт, на підставі якого почалось формування банківської системи в Україні після здобуття незалежності.
2. Що таке комерційний банк?
3. За якими ознаками можна класифікувати комерційні банки?
4. Охарактеризуйте пасивні операції комерційних банків.
5. Що належить до залучених коштів комерційних банків?
6. Як відбувається кредитування комерційних банків центральним банком?
7. У чому полягає суть активних операцій комерційних банків?
8. Які головні етапи кредитного процесу?
9. Що таке банківські інвестиції?
10. Які цілі проведення банківських операцій з цінними паперами?
11. Дайте визначення комісійно-посередницьким послугам банків.

1.12. НЕБАНКІВСЬКІ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ ІНСТИТУТИ

- 1.12.1. Роль небанківських фінансово-кредитних інститутів у розвитку національної економіки
- 1.12.2. Небанківські кредитні установи
- 1.12.3. Інвестиційні небанківські посередники

1.12.1. Роль небанківських фінансово-кредитних інститутів у розвитку національної економіки

Сьогодні кожна держава з розвиненою економікою має розгалужену мережу небанківських фінансових посередників, які відіграють роль інститу ційних інвесторів. В Україні протягом останніх років простежується зростання кількості цих фінансових установ. Головним завданням фінансових посередників є створення сприятливого середовища для нагромадження фінансггаих ресурсів суб'єктами економіки і забезпечення функціонування ефективного механізму їхньої трансформації в інвестиції.

Небанківськими фінансово-кредитними установами вважають нвестиційні фонди та інвестиційні компанії, довірчі товариства, страхові компанії, ломбарди і лізингові компанії. Окремі вчені-економісти до цієї категорії інституцій зачисляють ще факторингові компанії, брокерські та дилерські фірми. Всі ці фінансові інститути утворюють *небанківський (або позабанківський, парабанківський) сектор* фінансового ринку.

Досвід економічно розвинених країн свідчить, що добре налагоджена страхова справа, належне функціонування пенсійних фондів, інституційних інвесторів та інших небанківських фінансових посередників сприяють стабільності фінансових систем і розв'язанню соціальних проблем. У багатьох країнах рівень розвитку небанківського фінансового сектора та фінансового ринку загалом є індикатором зрілості ринкових відносин.

1.12.2. Небанківські кредитні установи

Кредитна спілка - це неприбуткова організація, заснована фізичними особами на кооперативних засадах для задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків. Тобто кредитна спілка є установою, яка працює на принципах фінансової взаємодопомоги громадян. Правовим забезпеченням діяльності кредитних спілок в Україні є Закон України "Про кредитні спілки". Відповідно до статуту, кредитні спілки можуть:

- надавати кредити членам спілки, у тім числі під заставу, на умовах їхньої платності (що частково нівелює класичні принципи діяльності кредитної спілки як каси взаємодопомоги в сучасних умовах), строковості та збереженості в готівковій і безготівковій формах;
- приймати вступні та пайові внески від членів спілки;
- розподіляти доходи на вклади членів спілки пропорційно до внесених ними коштів;
- створювати фонди спілки, в тім числі позиковий та резервний, зберігати кошти в установах банків;
- виступати поручителем виконання членами спілки зобов'язань перед третіми особами;
- надавати кредити іншим кредитним спілкам, асоціаціям кредитних спілок за наявності вільних коштів, використовувати кошти на потреби розвитку руху кредитних спілок з благодійною метою.

У структурі кредитного портфеля цих фінансових установ переважають споживчі кредити. Крім того, кредитні спілки можуть фінансувати придбання та реконструкцію житла, ведення фермерських господарств тощо.

Ломбард - це фінансова установа, винятковим видом діяльності якої є надання на власний ризик фінансових кредитів фізичним особам з власних або залучених коштів, під заставу майна на визначений термін і під процент, а також надання супутніх послуг. Ломбарди, надаючи короткострокові готівкові кредити, задовольняють нагальні потреби населення у грошах на певний термін та сприяють підвищенню платоспроможності позичальників. До залучених коштів ломбардних установ належать банківські кредити та кошти юридичних осіб. Зазвичай, ломбарди видають позики на термін до трьох місяців у розмірі 75% від вартості оцінки заставлених речей і до 90% вартості виробів із дорогоцінних каменів, металів, годинників у золотій оправі тощо. Речі, які здають на зберігання або під заставу для одержання позикових коштів, оцінюють за домовленістю сторін, а вироби з дорогоцінних металів - за визначеними державою цінами. Для розвитку фінансових операцій ломбарди можуть користуватися банківським кредитом.

Ломбардна діяльність в Україні не підлягає патентуванню.

Лізингові компанії - це фінансові посередники, які спеціалізуються на придбанні предметів тривалого користування для передання їх в оренду з метою виробничого використання. Збереження права власності на майно орендодавцем або перехід до орендаря такого права обумовлені положеннями і видом лізингової угоди. Лізингова компанія є посередником між виробником (власником) майна та його користувачем (орендарем). Державне регулювання лізингової діяльності забезпечене Законом України “Про фінансовий лізинг”.

Об'єктом (предметом) лізингу є нерухоме і рухоме майно: машини, устаткування, транспортні засоби, обчислювальна та інша техніка, будинки, споруди, системи телекомунікацій, земля.

Непрямими учасниками лізингової угоди можуть бути страхові компанії, брокерські та інші посередницькі фірми, банки, які кредитують лізингодавця і є гарантами угод.

Факторинг - це придбання права на стягнення боргів, перепродаж товарів і послуг з наступним одержанням платежів за ними. Він є різновидом фінансових послуг, за якого фірма-посередник (факторингова компанія) за певну плату одержує від підприємства право стягувати і зараховувати належні йому суми грошей від покупців на його рахунок (право інкасувати дебіторську заборгованість). Водночас посередник кредитує оборотний капітал клієнта та бере на себе його кредитний і валютний ризику.

Відповідно до Конвенції про міжнародний факторинг, ухваленої 1988 року Міжнародним інститутом уніфікації приватного права, операцію вважають факторингом, якщо вона задовольняє мінімум дві з таких чотирьох ознак:

- наявність кредитування у формі попередньої оплати боргових вимог,
- ведення бухгалтерського обліку постачальника, передусім обліку реалізації продукції;
- інкасування його заборгованості;
- страхування постачальника від кредитного ризику.

Учасниками факторингової операції можуть бути посередник (фактор), факторингова компанія або банк; постачальник товарів і покупець.

До *договірних ощадних інститутів* належать, насамперед, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди.

Одним із вагомих джерел фінансування економіки та багатьох інвестиційних проектів у промислово розвинених країнах є страхові компанії. Страховики, акумулюючи значну частину заощаджень

населення, відіграють провідну роль у довготерміновому фінансуванні, забезпечуючи фінансовими ресурсами до 25% усіх капіталовкладень.

Страхові послуги покликані задовольняти фундаментальну потребу людини - потребу в безпеці. Проте в умовах формування ринкової економіки зростає роль страхування як одного зі способів концентрації заощаджень фізичних та юридичних осіб, ефективного їх використання. Страхування підвищує інвестиційний потенціал країни, сприяє зростанню добробуту нації, дає змогу розв'язати проблеми соціального забезпечення.

Страхова компанія - це суб'єкт ринку фінансових послуг, який, приймаючи внески фізичних та юридичних осіб, бере на себе захист їхніх майнових інтересів від настання ймовірних ризиків. Страхова компанія може займатися страхуванням, перестраховуванням і фінансовою діяльністю, пов'язаною з формуванням, розміщенням та управлінням страховими резервами.

Основні положення страхової діяльності викладені у Законі України "Про страхування".

За характером страхових послуг страхові компанії (страховиків) поділяють на такі групи:

- ті, що страхують життя;
- ті, що забезпечують інші види страхування.

Страхові компанії можна класифікувати і за географічною ознакою. За територією обслуговування ці фінансові компанії поділяють на місцеві; регіональні; національні; транснаціональні.

Страхові компанії мають важливе значення на фінансовому ринку, забезпечуючи інвесторам страховий захист від різних видів ризиків. Укладені з інвестором страхові угоди є основою для фінансового забезпечення інвестиційних проектів. Пасивні й активні операції страхових компаній мають специфічний характер і суттєво відрізняються від аналогічних операцій банків та інших фінансово-кредитних установ. Наприклад, активні операції передбачають інвестиції у державні облігації центральних і місцевих органів влади, в облігації та акції приватних корпорацій, іпотеку і нерухомість, а також у борг під поліси. Позики під поліси - це, по суті, кредитування осіб, що застрахувалися в цій фінансовій компанії. Особливістю активних операцій компаній зі страхування життя полягає в тому, що це, головне, довготермінові вклади на п'ять, десять і більше років. Страхові компанії володіють достатніми довготерміновими страховими резервами і є основними постачальниками довготермінового капіталу на національних ринках фінансових послуг провідних країн світу.

Пенсійні фонди у західних країнах створюють приватні і державні корпорації, фірми та підприємства для виплат пенсій і допомоги

робітникам та службовцям. Кошти цих фондів формують із внесків працівників, підприємств, а також прибутків від інвестицій пенсійних фондів. На відміну від загальнодержавної системи соціального страхування, що ґрунтується на стандартних умовах, система забезпечення працівників з пенсійних фондів підприємств дає змогу запроваджувати особливі умови, зокрема інший пенсійний вік, систему внесків, що бере до уваги в разі нарахування пенсії весь заробіток, а не його частину. Пенсію можна обчислювати на основі суми заробітку за кілька місяців перед виходом на пенсію або залежно від стажу роботи.

У пенсійних фондах акумулюють значні кошти, які інвестують переважно в акції приватних компаній на національному та міжнародних ринках позикових капіталів. Пенсійні фонди є самостійною ланкою західної кредитної системи.

Недержавні пенсійні фонди (НПФ) - це фінансові організації, що емітують і продають пенсійні зобов'язання навзамін отриманим від фізичних і юридичних осіб пенсійним внескам і вкладають одержані гроші в фінансові інструменти. Недержавні пенсійні фонди бувають трьох видів: відкриті; корпоративні; професійні.

Учасниками *відкритого недержавного пенсійного фонду* можуть стати будь-які фізичні особи незалежно від місця та характеру їхньої роботи. Засновниками цього фонду є одна чи декілька юридичних осіб з урахуванням обмежень, передбачених для бюджетних організацій. Такий НПФ дає змогу залучити максимально широке коло вкладників та учасників.

Корпоративний пенсійний фонд може бути заснований тільки юридичною особою, що є роботодавцем (або декількома такими юридичними особами) для участі в ньому своїх працівників. До цього фонду можуть приєднуватися роботодавці-платники. Учасниками корпоративного НПФ є винятково фізичні особи, які перебувають (перебували) у трудових відносинах з роботодавцями-засновниками та роботодавцями-платниками цього фонду.

Професійний недержавний пенсійний фонд засновують об'єднання юридичних осіб-роботодавців, об'єднання фізичних осіб, у тім числі професійні спілки (об'єднання професійних спілок), або фізичні особи, пов'язані за видом їхньої професійної діяльності (занять). Учасниками такого фонду є лише фізичні особи, пов'язані за їхнім професійним спрямуванням, визначеним у статуті НПФ. Роботодавці можуть сплачувати пенсійні внески на користь своїх працівників до недержавних пенсійних фондів будь-якого виду. Інші категорії вкладників, у тім числі учасники, на свою користь також можуть сплачувати пенсійні внески до НПФ будь-якого виду.

1.12.3. Інвестиційні небанківські посередники

Інститути спільного інвестування (ІСІ), відповідно до законодавства України, - це корпоративні інвестиційні фонди або пайові інвестиційні фонди, які провадять діяльність, пов'язану з об'єднанням (залученням) коштів інвесторів для отримання прибутку від вкладення їх у цінні папери інших емітентів, корпоративні права та нерухомість. Інститути спільного інвестування можна класифікувати за кількома ознаками.

Відповідно до порядку ведення діяльності ІСІ бувають відкритого, інтервального та закритого типу. *Відкриті інститути спільного інвестування* беруть на себе зобов'язання у будь-який час на вимогу інвесторів викуповувати цінні папери, емітовані ними. *ІСІ інтервального типу* зобов'язані викуповувати цінні папери власної емісії протягом обумовленого терміну дії договору, однак не менше одного разу в рік. *Закриті інститути спільного інвестування* не несуть зобов'язань щодо викупу цінних паперів, емітованих ними, до моменту ліквідації чи реорганізації таких інститутів.

Залежно від структури інвестиційного портфеля ІСІ поділяють на диверсифіковані, недиверсифіковані та венчурні.

Інвестиційний фонд вважають *диверсифікованим*, якщо він одночасно відповідає таким вимогам:

- кількість цінних паперів одного емітента в активах ІСІ не перевищує 10% від загального обсягу їхньої емісії;
- не менше 80% загальної вартості активів ІСІ становлять кошти, ощадні сертифікати, облігації підприємств та облігації місцевих позик, державні цінні папери, а також цінні папери, допущені до торгів на фондовій біржі або у торговельно-інформаційній системі.

Диверсифікованим ІСІ заборонено тримати в коштах, на банківських депозитних рахунках, в ощадних сертифікатах та облігаціях, емітентами яких є комерційні банки, понад 30% загальної вартості активів інститутів; купувати чи інвестувати в цінні папери одного емітента більше 5% інвестиційних активів; інвестувати в державні цінні папери, доходи за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України, понад 25% сукупного розміру активів інвестиційного фонду тощо.

Інститути, які не мають усіх ознак диверсифікованого ІСІ, є *недиверсифікованими*.

Якщо недиверсифікований інвестиційний фонд закритого типу провадить винятково приватне розміщення цінних паперів власного випуску та активи якого більше ніж на 50% складаються з корпоративних прав та цінних паперів, що не допущені до торгів на фондовій біржі або у фондовій торговельно-інформаційній системі, то його вважають венчурним. Учасниками венчурного фонду можуть бути тільки юридичні особи.

Інститути спільного інвестування відкритого та інтервального типу можуть бути тільки диверсифікованими.

За організаційно-правовою формою ІСІ поділяють на пайові та корпоративні. *Пайовий інвестиційний фонд* - це фонд, активи якого належать інвесторам на правах спільної власності та перебувають у розпорядженні компанії з управління активами. Він не є юридичною особою та створений за ініціативою компанії з управління активами шляхом придбання інвесторами випущених нею інвестиційних сертифікатів. Інвестиційні сертифікати можна поширювати шляхом відкритого продажу або приватного розміщення. *Корпоративний інвестиційний фонд* створюють у формі публічного акціонерного товариства, він провадить винятково діяльність зі спільного інвестування.

Ухвалення рішень щодо мобілізації та розподілу фінансових ресурсів інститутів спільного інвестування відповідно до законодавства покладені на *компанії управління активами*.

Перші компанії управління активами (КУА), створені відповідно до Закону України “Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)”, розпочали діяльність у 2003 р. Їхня кількість сьогодні досягла 339. За видами діяльності КУА поділяють на три групи: компанії управління активами інститутів спільного інвестування, компанії управління активами недержавних пенсійних фондів та компанії управління активами інститутів спільного інвестування і недержавних пенсійних фондів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте переваги небанківських фінансових посередників у грошово-кредитній системі держави.
2. Які економічні функції виконують небанківські фінансово-кредитні інститути?
3. Які фінансові посередники належать до небанківських кредитних інститутів? Чому?
4. Що таке кредитна спілка і які фінансові послуги вона може надавати? Що може бути об'єктом фінансування кредитних спілок?
5. У чому спільне і відмінне у діяльності кредитних спілок та банків?
6. Які фінансові послуги надають ломбарди? Як організована їхня діяльність?
7. Розкрийте особливості діяльності лізингових компаній та переваги й недоліки лізингу.
8. В якій послідовності відбувається взаємодія учасників лізингової угоди?
9. Що таке факторингові компанії? Які послуги вони можуть надавати?
10. Проаналізуйте механізм реалізації факторингових операцій. Укажіть переваги і недоліки факторингу.

11. Які фінансові посередники належать до договірних ощадних інститутів? Чому?
12. Охарактеризуйте види страхових компаній. Розкрийте основні функції та особливості страхової діяльності.
13. Перелічіть основні положення функціонування недержавних пенсійних фондів як договірних ощадних інститутів. Які є види НПФ?
14. Визначте напрями інвестування пенсійних активів.
15. Яких небанківських фінансових посередників називають інвестиційними? Чому?
16. Як організована діяльність інвестиційних небанківських інститутів?
17. Як поділяють інститути спільного інвестування відповідно до порядку провадження діяльності?
18. На які види можна розділити інвестиційних небанківських посередників залежно від структури інвестиційного портфеля, який вони формують?
19. Охарактеризуйте види інститутів спільного інвестування за організаційно-правовою формою.
20. Проаналізуйте переваги і недоліки участі в інститутах спільного інвестування.
21. Що таке компанії з управління активами на фінансовому ринку? Яких видів вони бувають?

1.13. ВАЛЮТА, ВАЛЮТНИЙ КУРС, ВАЛЮТНИЙ РИНОК

- 1.13.1. Поняття валюти та валютних цінностей
- 1.13.2. Економічна суть і режими валютного курсу
- 1.13.3. Розрахунок валютного курсу. Котирування валюти
- 1.13.4. Суть і структура валютного ринку

1.13.1. Поняття валюти та валютних цінностей

В Україні *валютні цінності* – це:

- *валюта України* - грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, які вилучають з нього, проте які підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти на рахунках, у внесках у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України;

- платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи), виражені у валюті України;

- *іноземна валюта* - іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним

платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу або такі, які вилучають з нього, проте які підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або які вносять до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України;

- платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи), виражені в іноземній валюті або банківських металах.

Поняття валютних цінностей є ширшим, аніж, власне, поняття валюти. Однак зазначимо, що конкретне наповнення змісту поняття валютних цінностей визначене тими нормативними актами, які регламентують відповідні операції з цими цінностями на території країни.

Незважаючи на широке застосування, суть валюти не має однозначного трактування в літературі. Більшість авторів визначає її як грошову одиницю певної країни. В інших наукових працях поняття валюта означає грошову одиницю, яку використовують у функціях світових грошей, тобто як міжнародну розрахункову одиницю, засіб обігу та платежу. Зведення поняття валюти до грошової одиниці в усіх визначеннях некоректне, оскільки грошова одиниця - лише незначна складова явища грошей, пов'язана з масштабом цін, і вона не спроможна вичерпати таку складну функцію грошей, як світові гроші.

Найбільш прийнятне визначення валюти як будь-яких коштів, формування та використання яких прямо чи опосередковано пов'язане із зовнішньоекономічними відносинами.

Валюту класифікують за кількома критеріями.

Залежно від емітента валютних коштів виділяють:

- *національну валюту* - платіжний засіб (грошова одиниця) певної держави (гривня, долар, фунт стерлінгів тощо), яку емітує національна банківська система;

- *іноземну валюту* - грошові знаки зарубіжних держав, а також кредитні та платіжні засоби (чеки, векселі) в іноземних грошових одиницях, які використовують у міжнародних розрахунках;

- *колективну валюту (або міжнародні штучні гроші)* - міжнародні грошові одиниці, емісію яких проводять міжнародні фінансово-кредитні установи і які функціонують за міждержавними угодами (євро, СПЗ).

Міжнародні штучні гроші називають також колективними валютами, оскільки вони утворюються в межах окремих міжнародних валютних союзів і виконують функції інтернаціональної міри вартості національних грошей, міжнародного засобу платежу, засобу нагромадження.

Приклади колективних валют: європейська валютна одиниця (*ЕКЮ*) яку застосовували в Європейській валютній системі до запровадження євро; спеціальні права запозичення (*СПЗ*) - одиниця Міжнародного валютного фонду; приватні штучні валютні одиниці.

Важливим є також поняття *резервної валюти*, або *ключової*. Резервні валюти - це національні кредитно-грошові засоби головних промислово розвинених країн, які використовують для обслуговування міжнародних розрахунків за зовнішньоекономічними операціями, та іноземними інвестиціями, нагромадження їх центральними банками країн як резервів для розрахунків і валютних інтервенцій. Статус резервної валюти створює для країни-емітента найліпші умови ведення зовнішньоекономічної діяльності, проте водночас накладає певні обов'язки: підтримка стабільності валюти, скасування і валютних обмежень, регулювання платіжного балансу.

За режимом використання валюти поділяють на неконвертовані та конвертовані. *Неконвертовані валюти* - це грошові одиниці тих країн, законодавством яких передбачено обмеження практично за всіма видами валютних операцій. Такими, зазвичай, є валюти слаборозвинених країн чи країн, які переживають глибоку і хронічну економічну й фінансову кризу. До 1997 р. типово неконвертованою була національна валюта України гривня. *Конвертованими* є валюти, які вільно обмінюють на валюти інших країн за курсом, що формується у передбаченому порядку, і вільно вивозять і ввозять через кордон. Конвертованість є найважливішою якісною характеристикою валюти.

Зміст поняття конвертованості визначений конкретними умовами функціонування національної грошової та валютної системи у той чи інший історичний період.

Нині ступінь конвертованості національної валюти визначено, з одного боку, наявністю і кількістю валютних обмежень, що існують у тій чи іншій країні, а з іншого - потребами суб'єктів ринку використовувати цю валюту для міжнародних операцій. Конвертованість, по суті, означає свободу обміну національної валюти на іноземну.

Форми конвертованості валюти розрізняють за трьома головними критеріями. Залежно від типу міжнародних операцій, для реалізації яких необхідний обмін валюти, конвертованість поділяють на два види: за поточними операціями і за капітальними операціями. З погляду можливостей обміну валюти для резидентів і нерезидентів країни конвертованість національної валюти буває внутрішньою і зовнішньою. Залежно від ступеня охоплення міжнародних валютних угод і зовнішньоекономічних операцій тими чи іншими обмеженнями розрізняють часткову і повну конвертованість.

1.13.2. Економічна суть і режими валютного курсу

В умовах економічної глобалізації валютний курс стає одним з основних комплексних макроекономічних показників, який впливає не лише на зовнішньоекономічну діяльність країн, а й загалом на соціально-економічний розвиток. Однією з визначальних особливостей процесу курсоутворення є його вплив на формування значних господарських і майнових інтересів та реальної вартості національної економіки. Вагомого значення категорія валютного курсу набуває завдяки тому, що залежно від функціонування ефективної моделі курсоутворення національної грошової одиниці збалансовується взаємодія господарської системи держави зі світовою економікою.

Валютний курс - це вартість грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн або міжнародних платіжних засобах. Замість власне поняття валютного курсу можна вживати його синонім - *обмінний курс*, тобто розмір пропорцій обміну однієї валюти на іншу, що характеризує співвідношення між валютами різних країн саме у процесі їхнього обміну. Обмінний курс є одним із найважливіших елементів національної валютної системи. Рівень обмінного курсу відображає динаміку основних макроекономічних показників розвитку країни і може сам активно впливати на їхню зміну.

Режим валютного курсу полягає у запровадженні порядку визначення курсу національної валюти, його зміни та використання для виконання розрахунків у міжнародних економічних відносинах. Необхідність запровадження в країні певного режиму валютного курсу пов'язана з потребою в обміні валют під час товарообмінних операцій, наданні послуг, виконанні робіт у сфері зовнішньоекономічних зв'язків, міжнародного руху капіталів та кредитів, що зумовлює необхідність адекватної оцінки вартості фінансових активів.

Головними режимами валютних курсів, а отже, і формами реалізації валютно-курсової політики, є фіксований і плаваючий.

Фіксований валютний курс передбачає такий режим запровадження обмінного курсу національної валюти, за якого держава в особі уповноважених нею органів визначає твердий паритет національної грошової одиниці щодо іноземних валют і вживає відповідних заходів валютної політики для підтримання цього паритету. Конкретними способами реалізації режиму фіксованого валютного курсу можуть бути такі.

1. Прив'язування національної валюти до однієї з провідних іноземних валют (наприклад, долара США). Це означає, що зміна курсу національної валюти щодо валюти третьої країни точно відповідає зміні курсу валюти цієї країни щодо долара США, тобто, по суті, курс національної валюти автоматично змінюється в тих самих пропорціях, що

й курс базової валюти щодо усіх інших валют.

2. Прив'язування національної валюти до валютного кошика, що означає тверду фіксацію курсу національної грошової одиниці до певної групи валют або якоїсь однієї колективної валюти. Як і в попередньому випадку, зміна курсу національної валюти відбувається автоматично зі зміною курсу об'єкта прив'язування

3. Фіксація курсу національної валюти до іноземної на підставі змінного паритету, що передбачає періодичний перегляд фіксованого курсового співвідношення під впливом певних макроекономічних параметрів

Плаваючий валютний курс - це співвідношення між валютами різних країн, що складається на ринку під впливом зміни попиту та пропозиції на національну й іноземну валюту. Такий режим валютного курсу передбачає використання передусім ринкових механізмів регулювання курсових співвідношень валют під впливом зміни попиту і пропозиції. Однак це не заперечує можливості впливу валютної політики центрального банку на механізми курсоутворення. З огляду на це такий режим валютного курсу може набувати різних форм залежно від масштабів і способів втручання регулятивних органів держави у процес визначення валютного курсу.

Тому окремі різновиди плаваючого валютного курсу можуть передбачити запровадження центральним банком таких головних режимів:

1. *Вільне плавання*, за якого на валютний курс впливає лише ринкова кон'юнктура. Це передбачає визначення обмінного курсу винятково під впливом попиту і пропозиції на ринку і, зазвичай, без активного втручання держави. Якщо попит на валюту збільшиться, то зросте і валютний курс. І навпаки, зі зменшенням попиту на валюту її обмінний курс спадає. У режимі вільного плавання перебувають обмінні курси валют США, Великої Британії, Японії, Канади, Швейцарії та ще близько 50 країн третього світу.

2. *Обмежене плавання*, за якого центральний банк задає граничні норми коливання обмінного курсу національної валюти. Реалізувати цей режим можна у таких формах.

2.1. *Валютний коридор* - режим, за якого центральний банк визначає максимальний і мінімальний рівні відхилення обмінного курсу. У цих межах валютний курс може вільно коливатися під впливом ринкових сил, а для запобігання їхньому порушенню центральний банк уживає заходи девізної політики. Такий режим валютно-курсової політики використовують Індія, Китай, Єгипет, Ізраїль, Туреччина, а свого часу - Україна та Росія. Отже, режим валютного коридора допускає коливання обмінного курсу в заздалегідь визначених верхній і нижній межах.

2.2. *Обмежено гнучкий курс*, за якого центральний банк проводить операції на валютному ринку для згладжування курсових коливань. Це передбачає наявність виражених у відсотках обмежень коливань валютного курсу (наприклад, $\pm 7,25\%$) від визначеного паритету до якої-небудь іноземної валюти.

3. *Кероване плавання* - це режим управління валютним курсом, який полягає у цілеспрямованій зміні вартості національної валюти, зазвичай, у бік девальвації. Такий режим використовують здебільшого в періоди кризових ситуацій на валютних ринках і разом із заходами макроекономічної стабілізації, спрямованими на вирівнювання платіжного балансу.

Кероване плавання серед перелічених видів режимів валютного курсу - це значною мірою змішаний тип механізму курсоутворення, наближений до фіксованого режиму. Однак за основу цього механізму взято все ж ринкові засади впливу на валютний курс через попит і пропозицію, хоча держава активно втручається у цей процес через власну валютно-курсову політику з метою надати динаміці обмінного курсу бажаної для себе спрямованості - передусім у бік девальвації. У цьому разі темпи девальвації зазвичай зорієнтовані на різницю темпів інфляції щодо однієї або кількох країн, валюти яких є об'єктом прив'язування.

Як і у випадку фіксованого валютного курсу, режими керованого та обмеженого плавання передбачають використання центральним банком механізму валютних інтервенцій для підтримання обмінного курсу на заданому рівні. Однак у випадку з плаваючим валютним курсом, на відміну від фіксованого, уряд і центральний банк не беруть на себе жодних формальних зобов'язань щодо підтримання того чи іншого рівня валютного курсу, а керуються кон'юнктурними чинниками впливу, що визначають спрямованість валютно-урсової політики.

У разі, якщо в країні використовують не один режим валютного курсу, а кілька, то такий механізм курсоутворення називають режимом множинності валютних курсів.

1.13.3. Розрахунок валютного курсу. Котирування валюти

Необхідність визначення обмінного курсу пов'язана з такими головними причинами:

- розвиток міжнародної торгівлі, що потребує обміну валют різних країн у разі переміщення між ними товарів, послуг, капіталів, кредитів?
- порівняння цін на товари і послуги в різних країнах для забезпечення еквівалентного обміну результатами праці національних виробників;
- потреба оцінки економічними агентами країни вартості й рівня дохідності своїх активів за кордоном.

Визначення обмінного курсу відповідно до чинних правил і норм валютного регулювання називають валютним котируванням. Котирування може передбачати визначення валютного курсу або на законодавчому рівні у вигляді офіційного курсу центрального банку, або на засадах ринкових механізмів, під впливом співвідношення попиту і пропозиції.

У світовій практиці використовують два методи котирування валют: пряме і непряме, або зворотне.

Пряме котирування передбачає вираження одиниці іноземної валюти у певній кількості національної валюти. Наприклад, в Україні один долар США прирівнюють до певної кількості гривень. Саме пряме котирування використовують у більшості країн світу.

Непряме, або зворотне котирування - це прирівнювання одиниці національної валюти до певної кількості іноземної валюти. Наприклад, у Великій Британії один фунт стерлінгів виражають у певній кількості доларів США.

Використання прямого чи зворотного методів котирування не впливає на рівень обмінного курсу, а лише змінює форму його вираження. Адже зворотне котирування є величиною, оберненою до прямого котирування.

У разі котирування валют визначають базову валюту та валюту котирування. Базовою є валюта, щодо якої котирують інші валюти (зазвичай, це валюти головних промислово розвинених країн). Валютою котирування є валюта, яку котирують до базової й яка виражає вартість базової. Наприклад, у записі USD/UAN долар США є базою котирування, а гривня – валютою котирування.

У міжнародній торгівлі можуть виникати ситуації коли неможливо безпосередньо обміняти одну валюту на іншу. В цьому разі використовують *крес-курс (крес-котирування)* - це співвідношення між двома валютами, яке визначають згідно з їхнім курсом стосовно третьої валюти. У такому випадку спочатку купують валюту третьої країни (наприклад, долар США), а потім за неї купують уже необхідну валюту. Оскільки основний обсяг міжнародних розрахунків виконують саме у доларах США, то для полегшення обмінних операцій і розрахунків котирування національних валют у більшості випадків відбувається не одна щодо іншої, а щодо долара США, а вже через нього - до валют інших країн.

Зміст процедури котирування полягає у визначенні її реєстрації міжбанківського курсу шляхом послідовного зіставлення попиту і пропозиції за кожною валютою (фіксинг). На цій підставі визначають курси покупця і продавця.

Оскільки валютний курс як ціна валюти (як і ціна на будь-який товар) змінюється з часом, то в зовнішньоекономічній діяльності виникає потреба враховувати чинник часу в ході укладення угод. Тому залежно від

того, коли буде виконана угода з купівлі-продажу валют на валютному ринку, використовують такі два головні види обмінних курсів: спот-курси і форвардні курси.

Спот-курс - це вартість одиниці валюти однієї країни, виражена у валюті іншої країни, зафіксована на момент укладення угоди за умов поставки валюти банком не пізніше другого робочого дня з дня укладення угоди. Спот-курс відображає, як оцінюють національну валюту на момент проведення операції на зовнішніх ринках. Динаміку обмінного курсу тієї чи іншої національної валюти оцінюють саме через спот-курс. Так само у процесі реалізації валютно-курсової політики та в разі оцінювання головних зовнішньоекономічних параметрів розвитку національного господарства за основу беруть передусім спот-курс.

Форвард-курс - це курс, за яким валюту однієї країни продаватимуть чи купуватимуть за валюту іншої країни на певну дату в майбутньому. Форвард-курс складається з курсу спот і доходу від валюти, яку купують за спот-курсом та до настання терміну платежу вкладають під певні проценти. У разі запровадження форвард-курсу враховують, що за період до виконання угоди власник валюти може отримати дохід у вигляді процентів за депозитом. Якщо спот-курс є ціною валюти у поточному періоді, то форвард-курс є показником того, яку вартість матиме та чи інша валюта в певний період у майбутньому.

Номинальний валютний курс - це ціна одиниці іноземної валюти, виражена в одиницях національної валюти. Він виражає обмінний курс валют, який діє у певний період на валютному ринку країни

У більшості випадків, якщо йдеться про обмінний курс національної валюти, то під ним розуміють насамперед номінальний валютний курс. Водночас номінальний валютний курс більш адекватний для оцінки поточних валютних угод і зовнішніх розрахунків. У довготерміновій перспективі, коли в разі оцінювання динаміки курсоутворення необхідно враховувати ціновий чинник, виникає потреба у використанні реального валютного курсу.

Реальний валютний курс - це курс, який розраховують з огляду на співвідношення цін на національному і зарубіжному ринках. Реальний валютний курс визначають як співвідношення індексів цін товарів і послуг двох країн, узятих у відповідній валюті.

Фактично реальний обмінний курс є номінальним валютним курсом, перерахованим з огляду на зміну рівня цін в одній країні щодо зміни рівня цін в іншій країні. Реальний обмінний курс відображає співвідношення цін певного набору товарів і послуг за кордоном та цін таких самих товарів і послуг усередині країни, переведеного за номінальним обмінним курсом. Його зручніше використовувати для оцінки конкурентоспроможності

національного виробництва порівняно з імпортом.

Для адекватної оцінки впливу валютно-курсової політики на перебіг економічних процесів можна використовувати такі показники, як номінальний ефективний обмінний курс і реальний ефективний обмінний курс, які є індексами змін відповідних величин за певний період.

Якщо зміну курсу національної валюти визначають як середнє значення щодо валют країн-головних торгових партнерів, то цей показник відображає номінальний ефективний валютний курс. Якщо зміни номінального ефективного валютного курсу скориговані з урахуванням динаміки внутрішніх цін країни та її головних зовнішньоекономічних партнерів за відповідний період, то йдеться про реальний ефективний валютний курс.

1.13.4. Суть і структура валютного ринку

Успішний розвиток валютних відносин можливий за умови існування особливого ринку, на якому вільно продають та купують валюту. Без такої можливості економічні контрагенти просто не змогли б реалізувати валютні відносини - не мали б іноземної валюти для виконання зовнішніх зобов'язань, не могли б перетворити одержаний інвалютний виторг у національні гроші для виконання внутрішніх зобов'язань. Такий ринок називають валютним.

Валютний ринок - це система економічних відносин, що виникають під час операцій з купівлі-продажу іноземної валюти за курсом, що формується на підставі попиту і пропозиції. Він має всі атрибути звичайного ринку: об'єкти і суб'єкти, попит і пропозицію, ціну, особливу інфраструктуру та комунікації тощо.

Об'єктом купівлі-продажу на цьому ринку є валютні цінності, іноземні для резидентів, якщо вони купують чи продають їх за національну валюту, та національні для нерезидентів, якщо вони купують чи продають ці цінності за іноземну валюту. Оскільки на ринку одночасно проводять операції обох цих видів, то об'єктом купівлі-продажу водночас є національні та іноземні валютні цінності.

Учасниками валютного ринку (суб'єктами) можуть бути будь-які економічні агенти - фізичні та юридичні особи, банки, інвестори, експортери та імпортери, транснаціональні компанії, урядові агенції, міжнародні економічні організації. Однак для безпосередньої торгівлі валютами вони звертаються до послуг банків.

Є різні підходи до класифікації учасників валютного ринку.

Серед учасників валютного ринку виокремлюють роздрібних клієнтів - бізнесменів, іноземних інвесторів, транснаціональні корпорації та всіх решту, хто потребує валютного обміну. Роздрібні клієнти розміщують свої

платіжно-розрахункові документи в комерційних банках. Оптові учасники валютного ринку - це транснаціональні банки, інвестиційні фонди, центральні банки.

Головними учасниками валютного ринку є передусім великі комерційні банки - дилери. Виконуючи різноманітні валютні операції за дорученням своїх клієнтів (експортерів та імпортерів, пенсійних і страхових фондів, приватних інвесторів), комерційні банки водночас є самостійними учасниками ринку валютних обмінів. Вони активно формують власні ресурси та провадять операції на власну користь.

Центральні банки країн виконують на валютних ринках подвійну функцію: з одного боку, представляють інтереси урядів; з іншого, - є учасниками ринку, які мають, подібно до комерційних банків, власні економічні інтереси, їхніми головними цілями є підтримка вартості національних валют, проведення операцій з офіційними валютними резервами.

Комерційні банки торгують валютами або безпосередньо один з одним, або через валютних брокерів, тобто фінансових посередників.

Діяльність через брокерів найвигідніша, оскільки забезпечує постійний зв'язок - через сучасні засоби комунікації - з банками всередині країни і за кордоном. У відносинах між банками і брокерами склалися загальноприйняті міжнародні правила.

Усіх учасників валютного ринку поділяють на активних і пасивних. Активні учасники ринку самі визначають курси валют, впливають на функціонування ринку загалом, тому їх називають *маркет-мейкерами*. Маркет-мейкерами є комерційні банки та брокери. На відміну від активних, пасивні учасники обмінюють валюти за курсами, що визначені маркет-мейкерами.

Операції з обміну валют різні за характером. Учасники валютного ринку мають змогу виконувати операції хеджування, вдаватися до валютних спекуляцій, отримувати прибуток від змін відсоткових ставок, проводити покритий відсотковий арбітраж.

Учасників валютного ринку, які надають послуги страхування операцій для мінімізації фінансових ризиків, називають *хеджерами*.

Спекулянти - учасники ринку, які мають на меті отримання доходу від динаміки курсів валют. Вони використовують коливання курсу однієї або кількох валют, скуповуючи валюту, коли її курс підвищується, і продаючи, коли курс знижується. Ризик спекулянта заздалегідь розраховують і виправдовують прагненням одержати максимальний прибуток. Професійними спекулянтами є валютні дилери.

Арбітражери - це учасники ринку, які заробляють на різниці валютних курсів на окремих ринках. Прибуток отримують шляхом

одночасного продажу порівняно переоціненого інструменту та купівлі порівняно недооціненого. Арбітражери сприяють урівноваженню курсів, цін активів на різних сегментах валютного ринку.

Валютний ринок має свою структуру, яка охоплює національні (місцеві) ринки, міжнародні ринки та світовий ринок. Їх розрізняють за масштабами і характером валютних операцій, кількістю валют, яку продають-купують, рівнем правового регулювання тощо.

Розвиток новітніх засобів телекомунікацій та інформаційних технологій дає змогу поєднати окремі міжнародні ринки в єдиний світовий валютний ринок, який здатний функціонувати практично цілодобово. Це забезпечене географічним розміщенням окремих ринків: з початком доби відкриваються азійські ринки Токіо, Гонконга, Сінгапура, після їхнього закриття починають працювати ринки європейські – Франкфурта, Парижа, Лондона, а під кінець їхньої роботи відкриваються ринки американського континенту - Нью-Йорка, Лос-Анджелеса тощо. Завдяки цьому будь-який суб'єкт валютного ринку може в будь-який час доби купити-продати валюту, оперативно зв'язавшись з відповідним міжнародним центром валютної торгівлі. Щоденні обороти світового валютного ринку перевищують декілька трильйонів доларів США і швидко збільшуються, що свідчить про величезні розмахи валютних потоків на світовому ринку.

За організацією торгівлі валютний ринок поділяють на біржовий, тобто організований і позабіржовий, або неорганізований.

За інституціональною структурою у складі валютного ринку виокремлюють:

- *міжбанківський ринок* (прямий і брокерський), на якому фінансові інститути укладають угоди між собою;

- *клієнтський ринок*, на якому банки укладають угоди з нефінансовими клієнтами, тобто з урядами, промисловими, торговельними компаніями;

- *біржовий ринок*, де виконують угоди з негайною поставкою валют на спеціалізованих валютних біржах і строкові угоди на товарних біржах.

За видами валютних операцій і формами валютних угод у складі міжбанківського валютного ринку можна виокремити своп-ринок, форвардний ринок спот-ринок. На своп-ринок припадає понад 65% усього обороту валюти; на форвардному ринку відбувається приблизно 10% валютних операцій; спот-ринок забезпечує до 25% валютних операцій.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Сформулюйте сутність валюти.
2. Які види валют Ви можете назвати?

3. Що таке резервна валюта? Що таке колективна валюта?
4. Поясніть поняття “валютні цінності”
5. Що таке конвертованість валюти? Які види конвертованості валюти Ви знаєте?
6. Які умови необхідні для забезпечення конвертованості валюти?
7. У чому полягає повна конвертованість валюти?
8. Дайте визначення валютного курсу.
9. Як поділяють режими валютних курсів?
10. Що таке котирування валют?
11. Назвіть різницю між двома методами котирування валют.
12. Від яких чинників залежить динаміка валютного курсу?
13. Що таке номінальний валютний курс?
14. Як визначають реальний валютний курс?
15. Дайте визначення валютного ринку як економічної категорії.
16. Назвіть головних учасників валютного ринку.
17. Яка структура валютного ринку?
18. Назвіть найбільші регіональні валютні ринки.

1.14. МІЖНАРОДНА ВАЛЮТНО-КРЕДИТНА СИСТЕМА

- 1.14.1. Поняття міжнародної валютно-кредитної системи та її елементи
- 1.14.2. Система золотого стандарту
- 1.14.3. Бреттон-Вудська валютна система
- 1.14.4. Ямайська валютна система
- 1.14.5. Європейська валютна система

1.14.1. Поняття міжнародної валютно-кредитної системи та її елементи

Міжнародний поділ праці, розвиток світової економіки, поглиблення та розширення господарських зв'язків і, відповідно, валютних відносин між країнами зумовили формування валютної системи.

Валютна система - це форма організації та регулювання валютних відносин, які закріплені національним законодавством і міжнародними угодами.

Виділяють національну, світову і регіональну валютні системи. *Національна валютна система* регульована нормативно-правовими актами країни, а також ратифікованими нею міжнародними угодами. *Світова валютна система* є формою організації міжнародних валютних відносин, які закріплені міжнародними угодами.

Складовими елементами світової валютної системи є:

- 1) резервні, національні та міжнародні рахункові валютні одиниці;
- 2) уніфікований режим валютних паритетів і курсів;

- 3) регулювання міжнародної валютної ліквідності;
- 4) міжнародне регулювання валютних обмежень;
- 5) уніфікація форм і правил міжнародних розрахунків;
- 6) режим валютних ринків і ринків золота;
- 7) організації, які здійснюють міжнародне валютне регулювання,

Світова валютна система сформувалась у середині XIX ст. У розвитку вона пройшла кілька етапів, що відрізнялись між собою формами грошей, які використовували в міжнародних розрахунках, а також базовими принципами функціонування (механізмом регулювання валютних відносин, інституційною організацією).

Розвиток валютних систем відбувався в такій послідовності: система золотого стандарту - Паризька система золотого стандарту (1867) та Генуезька система золото-девізного стандарту (1922) - Бреттон-Вудська валютна система (1944) - Ямайська валютна система (1976).

1.14.2. Система золотого стандарту

Система золотого стандарту сформувалась у XIX ст. як золотомонетний стандарт. У цей період відбувся відхід від срібного обігу і країни одна за одною запровадили обмін національних валют на золото. Першою такою країною увела Велика Британія у 1816-1821 рр. Її авторитет сприяв швидкому поширенню цієї системи в Європі. Скандинавські країни перейшли до золотого стандарту в 1872-1876 рр., Німеччина - у 1875 р., Франція - у 1878 р., Австро-Угорщина - у 1892 р.

У 1897 р. золотий стандарт запроваджено в Японії, а 1900 р. - у США.

Причини швидкого поширення золотого стандарту в другій половині XIX ст. досліджував відомий учений Й. А.Шумпетер; він виділив такі з них: авторитет Великої Британії, яка в цей період досягла найбільшого розквіту; популяризація досвіду використання золотого стандарту у засобах масової інформації; "міраж автоматизму" - при золотому стандарті втручання держави у грошовий обіг зводилось лише до визначення золотого вмісту монет. Система була саморегульованою. Якщо в якусь країну надходило більше золота, то це вело до грошової та кредитної експансії, якщо ж золоті резерви країни зменшувались, то це спричиняло обмеження обсягів грошової маси і кредитних можливостей.

Юридично як світова валютна система золотий стандарт у формі золотомонетного стандарту оформлений міжнародною угодою на Паризькій конференції 1867 р. Золото за цією угодою визнане єдиною формою світових грошей.

Після Першої світової війни відбувся перехід до урізаних форм золотого стандарту - золотозливкового і золотодевізного.

Новою світовою валютною системою, яка почала діяти після Першої

світової війни, була система золотодевізного стандарту, заснована на золоті і валютах, які обмінювали на нього (*девiзах*). Юридично золотодевізний стандарт оформлений на міжнародній економічній конференції в м. Генуя (Італія) 1922 р. Ця система передбачала використання у міжнародних розрахунках поряд із золотом національних кредитних грошей. Проте жодна валюта в цей період не мала статусу резервної. Система зберігала золоті паритети. Конвертація валют у золото відбувалась непрямым шляхом - через девізи. Після Другої світової війни на золотовалютному стандарті були побудовані грошові системи тридцяти країн, у тому числі Німеччини, Австрії та ін.

Золотий стандарт у вигляді золотозливкового запровадили після Першої світової війни дві європейські країни: Англія (1925) та Франція (1928). За золотозливкового стандарту золоті монети в обігу не функціонують. Національні гроші - фунт стерлінгів та франк – можна було обміняти лише на зливки золота. Наприклад, в Англії 1700 фунтів стерлінгів обмінювали на зливки золота масою близько 12 кг.

1.14.3. Бреттон-Вудська валютна система

Під час Другої світової війни світова валютна система зазнала повного занепаду. У більшості країн були введені валютні обмеження. Зовнішньоторговельні розрахунки країн відбувались на підставі клірингових угод. Постала гостра потреба розроблення проекту нової світової валютної системи.

У 1943 р. казначейства Великої Британії і США запропонували два плани побудови майбутнього світового валютного устрою. Автором плану, запропонованого Великою Британією, був Дж.М.Кейнс, а американського - Г.Д.Уайт - керівник відділу валютних досліджень Міністерства фінансів США. Для обговорення планів у липні 1944 в м. Бреттон-Вудсі (США) проведено міжнародну валютно-фінансову конференцію країн антигітлерівської коаліції. На ній визначено правила організації світової торгівлі, кредитних і фінансових відносин та оформлено світову валютну систему. На конференції ухвалено рішення про створення Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). За основу побудови Бреттон-Вудської валютної системи взято найважливіші положення плану Г.Д.Уайта. Бреттон-Вудська угода набула чинності в грудні 1945 р. після її ратифікації 35 країнами.

Головні принципи функціонування Бреттон-Вудської валютної системи такі:

- запровадження золотодевізного стандарту, заснованого на золоті і двох резервних валютах - доларі США й англійському фунті стерлінгів;
- уведення твердих валютних курсів;

- створення міжнародної системи валютного регулювання і кредитування.

Нова валютна система зберігала золото як міжнародний платіжний і резервний засіб. Країни, валюти яких визнано резервними, мали обмінювати їх на золото без обмежень на першу вимогу центральних банків інших країн. Обмін банкнот для населення не був передбачений. Фактично під час функціонування Бреттон-Вудської системи утвердився золотодоларовий стандарт. Долар став єдиною валютою, яку конвертували у золото і яка слугувала базою валютних паритетів. У ньому, поряд із золотом, формували валютні резерви, проводили валютні інтервенції, здійснювали міжнародні розрахунки. Фунт стерлінгів з огляду на численні девальвації втратив роль резервної валюти. Панівне становище долара було зумовлене співвідношенням сил у світовому господарстві того періоду: економічною могутністю США.

Наприкінці 1960-х років співвідношення сил у світовій економічній системі змінилося. Відроджені економіки європейських країн та Японії створили серйозну конкуренцію США. Зникла економічна і валютна залежність Західної Європи від США. У західних країнах, зокрема у ФРН, у цей період процентні ставки були високими, тому долари зі США перетікали до Європи і, передусім, у ФРН. Відтік доларів зі США був зумовлений і тим, що для боротьби з економічною кризою та стимулювання економіки Федеральною резервною системою навесні 1971 р. знижено процентні ставки.

Період доларового голоду у Європі змінився періодом доларового перенасичення. США використовували долар для покриття дефіциту платіжного балансу, що призводило до значного збільшення їхньої короткотермінової зовнішньої заборгованості у вигляді доларових нагромаджень іноземних банків.

Уряд США не погоджувався на девальвацію долара, вимагав від інших країн ревальвації їхніх валют. Країни відмовлялись проводити ревальвацію, оскільки не хотіли зменшення експорту своїх товарів. Ці тертя та суперечності між країнами розхитували Бреттон-Вудську систему. До того ж США 15 серпня 1971 р. припинили обмін долара на золото для іноземних центральних банків. Було введено додаткове 10% імпортне мито. Однак країни Європи так і не погодились провести ревальвацію валют. Країни перейшли до плаваючих валютних курсів. Бреттон-Вудська валютна система зазнала краху.

1.14.4. Ямайська валютна система

У січні 1976 р. у м.Кінгстоні на Ямаїці відбулася міжнародна валютно-фінансова конференція, на якій підписано угоду про створення

нової валютної системи. Угода набула чинності 1978 р. після її ратифікації країнами-учасницями.

Головні принципи функціонування Ямайської валютної системи такі.

1. Демонетизація золота, скасування його офіційної ціни та золотих паритетів. Золото перестали використовувати в міжнародних розрахунках, знято будь-які заборони в його приватному використанні. Золото перетворилося у звичайний товар.

2. Країни отримали право вільного вибору режиму валютного курсу, тобто, на відміну від Бреттон-Вудської системи, яка ґрунтувалась на твердій фіксації валютних курсів, Ямайська угода ввела плаваючі валютні курси. Для пом'якшення впливу плавання валютних курсів на міжнародну торгівлю дозволено запровадити змішані форми твердих і плаваючих валютних курсів.

У 1982 р. МВФ ухвалив класифікацію режимів валютних курсів, яка передбачала, що валюти поділяють на валюти з фіксованим курсом, з обмежено гнучким курсом; з плаваючим курсом.

За *режиму фіксованих валютних курсів* фіксацію можна було проводити до однієї національної валюти або до кошика валют.

Обмежено гнучкий валютний курс - це офіційно визначене співвідношення між національними валютами з допустимими межами коливання валютного курсу.

Плаваючі валютні курси змінюються під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку. Різновидами режимів плавання є: кориговане плавання, кероване плавання, незалежне (вільне) плавання, Функції міждержавного валютного регулювання покладені на МВФ.

3. Запровадження стандарту СПЗ замість золотодевізного.

Угода про створення СПЗ підписана країнами-учасницями МВФ 1967 року. Перша зміна Статуту МВФ, пов'язана з випуском СПЗ, набула чинності 28 липня 1969 р., а в 1970-1972 рр. проведено їхню емісію на суму 9,3 млрд. Емісію СПЗ Міжнародний валютний фонд провадить лише в безготівковій формі. СПЗ розподіляють між країнами МВФ відповідно до їхньої квоти у вигляді спеціального запису на рахунках. Спеціальні права запозичення призначені для міжнародних розрахунків, регулювання сальдо платіжних балансів поповнення офіційних валютних резервів.

На відміну від моноцентризму Бреттон-Вудської валютної системи, Ямайська валютна система побудована на *принципі поліцентризму*, що відповідало змінам співвідношення сил у світовій економіці. Поряд із США її центрами стали Європа та Японія. Країни мають змогу не тільки самостійно вибирати режими валютного курсу, а й формувати свою валютну політику, об'єднуючись у валютні союзи (блоки). Найдосконалішою формою таких союзів є регіональна Європейська валютна система.

1.14.5. Європейська валютна система

Європейська валютна інтеграція відбувалась у кілька етапів. Головними з них були такі:

- міжурядові консультаційні зустрічі з питань валютно-економічної політики;
- європейська “валютна змія”;
- європейська валютна система;
- європейський валютний інститут;
- європейський валютний союз з єдиною валютою.

Перший етап валютної інтеграції полягав у валютній гармонізації, тобто зближенні структур національних валютних систем і методів проведення валютної політики. Це стало можливим за умов уніфікації законодавства країн Європи, вільного руху товарів, послуг, капіталів між ними.

Поетапну програму створення економічного і валютного союзу країни ЄС прийняли 22 березня 1971 р. Вона отримала назву “План Вернера” і була розрахована на десять років (1971-1980). Цей документ передбачав три етапи валютної інтеграції.

На першому етапі (1971-1974) планували звуження меж коливань валютних курсів до $\pm 1,125\%$, запровадження повної взаємної конвертованості валют, уніфікацію валютної політики. Завершити реалізацію цих заходів мали намір на другому етапі у 1975- 1976 рр. Завданнями третього етапу (1977-1979) були: створення єдиної бюджетної системи, гармонізація банківського законодавства і, на цій основі, банківської діяльності, створення спільного центру для вирішення валютно-фінансових проблем, об’єднання центральних банків ЄС за зразком Федеральної резервної системи США для гармонізації проведення грошово-кредитної та валютної політики.

Інтеграція передбачала запровадження меж коливань валютних курсів, уведення європейської розрахункової одиниці, проведення валютної інтервенції в європейських валютах, розроблення механізму взаємного кредитування, створення бюджету ЄС, який використовували для валютно-фінансового регулювання, підтримки аграрного сектора, формування міждержавних валютно-фінансових і кредитних інститутів.

Проте, незважаючи на певні зрушення в європейській інтеграції, “План Вернера” зазнав краху. До цього призвели суперечності в ЄС між спробами наднаціонального регулювання валютно-кредитних відносин і національним суверенітетом, кризи 70 - початку 80-х років ХХ ст., занепад Бреттон-Вудської системи. З середини 1970-х років інтеграційні процеси в Європі призупинились.

Поновилося обговорення перспектив європейської валютної

інтеграції з ініціативи Голови Європейської комісії Р.Дженкінса у жовтні 1977 р. Принципи валютної інтеграції, сформовані ним, лягли в основу проекту створення Європейської валютної системи (ЄВС), запропонованого Францією і ФРН у м. Бремені в липні 1978 р.

Рішення про створення Європейської валютної системи Рада Європи ухвалила 5 грудня 1978 р. З 13 березня 1979 р. система почала функціонувати. Учасниками механізму регулювання валютних курсів стало десять країн, що були членами Європейського економічного співтовариства. ЄЕС ґрунтувалась на трьох елементах: європейській валютній одиниці ЕКЮ, механізмі регулювання валютних курсів і Європейському фонді валютного співробітництва.

Метою ЄВС було забезпечення економічної інтеграції, створення зони європейської стабільності з власною валютою. Створення системи передбачало досягнення довго-, середньотермінових і безпосередніх цілей. Довготерміновою метою був подальший розвиток Європейського економічного і грошового союзу, короткотерміновою - сприяння економічній конвергенції в Європі шляхом стимулювання економічної політики урядів країн-членів на досягнення рівня економічного розвитку в найсильніших країнах (Німеччині), безпосередньою - стабілізація обмінних курсів валют країн-членів.

У 1979 р. створено також єдину європейську валюту ЕКЮ, курс якої розраховували на основі кошика валют держав-учасниць. Частку кожної валюти в кошику визначали часткою країн у європейській торгівлі та у валовому продукті ЄЕС. У ході функціонування ЕКЮ використовували дві вартості: офіційний курс (*офіційне ЕКЮ*) і ринкову вартість (*приватне ЕКЮ*).

Наступним етапом інтеграції Європи стало розроблення 1988 р. групою експертів під керівництвом Голови Європейської комісії Ж.Делора плану створення Європейського економічного і валютного союзу, головними цілями якого були: вільний рух товарів, послуг, приватних осіб; спільне прийняття найважливіших рішень у сфері валютної політики; встановлення незмінних валютних паритетів; повна лібералізація ринку капіталів.

“План Делора” передбачав три етапи реалізації цих цілей упродовж 1990-1999 рр. На його основі розроблено Маастрихтський договір про Європейський Союз. Договір підписали 7 лютого 1992 р. 12 країн у м.Маастрихт (Нідерланди), він набув чинності після ратифікації з 1 листопада 1993 р. Це означало початок великих змін у відносинах між країнами ЄС - перехід від координації дій національних урядів до формування загальної політики. Відповідно до договору, формування економічного і валютного союзу відбувалося у три етапи.

Головними подіями першого етапу, який розпочався у липні 1990 р., були: лібералізація руху капіталу всередині Європейського Союзу, завершення формування єдиного внутрішнього ринку, розроблення заходів щодо зближення макроекономічних показників країн-учасниць.

Мастрихтська угода визначала такі головні критерії для входження в Європейський валютний союз:

- щорічне підвищення цін (рівень інфляції) не більше ніж на 1,5% від середнього рівня інфляції у трьох європейських країнах з найнижчим рівнем інфляції;
- середній рівень процентних ставок за довгостроковими кредитами не повинен перевищувати більше ніж на 2% їхній рівень у трьох країнах з найнижчим рівнем інфляції;
- бюджетний дефіцит на рівні не більше 3% ВВП;
- рівень державного боргу не більше 60% ВВП;
- дотримання визначених у ЄС меж коливань взаємних валютних курсів, тобто тверда і стабільна національна валюта принаймні впродовж двох років.

Процес формування валютного союзу не був легким. У 1993 р. Італія й Велика Британія вийшли з нього, однак тоді ж до нього вступила Португалія.

На другому етапі який почався 1994 р. створено Європейський валютний інститут у Франкфурті-на-Майні. Грошову і валютну політику залишили в компетенції національних центральних банків. На цьому ж етапі підготовлено юридичну базу і розроблено процедури майбутньої Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ) на чолі з Європейським центральним банком (ЄЦБ). Країни-члени ЄС почали підготовку до введення єдиної валюти - євро.

На третьому етапі з січня 1999 р., розпочав роботу Європейський центральний банк, який отримав усі повноваження на єдину грошову політику і зобов'язаний підтримувати стабільність цін у країнах ЄС. Також уведено єдину європейську валюту спочатку в безготівковий, а пізніше в готівковий обіг.

З 1 січня 1999 р. євро став офіційною валютою для 11 країн ЄС. Банкноти і монети з'явилися в обігу 2002 р.

Складовою частиною процесу формування Європейського валютного союзу є створення наднаціональної банківської системи. У рамках цієї системи організовано Європейську систему центральних банків, яка охоплює Європейський центральний банк, що відповідає за вирішення питань монетарної політики в Євросоюзі, та національні центральні банки, що виконують рішення з питань монетарної політики ЄЦБ.

Органами управління ЄЦБ є:

- Рада керуючих ЄЦБ, уповноважена розробляти грошово-кредитну політику (керівники національних центральних банків, члени виконавчої дирекції). Рада керуючих ЄЦБ підзвітна Європейському парламенту і Раді міністрів країн-членів ЄС, яка щорічно визначає основні напрями економічної політики Союзу;

- Виконавча дирекція (президент ЄЦБ, віце-президент ЄЦБ та інші члени дирекції), втілює рішення ради керуючих у життя.

У статуті ЄСЦБ і ЄЦБ проголошено незалежність цих організацій від інших органів ЄС і урядів країн-учасниць. Головними завданнями ЄСЦБ і ЄЦБ є визначення і проведення валютної політики ЄС, проведення міжнародних валютних операцій, зберігання офіційних валютних резервів країн ЄС і управління ними (частина резервів є в розпорядженні урядів країн), забезпечення нормального функціонування платіжних систем.

Власний капітал ЄЦБ до початку його діяльності був визначений у розмірі 5 млрд ЕКЮ. Весь капітал належить тільки національним центральним банкам. Частку кожного центрального банку визначають за такою формулою: 50% цієї частки відповідно до питомої ваги кожної країни в загальній кількості населення ЄС і 50% - відповідно до питомої ваги кожної країни в сукупному ВВП ЄС.

Метою грошово-кредитної політики, що закріплена законодавчими документами ЄС, є стабільність цін.

У разі вибору інструментів грошово-кредитної політики ЄЦБ орієнтується на використання самостабілізаційних рис ринкової системи. Серед головних інструментів монетарної політики перевагу надають операціям на відкритому ринку. Поряд з ними банк використовує ломбардні кредити, депозити овернайт, систему мінімальних резервних вимог та ін. Європейський центральний банк сплачує проценти за залишками обов'язкових резервів за ставкою РЕПО ЄЦБ.

Процес становлення нової євровалюти відбувався в три етапи.

Перший - підготовчий - етап почався у травні 1998 р. і закінчився 1 січня 1999 р. За основу нової валюти взято ЕКЮ.

Другий, який передбачав уведення євро в безготівковий обіг і створення єврозони, почався 1 січня 1999 р. і тривав до 1 січня 2002 р. На цьому етапі створено механізм обміну на євро національних готівкових валют країн єврозони, розроблено фундаментальні принципи курсообмінного механізму. Відповідно до них перестав існувати принцип "кошика"; його замінила модель "велосипедного колеса". У центрі - євро, інші валюти прив'язані до євро на двосторонній основі з можливим коливанням $\pm 15\%$. Рішення про встановлені курси приймають міністри країн єврозони. У разі потреби країни-учасниці монетарного союзу під контролем ЄЦБ проводять скоординовані валютні інтервенції.

З 1 січня 2002 р. євро запроваджено у готівковий обіг і він став єдиним законним засобом платежу у 12 країнах Європейського валютного союзу (Австрії, Бельгії, Греції, Ірландії, Іспанії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Німеччині, Португалії, Фінляндії, Франції).

Євро складається зі 100 євроцентів. В обіг запроваджено грошові знаки таких номіналів: банкноти - 5,10, 20, 50,100, 200, 500 євро і монети - 1 та 2 євро, 1,2, 5,10,20, 50 євроцентів. На обох боках банкнот зображено архітектурні орнаменти. Лицевий бік банкнот, на якому зображені вікна і входи, символізує дух європейської відкритості й співробітництва, зворотний - із зображеннями різних типів мостів слугує символом комунікацій і спілкування. Банкноти відрізняються розміром та кольором, мають високий ступінь захисту.

Монети одного номіналу мають у всіх країнах євросони однаковий зворотний бік (реверс). Дизайн реверсу євромонет розроблено Бельгійським королівським монетним двором. Головними елементами є: номінали монет і символи загальноєвропейського характеру - контури Європи, Євросоюзу і 12 зірок.

Лицевий бік (аверс) у кожній країні має свій колорит і містить національні символи. Євромонети різного номіналу відрізняються діаметром, товщиною, кольором.

Початково, як уже зазначено, євросона об'єднувала 11 країн, у яких євро було введено 1 січня 1999 р. (готівка - 1 січня 2002 р.). Пізніше євро ввели ще у 8 країнах: Греції - 1 січня 2000 р., Словенії - 1 січня 2007 р., Кіпрі, Мальті - 1 січня 2008 р., Словаччині - 1 січня 2009 р., Естонії - 1 січня 2011 р., Литви і Латвії. Тобто сьогодні до євросони належать 19 держав Європейського валютного союзу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення і назвіть складові елементи світової валютної системи.
2. Яка країна першою запровадила систему золотого стандарту?
3. Коли юридично оформлено світову валютну систему золотого стандарту?
4. Дайте характеристику головних різновидів золотого стандарту.
5. Охарактеризуйте систему золотодев'язного стандарту.
6. Поясніть схеми конвертації національних валют у золото в системі золотого стандарту.
7. Які головні принципи функціонування Бреттон-Вудської валютної системи?
8. Як підтримували стабільність валютного курсу у Бреттон-Вудській валютній системі?
9. Що спричинило крах Бреттон-Вудської валютної системи?
10. Коли підписано Ямайську угоду?
11. Які головні принципи функціонування Ямайської валютної системи?
12. Коли і ким засновано Європейське об'єднання вугілля і сталі?

13. Назвіть головні етапи європейської валютної інтеграції.
14. Охарактеризуйте “План Вернера”.
15. Коли створена Європейська валютна система?
16. Дайте характеристику європейської валюти ЕКЮ.
17. У чому полягав “План Делора” і яке його значення в європейській валютній інтеграції?
18. Опишіть головні етапи процесу становлення євро.
19. Назвіть і охарактеризуйте головні критерії входження у Європейський валютний союз.
20. Коли підписано Маастрихтську угоду?

1.15. МІЖНАРОДНІ ВАЛЮТНО-КРЕДИТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

- 1.15.1. Міжнародний валютний фонд у системі валютного регулювання
- 1.15.2. Група Світового банку
- 1.15.3. Регіональні фінансові інститути

1.15.1. Міжнародний валютний фонд у системі валютного регулювання

Міжнародний валютний фонд (МВФ, International Monetary Fund, IMF) належить до провідних установ у сучасній інституціональній системі міжнародних валютно-кредитних відносин. Це глобальна за членським складом міжнародна організація, створена на підставі рішень валютно-фінансової конференції Об'єднаних Націй 1944 р. у місті Бреттон-Вудс (США).

Головні цілі створення МВФ, визначені у Статті 1 його Статуту, такі:

- сприяти розвитку міжнародного співробітництва у валютно-фінансовій сфері;
- сприяти збалансованому зростанню міжнародної торгівлі для розвитку виробничих ресурсів, досягнення високого рівня зайнятості та реальних доходів держав-учасниць;
- підтримувати стабільність валютних курсів, упорядкований валютний режим держав-учасниць, запобігати девальвації національних грошових одиниць для отримання конкурентних переваг;
- надавати допомогу в створенні багатосторонньої системи розрахунків між державами, усуненні валютних обмежень, що перешкоджають зростанню світової торгівлі;
- забезпечити тимчасовий доступ держав-учасниць до загальних ресурсів Фонду, надаючи змогу усунення диспропорцій платіжних балансів без запровадження механізмів, які загрожуватимуть національному чи міжнародному добробуту;

- зменшити тривалість і масштаби порушень рівноваги платіжних балансів держав-учасниць.

МВФ посідає особливе місце серед міжурядових організацій, виконуючи покладені на нього регулювальні, консультативні та фінансові функції, що впливають з цілей створення організації. На додаток до статутних зобов'язань МВФ виконує низку добровільних службових та інформаційних функцій.

Отже, МВФ займається не лише проблемами окремих держав, а й функціонуванням міжнародної валютно-фінансової системи загалом. Його діяльність спрямована на підтримку політики і стратегій, за допомогою яких країни-учасниці можуть спільно працювати над забезпеченням стабільності світової фінансової системи та стійкого економічного зростання.

МВФ влаштований за зразком акціонерного товариства: його капітал формується з внесків держав-учасниць за підпискою. Кожна країна має квоту в СПЗ, від розміру якої залежать сума підписки на капітал, можливості використання ресурсів Фонду, сума СПЗ, які країна-учасниця може отримати в разі чергового розподілу, кількість голосів у Фонді. Розмір квоти визначають на підставі питомої ваги держави у світовій економіці й торгівлі з урахуванням рівня ВВП, обсягу поточних операцій платіжного балансу, офіційних золотовалютних резервів. Переглядають квоти не рідше одного разу за п'ять років.

На різних етапах діяльності для реалізації зазначених у Статуті завдань МВФ використовував найрізноманітніші механізми, вибір яких у кожному окремому випадку залежав від специфіки проблем, що стоять перед окремим позичальником і світовим співтовариством загалом. Водночас у відповідь на появу нових тенденцій у світовому розвитку на зміну застарілим і мало використовуваним механізмам розробляли нові та вивозмінювали вже наявні.

Цільове призначення кредитів МВФ - покриття дефіцитів платіжних балансів, тобто поповнення офіційних валютних резервів, підтримка макроекономічної стабілізації і структурної перебудови економіки, кредитування бюджетних витрат урядів. Фінансову допомогу МВФ надає через кілька механізмів кредитування, які умовно можна розділити на такі три групи: звичайні, спеціальні та пільгові (табл. 1.6.). Характерною рисою кредитних механізмів МВФ, які використовують сьогодні, є універсальний і водночас обумовлений характер їхнього надання. Під універсальністю розуміють можливість надання позик будь-якій країні незалежно від її суспільно-політичного ладу і рівня економічного розвитку (за винятком пільгових кредитних механізмів), а під обумовленістю – залежність отримання чергового траншу (або кредиту загалом) від виконання країною-позичальником умов надання попереднього (або передумов).

Механізми кредитування міжнародного валютного фонду

Група	Механізм кредитування
Звичайні	<ul style="list-style-type: none"> • кредити підтримки – SBA (Stand-by Arrangements) • програма розширеного кредитування – EFF (Extended Fund Facility)
Спеціальні	<ul style="list-style-type: none"> • компенсаційне фінансування – CFF (Compensatory Financing Facility) • додаткове резервне кредитування – SRF (Supplemental Reserve Facility) • надзвичайна термінова допомога – EA (Emergence Assistance);
Пільгові	<ul style="list-style-type: none"> • механізм економічного зростання та боротьби з бідністю – PRGF (Poverty Reduction and Growth Facility) • механізм подолання зовнішніх шоків – ESF (Exogenous Shocks Facility)

Умови, які висуває МВФ, поділяються на дві категорії:

- макроекономічні умови, що можуть охоплювати критерії стримування інфляції, скорочення дефіциту бюджету й державного боргу або нарощування резервів центрального банку;
- структурні умови, що можуть передбачати заходи зміцнення банківського нагляду, реформу податкової системи, поліпшення прозорості в бюджетно-податковій сфері та посилення заходів соціального захисту.

Упродовж діяльності МВФ став головним наднаціональним органом регулювання міжнародних валютно-кредитних відносин, центром міжнародного кредитування, гарантом платоспроможності країн-позичальниць.

Отже, сьогодні Міжнародний валютний фонд відіграє важливу роль у загальносвітовій системі регулювання найважливіших сфер економічної співпраці. Участь держав у світових господарських процесах пов'язана з цією організацією, що має важливе значення і для України, яка ставить за мету інтегруватися у світовий економічний простір.

1.15.2. Група Світового банку

Одним із найвпливовіших міжнародних інституційних інвесторів є Світовий банк, створений 1944 р. на Бреттон-Вудській конференції як Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Сьогодні *Світовий банк* - це спеціалізована фінансова установа ООН, до складу якої входять Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Багатостороннє агентство гарантування інвестицій (БАГІ) і Міжнародний центр урегулювання інвестиційних суперечок (МЦУІС), що разом утворюють Групу Світового банку.

Головною міждержавною інвестиційною установою Групи Світового банку є *Міжнародний банк реконструкції та розвитку* (International Bank

for Reconstruction and Development, IBRD), який розпочав діяльність 1946 року. Капітал МБРР формують внески країн-учасниць відповідно до визначеної для кожної з них квоти, розмір якої залежить від рівня економічного розвитку держави, її ролі у світовій економіці та міжнародній торгівлі. МБРР надає середньо- і довготермінові кредити під гарантії урядів державам з середнім рівнем доходів та кредитоспроможним державам з низьким рівнем доходів. Країни, що одержали позику, зобов'язані виконувати рекомендації банку і надавати йому звіти про використання коштів та іншу необхідну інформацію. У рекомендаціях МБРР віддає пріоритет розвитку приватного сектора економіки та залученню іноземного капіталу в економіку країн, що розвиваються.

Міжнародна асоціація розвитку (International Development Association, IDA) створена 1960 р. з метою надання фінансової допомоги у вигляді безвідсоткових позик і грантів найбільш бідним країнам світу для реалізації програм, спрямованих на прискорення економічного зростання, зменшення нерівності та поліпшення умов життя населення.

Міжнародна фінансова корпорація (International Finance Corporation, IFC), створена 1956 р., - це спеціалізована організація ООН, яка, як член Групи Світового банку, займається стимулюванням стабільних надходжень інвестицій у приватний сектор країн, що розвиваються, шляхом фінансування проектів у цих країнах, надання допомоги приватним компаніям у залученні фінансування на міжнародних фінансових ринках, консультативного і технічного сприяння підприємствам та урядам держав з питань створення умов, сприятливих для розвитку підприємницької діяльності та залучення прямих іноземних інвестицій.

Багатостороннє агентство гарантування інвестицій (Multilateral Investment Guarantee Agency, MIGA) утворене 1988 р. для стимулювання прямих інвестицій у країни, що розвиваються, страхуючи їх від некомерційних ризиків, зокрема експропріації майна інвестора, воєнних дій, політичних катаклізмів, відміни конвертованості валюти, невиконання контрактів унаслідок урядових рішень. БАГІ узгоджує свою діяльність з національними страховими компаніями.

Міжнародний центр урегулювання інвестиційних суперечок (International Centre for Settlement of Investment Disputes, ICSID) створений 1966 р. на підставі Конвенції про врегулювання інвестиційних суперечок між державами і громадянами інших держав. Мета діяльності МЦУІС - сприяння залученню іноземних інвестицій, що забезпечують міжнародні механізми врегулювання інвестиційних суперечок в арбітражному порядку. Центр займається також дослідницькою роботою і публікацією матеріалів з питань арбітражного права та законодавства, що регулює іноземні інвестиції.

1.15.3. Регіональні фінансові інститути

Регіональні кредитно-фінансові інститути функціонують в окремих економічних регіонах, їхня діяльність спрямована на розв'язання специфічних регіональних проблем і створення умов для прискорення розвитку країн світу. Розв'язуючи проблеми валютно-кредитних відносин на регіональному рівні, вони формують ресурси для своєї діяльності з власного капіталу та позик, які отримують на міжнародних і національних ринках капіталу. Регіональні фінансові установи надають довготермінові кредити на фінансування інвестиційної діяльності приватних фірм і міжнародних проектів допомоги країнам, що розвиваються.

Найвідомішими регіональними міжнародними фінансовими установами є Банк міжнародних розрахунків (БМР), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Міжамериканський банк розвитку (МаБР), Африканський банк розвитку (АфБР), Азіатський банк розвитку (АзБР), Північний інвестиційний банк (ПІБ), Чорноморський банк торгівлі та розвитку (ЧБТР).

Банк міжнародних розрахунків (Bank for International Settlements) є найстарішою кредитною інституцією регіонального типу, заснованою 1930 р. у м. Базель на підставі міжурядової Гаазької угоди шести країн (Бельгії, Великої Британії, Німеччини, Італії, Франції та Японії) і Конвенції цих країн зі Швейцарією, на території якої Банк функціонує. Відповідно до Статуту, Банк виконує дві головні функції:

- сприяє співробітництву між центральними банками, забезпечує сприятливі умови для міжнародних фінансових операцій;
- відіграє роль банку-агента та (або) банку-депозитарію у разі проведення міжнародних кредитних та інших операцій своїх членів.

Окрім того, будучи організатором співробітництва центральних банків, БМР виконує низку специфічних функцій, зокрема:

- забезпечує спільне проведення міжнародних операцій, взаємних консультацій з валютно-фінансових питань;
- проводить спільні валютні інтервенції центральних банків для підтримки курсів провідних валют;
- є куратором міжурядових кредитів;
- наглядає за станом функціонування євrorинку;
- бере участь у міждержавному регулюванні міжнародних валютно-кредитних відносин для їхньої стабілізації;
- організовує зустрічі керівників центральних банків для координації світової валютної та кредитної політики;
- займається інформаційно-дослідницькою діяльністю.

Під керівництвом БМР працюють три комітети, які займаються розробленням та погодженням нормативних банківських стандартів:

1. Базельський комітет банківського нагляду;
2. Базельський комітет платіжних та розрахункових систем;
3. Постійний комітет банківського регулювання ринку євровалют.

Залишаючись регіональним західноєвропейським міжнародним банком, за складом учасників і характером діяльності БМР фактично є міжнародною валютно-кредитною організацією. Це зумовлено тим, що БМР є банком центральних банків, агентом і розпорядником проведення різноманітних міжнародних фінансових операцій, центром економічних досліджень і форумом міжнародного валютно-кредитного співробітництва.

Європейський банк реконструкції та розвитку (European Bank for Reconstruction and Development, EBRD) створено 1991 р. з метою сприяння переходу країн Центральної та Східної Європи до відритої ринкової економіки, підтримки створення та розвитку приватного сектора за умов демократії. Статутом ЄБРР передбачені такі головні функції:

- сприяння налагодженню, удосконаленню і розширенню конкуренто-спроможної приватної підприємницької діяльності, зокрема малого і середнього підприємництва;
- залучення національного та іноземного капіталу для реалізації названої вище діяльності;
- спрямування інвестицій на розвиток інфраструктури виробничої, фінансової та сфери послуг для підтримки приватної і підприємницької ініціативи, що сприяє створенню конкурентного середовища, підвищенню продуктивності та умов праці, рівня життя;
- надання технічної підтримки в підготовці, фінансуванні та реалізації окремих проектів і спеціальних інвестиційних програм;
- стимулювання розвитку ринків капіталу;
- підтримка обґрунтованих і економічно життєздатних проектів, у яких беруть участь кілька позичальників;
- сприяння екологічно здоровому і стійкому розвитку.

Головними об'єктами кредитування ЄБРР є приватні фірми або державні підприємства, що підлягають приватизації, спільні підприємства з іноземними інвестиціями.

Європейський інвестиційний банк (European Investment Bank, EIB) заснований 1958 р. у Люксембурзі відповідно до Римського договору. ЄІБ є некомерційною організацією, що фінансує громадські та приватні проекти, які сприяють поглибленню європейської інтеграції. Завдання Банку - сприяння розвитку найменш розвинених районів країн Європейського Союзу, реконструкція і будівництво підприємств, модернізація галузевої структури, розвиток транспорту, телекомунікацій, енергетики, охорона навколишнього середовища, підтримка малого

бізнесу. Крім того, Банк бере участь у кредитуванні інвестиційних проектів у країнах Африки, Азії, Латинської Америки і Карибського басейну. Інвестиції банку слугують каталізатором залучення інших джерел фінансування.

Особливе місце серед регіональних фінансових інститутів посідають міжнародні регіональні банки розвитку - Міжамериканський (Inter-American Development Bank), Африканський (African Development Bank) та Азіатський (Asian Development Bank), створені в 1959, 1963 і 1966 роках, відповідно.

Різниця між цими банками зумовлена рівнем соціально-економічного, культурного, історичного розвитку країн Латинської Америки, Африки та Азії. Водночас регіональні банки розвитку мають деякі спільні риси:

- спільна мета - стимулювання економічного і соціального (енергетика, промисловість, сільське господарство, удосконалення державного управління, охорона здоров'я, освіта, екологія) розвитку країн відповідних регіонів, підтримка процесів регіональної економічної інтеграції, розвитку приватного сектора, приділяючи особливу увагу боротьбі з бідністю;

- значна частка капіталу і голосів банків належить розвиненим країнам (США, Японії), які мають суттєвий вплив на їхню діяльність;

- використовують однотипні джерела формування пасивів (статутний капітал, випуск облігацій, спеціальні та трастові фонди) і кредитну політику.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які міжнародні валютно-кредитні установи співпрацюють з Україною?
2. Що таке МВФ та які цілі реалізує МВФ у своїй діяльності?
3. Розкрийте структуру управління МВФ.
4. Кому і в зв'язку з чим МВФ надає кредити?
5. Коли Україна вступила до МВФ?
6. Назвіть основні напрями співпраці України з МВФ.
7. Що таке Світовий банк, які організації входять до нього?
8. Назвіть напрями співпраці Світового банку з Україною.
9. Що являє собою Міжнародна фінансова корпорація?
10. Коли створений та які функції виконує БМР?
11. Коли створений та які функції виконує ЄБРР?

Рекомендовані джерела¹:

1. Алексєєв І.В. Гроші та кредит: навч. посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. 312 с.
2. Глущенко С.В. Гроші, кредит, кредитний ринок: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: НаУКМА, 2015. 203 с.
3. Гроші та кредит: навч. посібник / за ред. д.е.н., проф. М.І. Крупки. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2010. 408 с.
4. Гроші та кредит : навч. посібник / за ред О.Л. Шелеста. Харків: О.В.Бровін, 2014. 267 с.
5. Ільчук П.Г. Гроші та кредит: підручник. Львів: Сорока, 2016. 410 с.
6. Матросова В.О., Доуртмес П.О. Гроші та кредит: курс лекцій. Харків: НТУ «ХП», 2016. 111 с.
7. Наумов А.Ф. Гроші та кредит: в Україні і міжнародній економіці (теорія, практика) : навч. посібник. Миколаїв: В.Д. Швець, 2013. 295 с.
8. Нікіфоров П.О., Швець Н.Р. Монетарна політика та банківський нагляд в Україні: навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 335 с.
9. Про банки і банківську діяльність : закон України від 07.12.2000 № 2121-14.
10. Про Національний банк України : закон України від 20.05.1999 № 679-XIV.
11. Про фінансові послуги і державне регулювання ринків фінансових послуг : закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III.
12. Савлук М.І., Мороз А.М., Лазепко І.М. та ін. Гроші та кредит : підручник / за ред. д.е.н., проф. М.І. Савлука. К.: КНЕУ, 2011. 589 с.
13. Сисоєва Л.Ю., Черкашина К.Ф. Гроші і кредит: у схемах і таблицях : навч. посібник. Сум : Університетська книга, 2014. 245 с.
14. Швець В.Я., Єфремова Н.Ф., Чічкань О.І. Гроші та кредит : навч. посібник. Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2015. 301 с.

---

¹ Рекомендовані до опрацювання законодавчо-нормативні акти доцільно використовувати за допомогою офіційного сайту Верховної Ради України: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 2. ФІНАНСИ

2.1. ФІНАНСИ ТА ФІНАНСОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

2.1.1. Суть і об'єктивна необхідність фінансів

2.1.2. Функції фінансів

2.1.3. Фінансові ресурси як матеріальне втілення фінансів

2.1.4. Фінансова система держави та її складові

2.1.1. Суть і об'єктивна необхідність фінансів

Різноманіття економічних суб'єктів, явищ і процесів, які пов'язані з фінансами, суттєво ускладнюють можливість однозначного трактування суті цієї категорії, а також її місця в системі економічних категорій. Узагальнення сучасних наукових поглядів щодо суті фінансів дозволяє виділити три домінуючі позиції.

Перша з них тісно пов'язана з еволюцією терміна “фінанси”, його трактуванням як сукупності коштів, необхідних для задоволення потреб держави та різних суспільних груп (фінанси ототожнюються частіше з грошима, рідше – з грошовими фондами).

Друга позиція відображає глибше розуміння процесів, пов'язаних з фінансами, а саме: їх визначення як сукупності грошових потоків. За такого підходу фінанси характеризують не просто гроші, але й процеси, зв'язки, які виникають, і суб'єктів, які залучені до їхнього руху, зміни, динаміки.

Згідно з третім підходом фінанси є системою економічних відносин, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу вартості ВВП, а в певних умовах і національного багатства, з метою формування фінансових ресурсів у суб'єктів господарювання та держави і використання їх на розширене відтворення та задоволення інших суспільних інтересів і потреб².

До *змістових ознак фінансів* як економічної категорії доцільно віднести такі:

1. Дія фінансів зорієнтована на задоволення потреб різних економічних суб'єктів. В умовах функціонування товарно-грошових відносин потреби, які мають вартісний вимір, відображають у грошових показниках. Тому функціонування фінансів як економічної категорії проявляється через призму грошей (грошових фондів), руху грошей (грошових потоків), формування доходів і здійснення витрат.

---

² Романенко О.Р., Огородник С.Я., Зязюн М.С., Славкова А.А. Фінанси : навч.-метод. посіб. [для самост. вивч. дисц.]. К.: КНЕУ, 2007. С. 18.

2. Практична необмеженість потреб економічних суб'єктів за об'єктивної обмеженості ресурсів, у тому числі грошових, необхідних для їх задоволення, породжує проблему вибору, пріоритетності, як щодо потреб, так і щодо ресурсів. Виникає необхідність розподілу обмеженого ресурсу вартості (новоствореної вартості) та його відповідного привласнення для задоволення різноманітних потреб за допомогою грошових інструментів. Тому фінанси за своєю сутністю є розподільчою категорією.

3. З-поміж усіх економічних категорій грошового та розподільчого характеру фінанси виокремлює цілеспрямоване переміщення коштів, як наслідок - функціонування грошових фондів, що мають абсолютно цільове призначення – задоволення тих чи інших потреб.

Фінанси доцільно розглядати як:

- економічну категорію - частину відносин, що виникають з приводу створення та руху вартості;

- розподільчу категорію - відображають відносини з приводу розподілу, формування та використання спеціальних фондів;

- вартісну категорію – належать до відносин, що мають матеріальне вираження;

- історичну категорію – що визначає незмінність сутнісних характеристик фінансів із трансформацією економічної системи.

Об'єктивна необхідність фінансів зумовлена логікою суспільного розвитку. Основними передумовами їх виникнення є:

- дія економічних законів;

- розвиток товарно-грошових відносин;

- функціонування держави.

Розподіляючи та перерозподіляючи ВВП, фінанси забезпечують створення цільових грошових фондів різноманітного призначення. Подальший розподіл і використання таких фондів задовольняють потреби економічних суб'єктів у ресурсах (матеріальних, трудових тощо), без яких неможлива їхня діяльність. Пропорції фінансового розподілу вартості в грошовому вимірі зумовлюють пріоритетність задоволення тих чи інших потреб різних економічних суб'єктів, що в підсумку визначає весь процес відтворення, його розміри, напрямки, структуру. Фінанси сприяють забезпеченню індивідуального й суспільного кругообігу виробничих фондів на розширеній основі, регулюванню галузевої та територіальної структури економіки, стимулюванню зростання ефективності виробництва, задоволенню інших суспільних потреб.

Об'єкт фінансів - це ВВП і частина національного багатства країни, а *суб'єкти* – населення (домогосподарства), суб'єкти господарювання та держава.

2.1.2. Функції фінансів

Фінанси - це об'єктивно зумовлений інструмент вартісного розподілу та перерозподілу. Тому суть фінансів проявляється перш за все за допомогою *розподільчої функції*. Саме через неї реалізується суспільне призначення фінансів – формувати потенційні можливості для створення фінансової основи функціонування держави і всієї економічної системи, забезпечити кожного економічного суб'єкта необхідними йому фінансовими ресурсами. У сфері розподілу формуються пропорції між частинами національного доходу, які накопичуються та споживаються, і на основі цих пропорцій виконуються важливі завдання, пов'язані з фінансуванням широкого спектра потреб розширеного відтворення.

Розподільча функція фінансів реалізується у процесі розподілу та перерозподілу вартості ВВП. У результаті розподілу формуються *первинні*, тобто основні, *доходи* учасників виробництва:

- населення – у формі оплати праці, доходів від особистих підсобних господарств та індивідуальної трудової діяльності,
- суб'єктів господарювання – у формі прибутку,
- держави – у формі непрямих податків, прибутку державного сектора, надходження від реалізації державного майна.

Однак первинні доходи не забезпечують повною мірою цільові грошові фонди суспільного, колективного та індивідуального призначення, достатні для фінансування функціонування розширеного відтворення, розвитку нематеріальної сфери, задоволення матеріальних і соціально-культурних потреб населення, зміцнення обороноздатності країни, утримання органів управління тощо. Усе це зумовлює об'єктивну необхідність перерозподілу первинних доходів. При цьому *вторинні доходи* створюються лише в результаті перерозподілу національного доходу, який пов'язаний зі зміною форми власності попередньо вже розподіленої частини ВВП. Він здійснюється за допомогою фінансів і через оплату послуг, які надає сфера нематеріального виробництва.

Вторинні доходи охоплюють:

- у населення - заробітну плату працівників бюджетної сфери, соціальні трансферти (доходи, які виникають за рахунок державних цільових фондів), грошове утримання військовослужбовців тощо,
- у господарських одиниць - доходи установ і організацій бюджетної сфери, доходи за рахунок кредитних джерел фінансування, дивіденди тощо,
- у держави – доходи в результаті оподаткування майна, а також первинних і вторинних доходів населення й господарських одиниць.

У результаті перерозподілу вартості ВВП та формування вторинних доходів усі економічні суб'єкти стають взаємозалежними щодо власного

фінансового забезпечення. Тому стабільність і прогнозованість процесу розширеного відтворення, як на макроекономічному, так і на мікроекономічному рівнях, можлива тільки за умови взаємоузгодження та збалансування інтересів різних суб'єктів національної економіки.

Фінанси пов'язані з рухом вартості суспільного продукту, яка виражена у грошовій формі. Тому вони мають властивість кількісно, через фінансові ресурси та грошові фонди в цілому, відображати відтворювальний процес і різноманітні його фази. Об'єктивно властива фінансам здатність "сигналізувати" про хід розподільчого процесу проявляється через іншу їх функцію – контрольну. У процесі реалізації контрольної функції фінансів забезпечується контроль суспільства за пропорціями в розподілі грошових коштів, своєчасністю надходження фінансових ресурсів у розпорядження різних економічних суб'єктів, економічністю й ефективністю їх використання.

Інструментом реалізації контрольної функції фінансів виступає *фінансова інформація*. Ступінь і глибина реалізації контрольної функції багато в чому визначається станом *фінансової дисципліни* в національному господарстві. Предметно її дія проявляється через багатогранну діяльність фінансових органів.

Діалектичний взаємозв'язок розподільчої та контрольної функцій фінансів визначається перш за все однаковою об'єктивною основою існування розподільчих і контрольних процесів в економіці, дією економічних законів. Тільки в їх єдності та тісній взаємодії фінанси можуть проявити себе як категорія (інструмент) вартісного розподілу.

Питання суті фінансів, відповідно – і їхніх функцій, залишається одним з найактуальніших у фінансовій науці. Тому окремі науковці до функцій фінансів також відносять оперативну, регулюючу, стимулюючу, перерозподільну, відтворювальну, стабілізаційну, виробничу функції, а також функції формування грошових фондів та їх використання³.

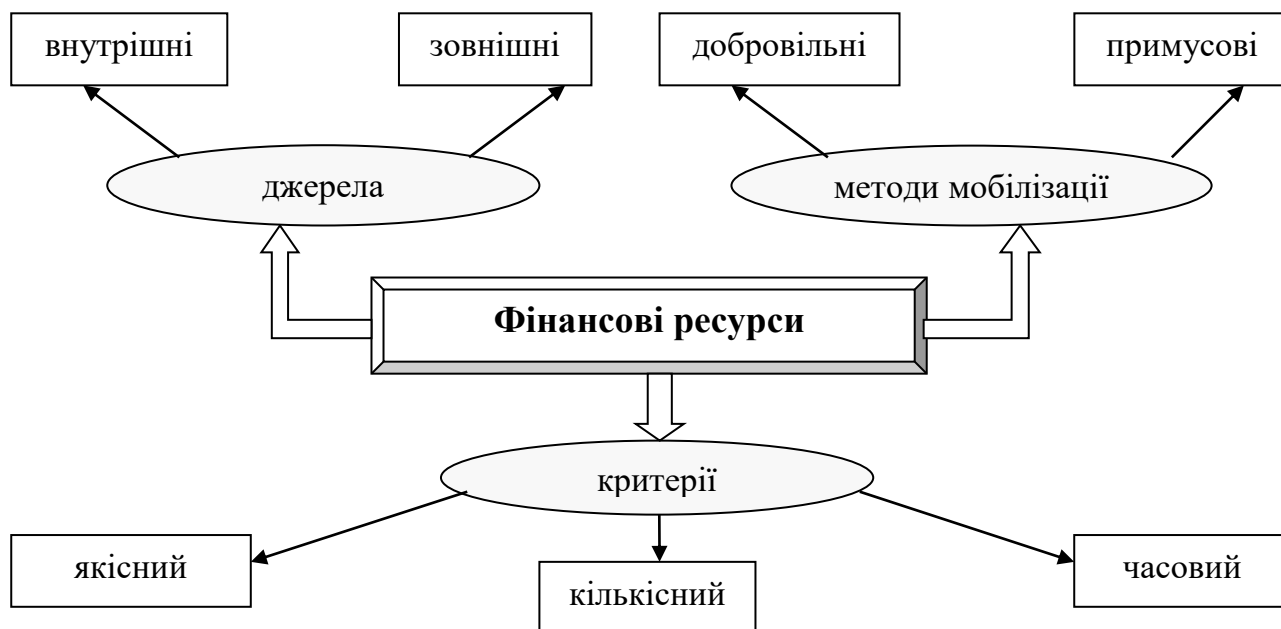
2.1.3. Фінансові ресурси як матеріальне втілення фінансів

Видовою ознакою фінансів як економічної категорії є формування та використання *фінансових ресурсів* – цільових грошових коштів (фондів), які утворюються в результаті розподілу й перерозподілу ВВП з метою задоволення потреб економічних суб'єктів. Фінансові ресурси дозволяють відокремити категорію фінансів від категорії ціни та інших вартісних категорій, виступаючи матеріально-речовим втіленням фінансових взаємозв'язків (рис. 2.1.). У сукупності грошових коштів і грошових фондів фінансові ресурси доцільно виділяти за такими критеріями:

³ Романенко О.Р., Огородник С.Я., Зязюн М.С., Славкова А.А. Фінанси : навч.-метод. посіб. [для самост. вивч. дисц.]. К.: КНЕУ, 2007. С. 24.

1. Якісний – відповідає цільовому призначенню грошових фондів, яке, в свою чергу, зумовлюється конкретною потребою економічного суб'єкта (наприклад, Пенсійний фонд України, фонд соціально-економічного розвитку міста, фонд оплати праці на підприємстві).

2. Кількісний – визначається грошовою оцінкою розміру потреби економічного суб'єкта.

Рис. 2.1. Узагальнена характеристика фінансових ресурсів

3. Часовий – характеризує строк і періодичність задоволення різноманітних потреб, а також термін, необхідний для накопичення грошових коштів у необхідному розмірі.

Основним джерелом фінансових ресурсів є ВВП. Тобто сукупні фінансові можливості економічних суб'єктів по задоволенню власних потреб мають кількісну межу – розмір ВВП. Відповідно нарощування індивідуальної фінансової спроможності держави, підприємства або домогосподарства можливе або в результаті зростання ВВП, або шляхом перерозподілу грошових коштів у межах існуючого ВВП.

Формування фінансових ресурсів будь-якого економічного суб'єкта зорієнтовано на внутрішні джерела, які пов'язані з утворенням насамперед його первинних доходів. Водночас залучення фінансових ресурсів із зовнішніх джерел як на основі внутрішньодержавних зв'язків, так і через сферу міжнародних фінансів, за умов потреби в них доцільне та виправдане.

Мобілізація фінансових ресурсів може здійснюватись у примусовій формі та на добровільних засадах. Примусова мобілізація здійснюється в основному через державні фінанси за допомогою податків та інших

обов'язкових платежів. Добровільні засади мобілізації фінансових ресурсів засновуються на торгівлі ними.

Інший аспект мобілізації фінансових ресурсів - сфери їх розміщення й засади використання відповідно до джерел і методів їх формування. Як правило, в законодавчих або нормативних актах економічного суб'єкта фіксується порядок створення й використання його фінансових ресурсів, які перебувають у фондovій формі. Використання фінансових ресурсів засновується на їх кругообігу на засадах постійного чи тимчасового, платного чи безплатного користування.

Економічним суб'єктам властиві різні цілі й способи накопичення грошових коштів, тому за сферою акумулювання *фінансові ресурси* поділяють на *децентралізовані* (формується суб'єктами господарювання та населенням) і *централізовані* (формується державою).

Використання фінансових ресурсів різними економічними суб'єктами в цілому доцільно згрупувати за такими напрямками:

1. Відшкодування матеріальних і нематеріальних витрат, які пов'язані з функціонуванням основного й оборотного капіталу суб'єкта й здійснені ним у попередніх і поточному періодах фінансово-господарської діяльності (наприклад, витрати на капітальний ремонт, придбання оборотних активів, бюджетні дотації суб'єктам господарювання).

2. Витрати споживчого характеру (наприклад, на оплату праці, соціальні гарантії населенню, соціально-культурні заходи неприбуткових установ і організацій).

3. Витрати інвестиційного характеру (наприклад, на капітальне будівництво, придбання необоротних активів, цінних паперів, приріст нормативу власних оборотних активів).

В останньому випадку мова йде про формування й використання *інвестиційних ресурсів* як невід'ємної складової фінансових ресурсів держави та матеріальної основи процесу розширеного відтворення на всіх рівнях розвитку національної економіки.

Складовою частиною фінансових ресурсів, яка призначена для фінансування потреб, що виникають непередбачено, і спрямована як на просте, так і на розширене відтворення й споживання, є *фінансові резерви*.

Виступаючи в грошовій формі, фінансові ресурси відрізняються від інших ресурсів відносною відокремленістю у своїх функціях. Тому актуальна необхідність досягнення їх збалансованості з трудовими та матеріальними ресурсами економічного суб'єкта. Таке завдання реалізується у процесі управління фінансами держави, підприємств і населення.

2.1.4. Фінансова система держави та її складові

За внутрішньою побудовою *фінансову систему* держави визначають як систему фінансових відносин, тобто сукупність відносно відокремлених взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи розподілу й перерозподілу вартості ВВП (рис. 2.2.).

Рис. 2.2. Склад фінансової системи держави

Вихідною сферою фінансової системи держави є фінанси суб'єктів господарювання, які являють собою базовий рівень розвитку національної економіки. Тут створюється ВВП країни – об'єкт фінансів, основне джерело формування фінансових ресурсів будь-якого економічного суб'єкта.

Центральне місце у фінансовій системі займає сфера державних фінансів, яка координує вхідні та вихідні грошові потоки з інших сфер. Це зумовлено вагомістю державних інструментів і методів перерозподілу ВВП і формування вторинних доходів економічних суб'єктів.

Фінансовий ринок у фінансовій системі відіграє обслуговуючу, забезпечуючу роль. Своїм функціонуванням він посилює, пожвавлює, урізноманітнює фінансові взаємозв'язки, які є в суспільстві, сприяючи більш інтенсивному розвитку фінансової системи зокрема та економічної системи держави в цілому.

В умовах інтенсифікації глобалізаційних процесів у світі, активізації міжнародного співробітництва в усіх сферах господарської діяльності зростає інтегруюча роль сфери міжнародних фінансів та її впливу на розвиток вітчизняної фінансової системи. Завдяки міжнародним потокам грошових коштів значно розширюються межі формування та використання фінансових ресурсів суспільства, а також зростає його фінансовий потенціал.

За організаційною структурою фінансова система являє собою сукупність фінансових органів та інститутів, які керують грошовими потоками, тобто є сукупністю органів управління.

Соціально-економічний зміст, функції, структура фінансової системи безпосередньо пов'язані з особливостями економічного устрою держави. Основні ж розбіжності зумовлюються насамперед особливостями моделей ринкової та адміністративно-планової економік.

Основні проблеми оздоровлення фінансової системи України на сучасному етапі розвитку національної економіки знаходяться у площині:

- рівномірного, пропорційного, прогресуючого, взаємопов'язаного розвитку усіх сфер і ланок фінансової системи держави;

- формування як централізованих, так і децентралізованих фінансових ресурсів у обсязі, достатньому для економічно ефективного розвитку суспільства;

- переходу від фіскальних до стимулюючих методів і важелів регулювання фінансової активності економічних агентів;

- розвитку ланки місцевих фінансів у контексті загальнодержавних процесів децентралізації;

- переходу до загальносвітових стандартів розвитку системи страхування, а також усіх інших складових фінансового ринку держави;

- активного залучення держави загалом та окремих суб'єктів господарювання, інститутів державного управління у міжнародні фінансові відносини;

- повноцінної участі України у формуванні та споживанні світових потоків фінансових ресурсів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте економічну суть фінансів.
2. Покажіть взаємозв'язок фінансів і грошей, фінансів і кредиту.
3. Доведіть об'єктивну необхідність фінансів у процесі відтворення вартості.
4. Розкрийте взаємозв'язок і взаємозалежність розподільної та контрольної функцій фінансів.
5. Назвіть види фінансових ресурсів і джерела їх акумулювання.
6. Які фактори визначають склад і структуру фінансової системи держави?
7. Оцініть рівень розвитку фінансової системи України.

2.2. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ТА ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

2.2.1. Суть фінансової політики та її значення

2.2.2. Складові та напрямки фінансової політики

2.2.3. Зміст і складові фінансового механізму

2.2.1. Суть фінансової політики та її значення

Термін “*фінансова політика*” використовується для позначення цілеспрямованої діяльності (системи заходів) економічних суб'єктів у сфері фінансів. Орієнтація будь-якого економічного суб'єкта на задоволення власних потреб і відповідна організація його господарської діяльності дає підстави вести мову про розробку та ведення фінансової політики не тільки державою, а всіма учасниками суспільного життя. Принципові відмінності фінансової політики різних суб'єктів зумовлені засадничими положеннями їх існування. В основі фінансової політики держави знаходиться суспільний вибір – пріоритети, інтереси, потреби розвитку суспільства. Цілі та інструменти фінансової політики суб'єктів господарювання диктує ринковий вибір – потреба збагачення в умовах конкурентного середовища.

Як особлива сфера економічної діяльності фінансова політика спрямована на мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і використання для задоволення потреб економічних суб'єктів. Це визначає головну мету фінансової політики - підвищення рівня суспільного та індивідуального добробуту шляхом пошуку, концентрації та акумулювання фінансових ресурсів, їхнього розподілу за пріоритетними напрямками розвитку. В результаті економічні суб'єкти одержують можливість бути активними учасниками суспільного виробництва, процесу створення ВВП країни та відповідного збільшення основного джерела їхніх фінансових ресурсів.

Повнота й ефективність впливу фінансової політики на економічний і соціальний розвиток залежать від її обґрунтованості, чому сприяє науковий підхід до розробки фінансової політики. Він передбачає:

1. Своєчасну наявність достовірної, повної інформації, що слугує базою для розробки ефективних заходів у сфері фінансів.

2. Урахування власного та стороннього досвіду реалізації фінансової політики, а також умов конкретної соціально-економічної ситуації.

3. Прийняття рішень на основі формалізованих розрахунків і чіткого передбачення, прогнозування наслідків пропонованих заходів.

4. Дотримання комплексного підходу до розробки та проведення фінансової політики.

Ступінь досягнення обраних цілей фінансової політики, повнота виконання поставлених перед нею завдань у цілому характеризують її результативність. Окремими показниками соціально-економічної ефективності фінансової політики можуть слугувати такі дані (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Показники результативності фінансової політики

<i>Держави – на макроекономічному рівні</i>	<i>Суб'єктів господарювання – на мікроекономічному рівні</i>
Абсолютна та відносна зміна обсягу ВВП і національного доходу	Абсолютна та відносна зміна обсягу одержаного доходу та прибутку
Динаміка обсягів інвестування	
Темпи оновлення основного капіталу	
Динаміка продуктивності праці	
Стан державного бюджету	Показники фінансового стану
Стан платіжного балансу країни	Стан дотримання платіжної дисципліни
Динаміка рівня добробуту населення	Динаміка плинності кадрів

Фінансова політика в Україні повинна сприяти забезпеченню економічного зростання, повної зайнятості, стабільного рівня цін, економічної ефективності, економічної свободи, справедливості у розподілі доходів, соціальної захищеності громадян тощо.

2.2.2. Складові та напрямки фінансової політики

Конкретні практичні заходи проведення фінансової політики можуть бути націлені на виконання не тільки перспективних, а й поточних завдань. Тому фінансову політику доцільно характеризувати як таку, що зорієнтована на досягнення тактичних і стратегічних результатів (рис. 2.3.).

Серед напрямків фінансової політики держави виділяють такі: бюджетна політика, в тому числі: політика бюджетних доходів (податкова політика, митна політика), політика бюджетних витрат; боргова політика; інвестиційна політика; грошово-кредитна політика; політика у сфері фінансового ринку, в тому числі: страхова політика.

Рис. 2.3. Складові фінансової політики

Суб'єкти господарювання реалізують власну фінансову політику за такими напрямками: політика формування капіталу, в тому числі: емісійна політика, кредитна політика; дивідендна політика; інвестиційна політика; політика формування активів; податкова політика; антикризова політика.

У процесі свого розвитку економічні суб'єкти виконують суперечливі завдання, тому їхня фінансова політика повинна бути збалансованою за всіма напрямками.

2.2.3. Зміст і складові фінансового механізму

Конкретика заходів з реалізації фінансової політики, її ефективність і результативність визначаються дією *фінансового механізму*, тобто сукупністю способів організації фінансових відносин, які застосовують економічні суб'єкти з метою забезпечення сприятливих умов для економічного розвитку й задоволення соціальних потреб громадян.

Призначення фінансового механізму зводиться до функцій:

1. Фінансового забезпечення різноманітних заходів у економічному та соціальному житті при реалізації фінансової політики.

2. Фінансового регулювання економічних явищ і процесів.

Фінансовий механізм містить комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених організаційних і правових форм і методів управління, інструментів і важелів впливу на діяльність економічних суб'єктів у процесі формування, розподілу та використання фінансових ресурсів (рис. 2.4.).

Рис. 2.4. Склад фінансового механізму

Важливу роль у забезпеченні функціонування держави, підприємств і населення відіграють методи фінансування. До їх переліку належать:

1. Метод самофінансування.
2. Метод кредитного фінансування (метод кредитування).
3. Метод бюджетного (кошторисного) фінансування.

Для успішного проведення фінансової політики, чіткого функціонування фінансового механізму в галузь фінансів вводиться *фінансове право*, тобто юридичні норми, які регламентують фінансові

відносини. Фінансове право реалізується за допомогою фінансового законодавства.

Загалом складовими фінансового механізму є фінансові механізми кожної ланки фінансової системи, провідну роль серед яких займає фінансовий механізм підприємств.

Дієвість фінансового механізму оцінюють кількісно та якісно. Кількісний підхід передбачає визначення обсягу фінансових ресурсів, сформованих і використаних економічним суб'єктом за визначений проміжок часу. Проте недостатність такої інформації вимагає якісної оцінки фінансових ресурсів за критеріями джерел, методів, інструментів їх формування, а також напрямків, форм і важелів використання.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст фінансової політики та її співвідношення з економічною категорією “фінанси”.
2. Покажіть роль фінансової політики в реалізації економічної та соціальної політики держави.
3. Якими є напрямки реалізації фінансової політики держави та підприємницьких структур?
4. Проаналізуйте склад і структуру фінансового механізму.
5. Оцініть дієвість фінансового механізму в Україні.

2.3. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

2.3.1. Суть фінансового менеджменту, його принципи та функції

2.3.2. Планування як функція фінансового менеджменту

2.3.3. Зміст, призначення та класифікація фінансового контролю

2.3.4. Аудит і аудиторська діяльність в Україні

2.3.1. Суть фінансового менеджменту, його принципи та функції

Фінансовий менеджмент (або управління фінансами) - це процес досягнення цілей фінансової політики економічного суб'єкта за допомогою методів, форм і важелів фінансового механізму.

Оптимізація грошових потоків економічного суб'єкта, а також відносин, які виникають у процесі формування, розподілу та використання його фінансових ресурсів, характеризують стратегічне призначення фінансового менеджменту. Воно реалізується у процесі виконання таких завдань:

- забезпечити реалізацію економічних інтересів суб'єкта фінансових відносин;

- оптимізувати грошовий оборот і підтримувати постійну платоспроможність економічного суб'єкта;

- забезпечити високу фінансову стійкість економічного суб'єкта у процесі його функціонування та розвитку;

- мінімізувати вплив фінансових ризиків на діяльність органів державної влади, а також підприємств, організацій, установ і населення.

Принципи фінансового менеджменту передбачають:

1. Інтегрованість із загальною системою управління економічного суб'єкта.

2. Комплексний характер формування управлінських рішень.

3. Високий динамізм управління фінансами.

4. Варіативність підходів до розробки окремих управлінських рішень.

5. Орієнтація на стратегічні цілі розвитку економічного суб'єкта.

Об'єктом фінансового менеджменту виступають фінансові ресурси економічних суб'єктів. Тобто рішення у сфері управління фінансами передбачають керування доходами, витратами, дефіцитом, надлишком грошових коштів у взаємозв'язку з іншими ресурсами держави, підприємств і населення.

Двозначність місця фінансів у системі фінансового менеджменту (одночасно як об'єкта, так і важеля впливу) дає підстави виділяти дві групи функцій останнього: як керуючої системи та як спеціальної сфери управління економічним суб'єктом (рис. 2.5.).

Рис. 2.5. Функції фінансового менеджменту

2.3.2. Планування як функція фінансового менеджменту

Фінансове планування характеризує процес оцінки фінансових ресурсів, необхідних для потреб розширеного відтворення, а також своєчасне визначення методів їх формування. Воно пов'язане з ресурсним фактором – формуванням, розміщенням і використанням фінансових ресурсів. Тому об'єктом фінансового планування виступає фінансова діяльність держави, суб'єктів господарювання та населення. Водночас воно активно впливає на все народногосподарське планування, забезпечуючи збалансування ВВП і національного доходу в грошовому і натурально-речовому виразі, виробничих і фінансових показників, а також матеріальних, трудових і фінансових ресурсів у галузевому, міжгалузевому та територіальному вимірах. Передбачуваність напрямів, обсягів, ресурсних можливостей і очікуваних фінансових результатів у процесі фінансового планування дозволяє мінімізувати ризик надлишкових грошових витрат і фінансових втрат.

До організації процесу фінансового планування висувуються вимоги щодо його доцільності, системності, структури, логіки. Їх задоволення можливе при дотриманні основних принципів фінансового планування:

- комплексність - узгодженість планів економічно-соціального розвитку з їх відповідним ресурсним забезпеченням;
- системність - розробка системи показників для конкретного об'єкта фінансового планування;
- оптимальність - вибір найбільш економічно вигідного варіанта фінансового плану із прогнозованих альтернатив;
- пріоритетність - орієнтація на найгостріші потреби розвитку економічного суб'єкта;
- неперервність - узгодженість показників фінансових планів у часі;
- наукова обґрунтованість - забезпечення техніко-економічного обґрунтування фінансових показників відповідно до чинного законодавства.

Результат фінансового планування передбачає складання *фінансових планів* – документів, які відображають обсяг надходження грошових коштів з різних джерел та їх спрямування в плановому періоді з метою забезпечення реалізації різноманітних потреб економічних суб'єктів, у тому числі – виконання грошових зобов'язань перед іншими суб'єктами фінансових відносин. Дотримання принципу неперервності фінансового планування передбачає використання таких видів фінансових планів:

1. Перспективні фінансові плани (фінансові плани-прогнози) - на період, що перевищує один рік.

2. Поточні фінансові плани, в яких передбачають ресурсну базу для виконання завдань перспективного фінансового плану протягом терміну, як правило, один рік.

3. Оперативні фінансові плани, які конкретизують і деталізують інформацію, закладену в поточних фінансових планах, на строк до одного року (залежно від потреби – на тиждень, декаду, місяць, квартал). Різновидом оперативного фінансового плану є *баланс грошових потоків (платіжний календар)*.

За формою фінансовий план є викладом цілей, цифр і організаційних пропозицій на плановий період у грошовій формі та може бути представлений як:

1. *Баланс доходів і витрат* – фінансовий план суб'єктів господарювання, які діють на комерційній засадах; є складовою плану економічного та соціального розвитку підприємства, а також бізнес-плану.

2. *Кошторис бюджетної установи*.

3. *Державний бюджет* – фінансовий план розвитку окремої території та країни в цілому.

Показники індивідуальних фінансових планів узагальнюються у *зведеному балансі фінансових ресурсів і витрат держави* – комплексному документі-прогнозі, в якому відображаються обсяги утворених фінансових ресурсів та їх використання в усіх секторах економіки.

2.3.3. Зміст, призначення та класифікація фінансового контролю

Фінансовий контроль – сукупність дій та операцій з перевірки фінансових і пов'язаних з ними питань діяльності економічних суб'єктів із застосуванням специфічних форм і методів його організації. Реалізуючи властиву фінансам контрольну функцію, держава, суб'єкти господарювання та домогосподарства прагнуть за допомогою фінансового контролю:

- кількісно та якісно оцінити стан балансування потреби у фінансових ресурсах із розмірами грошових доходів і накопичень;

- забезпечити своєчасність і повноту виконання фінансових зобов'язань;

- виявити внутрішні резерви зростання обсягу фінансових ресурсів шляхом як нарощування доходів, так і зменшення витрат;

- досягнути економічного та раціонального використання ресурсів (насамперед, матеріальних цінностей і грошових коштів);

- дотримуватися чинного фінансово-господарського законодавства та відповідних нормативних актів;

- попереджувати фінансові зловживання та зміцнювати фінансову дисципліну.

За допомогою фінансового контролю порушення фінансово-господарської дисципліни не лише повинні бути виявлені, але й попереджені.

Ефективність виконання завдань фінансового контролю залежить від дотримання таких його принципів: об'єктивність; достовірність; превентивність; компаративність; розподіл владних повноважень; незалежність; відповідальність; ефективність.

Об'єктом фінансового контролю є грошові розподільчі та перерозподільчі процеси при формуванні та використанні фінансових ресурсів на всіх рівнях господарювання і в усіх сферах національної економіки. Безпосереднім предметом перевірок виступають фінансово-вартісні показники (витрати виробництва, собівартість, доходи, прибуток, рентабельність, податки, видатки державного бюджету тощо), які мають синтетичний характер. Тому контроль за їх формуванням, динамікою, тенденціями охоплює всі сторони виробничої, господарської, комерційної діяльності підприємств та неприбуткової діяльності установ і організацій, а також механізм їхніх фінансово-кредитних взаємозв'язків.

Методологічно зміст фінансового контролю зводиться до цілеспрямованого процесу перевірок діяльності економічних суб'єктів з метою оцінки обґрунтованості прийняття рішень і результатів їх виконання.

Класифікація фінансового контролю можлива за такими ознаками:

- цільове спрямування контрольних дій: стратегічний і тактичний контроль;
- місце проведення: контроль на місці та дистанційний контроль;
- час проведення: попередній (превентивний), поточний (оперативний) і наступний (ретроспективний) контроль;
- джерела інформації та методика виконання контрольних дій: документальний і фактичний контроль;
- організаційно-правовий статус суб'єктів контролю: державний (загальнодержавний і відомчий), господарський, незалежний (громадський і аудиторський) контроль.

2.3.4. Аудит і аудиторська діяльність в Україні

Аудит – це перевірка даних бухгалтерського обліку й показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність у всіх суттєвих аспектах і відповідність вимогам положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил.

На відміну від державного та господарського фінансового контролю, аудиторський контроль проводять на договірних (комерційних) засадах незалежні суб'єкти:

- *аудитори* - фізичні особи, які мають сертифікат, що визначає їхню кваліфікаційну придатність на заняття аудиторською діяльністю на території України;

- *аудиторські фірми* - юридичні особи, створені відповідно до законодавства для здійснення винятково аудиторської діяльності. Право на здійснення аудиторської діяльності мають тільки ті аудиторські фірми, які внесені до Реєстру аудиторських фірм і аудиторів.

Аудиторська діяльність є різновидом підприємницької діяльності, яка охоплює організаційне та методичне забезпечення аудиту, практичне виконання аудиторських перевірок (аудит) і надання інших аудиторських послуг. Перелік останніх пов'язаний з професійною діяльністю аудиторів і передбачає:

- ведення та відновлення бухгалтерського обліку;

- надання консультацій з питань бухгалтерського обліку та фінансової звітності, економічної ефективності ноу-хау, використання нових матеріалів, прогресивних технологій, менеджменту, маркетингу тощо;

- проведення експертизи та здійснення оцінки стану фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Розвиток і ускладнення завдань, які необхідно виконати в процесі аудиторської діяльності, є підставою для класифікації аудиту:

- за спрямованістю: фінансовий і управлінський аудит. *Фінансовий аудит* зорієнтований на перевірку вірогідності даних бухгалтерського обліку та фінансової звітності на відміну від *управлінського аудиту*, мета якого – перевірка економічності й ефективності роботи суб'єкта господарювання.

- за рівнем незалежності: внутрішній і зовнішній аудит (у тому числі: обов'язковий і добровільний (ініціативний) аудит). Незалежна діяльність усередині підприємства або організації з перевірки й оцінки їх роботи формує поняття *внутрішнього аудиту*. *Зовнішній аудит* здійснюється незалежними аудиторами або аудиторськими фірмами, тому як синонім щодо нього вживається термін “незалежний аудит”.

Обов'язковість аудиторського контролю щодо тих чи інших об'єктів зумовлюється насамперед суспільною потребою в інформації про їх фінансово-господарський стан. Випадки обов'язкового проведення аудиту регламентовані чинним законодавством.

Методичне забезпечення та регулювання діяльності аудиторів здійснюється Аудиторською палатою України та Спілкою аудиторів

України – громадською організацією, яка об'єднує аудиторів за професійними ознаками. Відповідальним за здійснення суспільного нагляду за аудиторською діяльністю в Україні є Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, який складається з Ради нагляду за аудиторською діяльністю та Інспекції із забезпечення якості.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте, чи є різниця між термінами “фінансовий менеджмент” і “управління фінансами”.
2. Розкрийте призначення та методикку фінансового планування.
3. Покажіть взаємозв'язок фінансового планування та фінансового контролю.
4. Які є види фінансового контролю?
5. Визначте місце аудиту в системі фінансового контролю, а також принципи організації аудиторської діяльності в Україні.

2.4. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

- 2.4.1. Суть, функції фінансів суб'єктів господарювання та засади їх організації
- 2.4.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання
- 2.4.3. Формування та використання основного капіталу суб'єктів господарювання
- 2.4.4. Економічна суть і організація оборотного капіталу суб'єктів господарювання
- 2.4.5. Зміст і оцінка фінансового стану суб'єктів господарювання

2.4.1. Суть, функції фінансів суб'єктів господарювання та засади їх організації

Неперервність відтворювального процесу в цілому забезпечується різноманітням фінансових відносин, неодмінним учасником яких є підприємства та підприємці - суб'єкти господарювання із:

- засновниками (наприклад, з приводу формування їх власного капіталу та виплати доходів на статутні внески);
- членами трудового колективу та підрозділами підприємства (на предмет утворення та внутрішньогосподарського розподілу грошових доходів);
- іншими суб'єктами господарювання (з метою інвестування в цінні папери, участі у розподілі прибутку, одержання доходів, одержання і сплати санкцій);
- фінансово-кредитною системою (з приводу одержання кредитів і сплати процентів за ними, розміщення тимчасово вільних коштів,

здійснення страхових платежів і одержання страхових сум і відшкодувань);

- державою (на предмет сплати податків і неподаткових платежів до державного бюджету і цільових фондів, одержання бюджетних асигнувань).

Сукупність таких взаємозв'язків і визначає *фінанси суб'єктів господарювання*, які є частиною економічних відносин, що опосередковують формування та розподіл грошових доходів і накопичень у господарюючих одиниць та їх використання у процесі відтворення.

Як економічна категорія фінанси суб'єктів господарювання виконують такі функції:

1. Формування фінансових ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності.

2. Розподіл і використання фінансових ресурсів з метою задоволення потреб функціонування та розвитку суб'єкта господарювання.

3. Контроль за формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

Побудова фінансового механізму й відповідна організація фінансів суб'єктів господарювання здійснюється з урахуванням таких факторів: цілі та метод ведення господарської діяльності, форма власності та галузева приналежність суб'єкта господарювання.

Суб'єкти господарювання у своїй діяльності орієнтуються на досягнення економічних і соціальних результатів. Коли це відбувається з метою одержання прибутку, мова йде про *підприємницьку діяльність* – самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, яка ґрунтується у сфері фінансів на дотриманні принципів фінансової незалежності: самокупність; самофінансування; саморегулювання; вільне розпорядження прибутком, який залишається після сплати обов'язкових платежів; реальна економічна відповідальність за всіма зобов'язаннями.

На противагу підприємництву, некомерційна господарська діяльність неприбуткова. Тому можливості її фінансового забезпечення та фінансові результати господарювання кількісно та якісно відрізняються.

Аналогічно, від форми власності суб'єкта господарювання залежать склад і структура його фінансових відносин, а також джерела формування, напрямки й умови використання фінансових ресурсів.

Особливий вплив на організацію фінансів господарюючих одиниць справляє їхня галузева належність. Дія цього фактору проявляється при формуванні витрат на виробництво продукції та ціни її реалізації; визначенні джерел акумулювання та напрямків використання фінансових ресурсів, їх структури та рівномірності розподілу протягом фінансового року; розміщенні капіталу в основні й оборотні засоби; застосуванні

фінансових стимулів, насамперед пільг в оподаткуванні; установленні необхідності й розрахунку розмірів страхового захисту й, відповідно, страхових резервів тощо.

2.4.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання

В умовах товарно-грошових відносин об'єктивною складовою забезпечення реалізації виробничих і невиробничих інтересів суб'єкта господарювання є його *фінансові ресурси* – цільові грошові фонди, які утворюються в результаті руху вартості.

У процесі діяльності у господарюючого суб'єкта формуються привідні та відвідні грошові потоки. Перші складаються з надходжень, у тому числі доходів, різного походження. Вони є джерелами фінансових ресурсів суб'єкта господарювання та можуть бути поділені на дві групи:

1) внутрішні: внески засновників до статутного капіталу; амортизаційні відрахування; прибуток (від операційної, фінансової та інвестиційної діяльності); цільові надходження; стійкі пасиви;

2) зовнішні: емісійний дохід; доходи на цінні папери інших емітентів; позики, надані кредитними установами; бюджетні асигнування; надходження з державних цільових фондів, у тому числі галузевих; страхові виплати (страхові суми, страхові відшкодування).

У сучасних умовах господарювання склад і структура джерел фінансових ресурсів підприємств (підприємців) об'єктивно змінюється.

Первісне акумулювання коштів підприємства здійснюється в процесі формування його статутного капіталу, в якому концентруються власні фінансові ресурси суб'єкта господарювання. Джерела статутного капіталу зумовлені формою власності підприємства та утворюються в результаті використання фінансових ресурсів засновників суб'єкта господарювання – фізичних і юридичних осіб, а також держави в особі уповноважених органів управління. Обсяг *статутного капіталу* відображає розмір основного й оборотного капіталу, інвестованого засновниками у процес виробництва.

Відвідні грошові потоки виникають через заміщення авансованого капіталу та виконання фінансових зобов'язань - суб'єкт господарювання у процесі фінансово-господарської діяльності здійснює витрати.

Перевищення обсягів привідних грошових потоків над відвідними дозволяє підприємству (підприємцю) одержати *прибуток* – основне внутрішнє джерело його фінансових ресурсів.

При розподілі прибутку суб'єкти господарювання керуються такими принципами:

- першочергове виконання фінансових зобов'язань перед суспільством в особі держави;

- створення обов'язкових і добровільних фінансових резервів;
- максимальне задоволення власних потреб у розширеному відтворенні;
- матеріальне стимулювання працівників до підвищення продуктивності праці;
- задоволення соціально-культурних потреб (реалізація гарантованого працівникам соціального пакета послуг).

Чистий прибуток господарюючого суб'єкта розподіляється відповідно до його потреб, безпосередньо за цільовим призначенням, завершуючись формуванням фондів економічного і соціального характеру. При цьому перелік і розмір створюваних фінансових ресурсів залежить від ринкової кон'юнктури та особливостей організації фінансів підприємства (підприємця). Загалом, наявність, розміри й ефективність використання цільових грошових фондів визначають фінансовий добробут суб'єкта господарювання.

2.4.3. Формування та використання основного капіталу суб'єктів господарювання

Матеріальну базу існування та розвитку суб'єкта господарювання забезпечує його *майно* – виробничі та невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в його самотійному балансі⁴. Майно господарюючого суб'єкта представлене різними матеріальними й нематеріальними цінностями, які можуть бути згруповані в оборотні та необоротні активи.

До необоротних активів суб'єкта господарювання належать:

1. Матеріальні активи (основні засоби в робочому стані; незавершені капітальні вкладення).
2. Нематеріальні активи (об'єкти права; довгострокові фінансові інвестиції).

Вартісне вираження необоротних (основних) активів суб'єкта господарювання формує поняття його *основних фондів*. Водночас інвестування коштів господарюючого суб'єкта в такі активи з метою отримання прибутку зумовлює зміст терміна *основний капітал*.

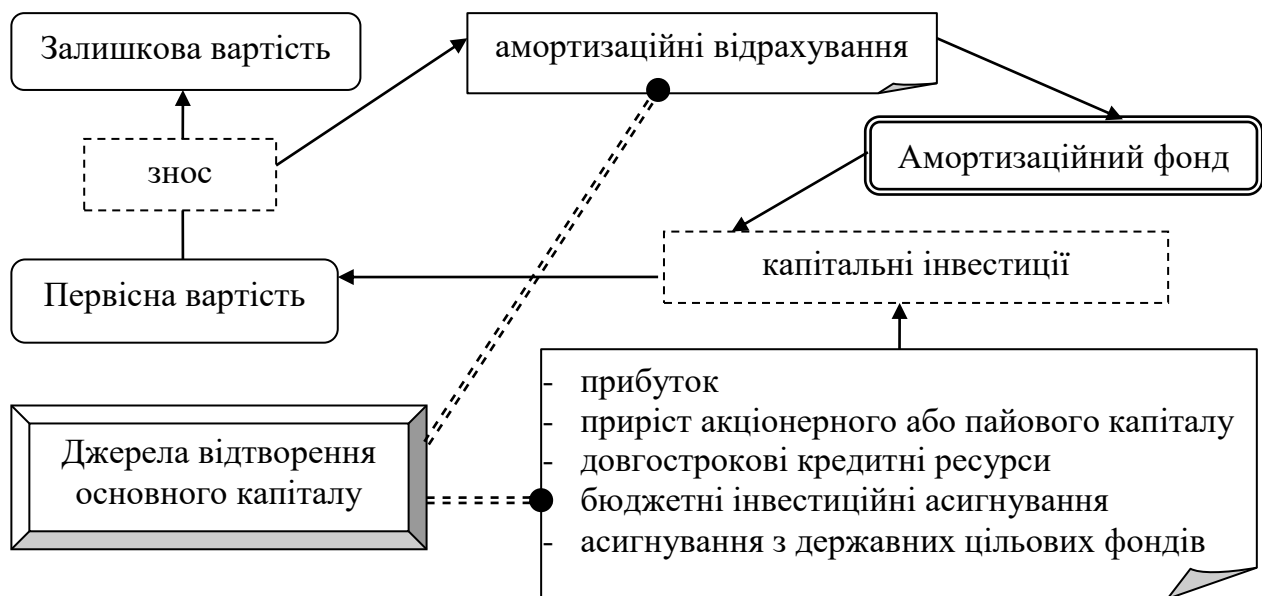
При оцінці вартості необоротних активів має місце застосування таких видів вартості:

- *первісна* або *балансова вартість* – фактична собівартість придбання або створення необоротних активів;
- *відновна* або *переоцінена вартість* – вартість необоротних активів з урахуванням їх переоцінки;

⁴ Господарський кодекс України, стаття 66, частина 1.

- *вартість, яка амортизується*, - первісна або переоцінена вартість необоротних активів за вирахуванням їх ліквідаційної вартості;
- *залишкова вартість* – первісна вартість за вирахуванням розміру амортизаційних відрахувань по об'єкту (групі об'єктів) необоротних активів;
- *ліквідаційна вартість* – очікуваний дохід від ліквідації або реалізації необоротного активу за вирахуванням витрат, пов'язаних з ліквідацією (продажем).

Успішне досягнення цілей фінансово-господарської діяльності суб'єкта можливе за умови безперервного поновлення та поліпшення його необоротних активів, що являє собою процес відтворення їх вартості. Процес відтворення опосередковується кругооборотом вартості активів (основного капіталу) шляхом формування та використання грошових фондів цільового призначення (рис. 2.6.).

Рис. 2.6. Кругооборот основного капіталу суб'єктів господарювання з метою його відтворення

Амортизаційні відрахування, які поступово накопичуються в процесі зносу необоротних активів, призначені для фінансування простого відтворення основного капіталу. Проте у цьому випадку амортизаційний фонд є теоретичною категорією фінансових ресурсів. Адже фактичне знерухомлення грошових потоків у формі амортизаційних відрахувань до моменту їх накопичення в достатньому розмірі економічно неефективне і, відповідно, недоцільне. Тому реальними джерелами фінансування процесу відтворення основного капіталу суб'єктів господарювання є прибуток, а також приріст акціонерного або пайового капіталу, довгострокові кредити, асигнування з державного бюджету тощо. Вибір конкретного джерела фінансування залежить, насамперед, від вартості

ресурсів, рентабельності такої фінансово-господарської операції, а також наявності чи відсутності *ефекту податкової економії* – можливості мінімізації розміру податкових зобов'язань.

Відтворення вартості необоротних активів відбувається у формі *капітальних інвестицій* – господарської операції, яка передбачає придбання або створення будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, нематеріальних активів, що підлягають амортизації.

2.4.4. Економічна суть і організація оборотного капіталу суб'єктів господарювання

З метою отримання доходу та прибутку підприємства (підприємці) розміщують капітал і в оборотні активи, вартісний вираз яких представляють *оборотні фонди*. Кошти, які авансовані в оборотні виробничі фонди та фонди обігу з метою забезпечення безперервності процесу виробництва, реалізації продукції та отримання прибутку, формують *оборотний капітал* суб'єкта господарювання.

На відміну від основного капіталу господарюючої одиниці, оборотний капітал пов'язується з авансуванням коштів. Адже йдеться про менш тривалий період (один операційний цикл), протягом якого задіяні грошові ресурси повертаються до виробника у складі виручки від реалізації його продукції або інших доходів і надходжень.

За своєю суттю оборотний капітал – не фінансова, а загальноекономічна категорія. Проте фінансові відносини зумовлюють існування оборотного капіталу, а фінансові ресурси забезпечують базу для його первинного формування (за рахунок статутного капіталу) та наступних змін його розміру. До *джерел оборотного капіталу* належать:

1) власні і прирівняні до них кошти: внески засновників до статутного капіталу; прибуток; вартість предметів праці, які надходять з придбаними основними засобами; приріст стійких пасивів; фінансові резерви;

2) запозичені кошти: короткостроковий кредит (банківський, комерційний, облігаційний); бюджетні асигнування; асигнування з державних цільових фондів; кредиторська заборгованість.

Можливість і обсяг використання джерел фінансування потреби в оборотних активах суб'єкта господарювання зумовлюються, насамперед, критерієм економічної ефективності – необхідністю мінімізувати витрати і втрати, пов'язані з відповідним джерелом оборотного капіталу.

Оцінка складу й структури оборотного капіталу суб'єкта господарювання важлива з погляду визначення розміру та джерел його фінансування, а також виявлення внутрішніх резервів мінімізації виробничих і позавиробничих витрат, зниження собівартості продукції й відповідного збільшення прибутку, насамперед від операційної діяльності.

Забезпечення безперервності процесу виробництва та реалізації продукції, з одного боку, а з іншого - необхідність ефективного використання фінансових ресурсів суб'єкта господарювання потребують досягнення оптимального співвідношення при розміщенні його коштів у сфері виробництва й сфері обігу. Тому при плануванні розміру потреби в оборотному капіталі за його окремими елементами фінансові менеджери застосовують *нормування*. У процесі нормування необхідно ретельно проаналізувати всі етапи господарської діяльності на предмет підвищення ефективності кругообороту оборотного капіталу, оцінити механізм постачання, розміщення й споживання матеріальних запасів, а також умови та порядок проведення грошових розрахунків. Процедури нормування можуть бути використані тільки щодо нормованих оборотних фондів.

Авансовий характер функціонування оборотного капіталу зумовлює можливість прискорення його оборотності, абсолютне та відносне вивільнення, а відповідно - підвищення ефективності використання фінансових ресурсів суб'єкта господарювання та в цілому поліпшення його фінансового стану.

2.4.5. Зміст і оцінка фінансового стану суб'єктів господарювання

Фінансовий стан є реальною (на фіксований момент часу) і потенційною фінансовою спроможністю суб'єкта господарювання забезпечувати належний рівень фінансування поточної діяльності, саморозвитку та виконання зобов'язань перед іншими економічними суб'єктами. Він визначає конкурентоспроможність підприємства (підприємця), його потенціал у діловій співпраці, оцінює, наскільки гарантовані економічні інтереси самої господарюючої одиниці та її партнерів з фінансових та інших відносин.

Цілі, з якими здійснюють аналіз і оцінку фінансового стану, різні. Суб'єкти господарювання оцінюють власний фінансовий стан з метою виявлення резервів підвищення ліквідності, платоспроможності й прибутковості, розробки прогнозів на перспективу чи його оздоровлення. На відміну від них, кредитори та інвестори оцінюють фінансовий стан з метою мінімізації своїх ризиків.

Варіативність мети оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання зумовлює застосування її різноманітних методик, критеріїв та інструментів. У цілому він може бути охарактеризований системою показників, що відображають наявність, розміщення і використання фінансових ресурсів. Узагальненими показниками є розмір прибутку та рівень рентабельності, тобто абсолютний і відносний показники дохідності, відповідно.

Комплексна оцінка фінансового стану господарюючого суб'єкта потребує розрахунку й аналізу широкого кола показників, а саме: показників оборотності (ділової активності), рентабельності (прибутковості), ліквідності та платоспроможності, а також фінансової стійкості. Джерелом інформації про ці показники є дані бухгалтерської, податкової та статистичної звітності.

Узагальнений показник фінансового стану суб'єкта господарювання – його інтегральну оцінку – можна отримати в результаті використання математичних моделей (моделей Альтмана, Таффлера, Ліса, Чессера).

Повнота й достовірність оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання дозволяє критично охарактеризувати фінансові результати його діяльності у статичній і динамічній, визначити слабкі місця в організації фінансів, а також виявити й задіяти механізми більш ефективного формування фінансових ресурсів, їх раціонального розміщення та використання.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте суть фінансів суб'єктів господарювання та охарактеризуйте їхнє місце у фінансовій системі України.
2. Наведіть класифікацію джерел фінансових ресурсів підприємств.
3. Оцініть склад і структуру фінансових ресурсів господарюючих суб'єктів.
4. Розкрийте зміст і охарактеризуйте кругообіг основного капіталу суб'єктів господарювання.
5. Яка роль фінансів у функціонуванні оборотних активів підприємства?
6. Поясніть зміст фінансового стану підприємства.
7. Охарактеризуйте систему показників оцінки фінансового стану суб'єктів господарювання.

2.5. ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

2.5.1. Суть податків; види податкових платежів

2.5.2. Функції податків

2.5.3. Елементи податків

2.5.4. Класифікація податків

2.5.5. Податкова система України та наукові засади її побудови

2.5.6. Податкова політика держави: основні критерії та принципи ведення

2.5.1. Суть податків; види податкових платежів

Економічна суть податків характеризується грошовими відносинами, які складаються у держави з юридичними та фізичними особами з приводу розподілу та перерозподілу новоствореної вартості з метою формування фінансової бази виконання державою її функцій. Тобто в

основі виникнення податку й, відповідно, податкових відносин знаходяться потреби держави як виразника загальносуспільних інтересів. Їх реалізація об'єктивно вимагає створення та використання цільових грошових фондів.

Матеріального втілення податок набуває у формі платежу, для якого характерні такі ознаки:

- односторонність (безповоротність) - рух від платника податку до держави. Для держави податки завжди є доходами, на відміну від їх платників, для яких виконання податкових зобов'язань об'єктивно спричинює необхідність нести витрати;

- грошовий характер – виконання державою різноманітних функцій об'єктивно вимагає формування саме фінансового, а не матеріального ресурсу. Тому в умовах товарно-грошових відносин податки сплачують до державного бюджету в грошовій формі;

- обов'язковість (примусовість, безумовність) - держава запроваджує податки на підставі законодавчих актів, введення в дію яких має своїм наслідком покладання фінансової відповідальності на інших економічних суб'єктів. З цього випливає право держави вимагати від платників податків проведення своєчасного та повного розрахунку за встановленими щодо них грошовими зобов'язаннями, а також необхідність організації системи державного податкового контролю.

Широкий зміст податку проявляється в тому, що він є інструментом акумулювання державних фінансових ресурсів, які формуються за рахунок доходів фізичних або юридичних осіб. Податок у широкому сенсі втілюється в різного роду податкових платежах:

1. *Збір* – обов'язковий платіж юридичної або фізичної особи за послуги, що надаються їй державними органами⁵.

2. *Відрахування* – кошти цільового призначення, які скеровуються до бюджету та державних спеціальних фондів⁶.

3. *Внесок* – гроші, які хтось сплачує організації, установі тощо⁷.

4. *Плата* – відшкодування вартості одержаного або використаного державного майна.

5. *Податок* (у вузькому його розумінні) - платіж суто фіскального призначення, що зумовлює примусовий характер його справляння.

Організаційно-правова сторона податку проявляється в механізмі його застосування, який визначається законодавчими актами тієї чи іншої країни. Присвоєння державою частки нової вартості здійснюється не на основі об'єктивно діючих економічних законів, а на основі юридичних

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2007. С. 442.

⁶ Там же. С. 178.

⁷ Там же. С. 195.

законів, шляхом примусу. Держава стає власником частки національного доходу не як учасник процесу виробництва, а як орган, який володіє політичною владою.

2.5.2. Функції податків

На трактування функцій податків серед науковців відсутня спільна точка зору. Однозначну підтримку серед фахівців у сфері оподаткування знаходить *фіскальна функція*, за допомогою якої відображається видова відмітність податків як економічної категорії. Адже її специфічне суспільне призначення полягає в мобілізації коштів у розпорядженні державних органів влади.

Успішна реалізація податками фіскальної функції приводить до отримання державою доходів, які відповідають таким вимогам:

а) *постійність* – податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки;

б) *рівномірність розподілу* в територіальному розрізі⁸ – податки повинні забезпечити формування дохідної бази усіх територіальних органів влади з метою наступного відносно рівномірного та справедливого задоволення потреб населення незалежно від місця його проживання;

в) *стабільність* – забезпечення високого рівня гарантії того, що передбачені Законом про Державний бюджет на поточний рік податкові доходи будуть отримані в повному обсязі.

Логічна характеристика податків не тільки як доходів держави, але й як витрат платників, дозволяє виокремити їхню *регулюючу функцію*. Об'єктивно суть регулюючої функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності платників. Суб'єктивно вона проявляється в цілеспрямованих заходах органів державної влади, їх свідомому втручанні у розвиток економіки засобами податкової політики.

2.5.3. Елементи податків

Практичне використання податків потребує чіткого законодавчого формулювання елементів механізму їх застосування, до яких належать:

1. *Суб'єкт податку* – фізична або юридична особа, на яку законодавством покладено обов'язок сплатити податок до бюджету.

2. *Об'єкт податку* – вартість у грошовій або натуральній формі, або операції з вартісними об'єктами, які можуть бути оподатковані. Об'єктом податку можуть бути доходи, витрати або майно платника податку.

---

⁸ Федосов В.М., Опарін В.М, П'ятаченко Г.О. та ін. Податкова система України : підручник / за ред. В.М. Федосова. К.: Либідь, 1994. С. 14-15.

3. *Джерело податку* – грошові активи (доходи) платника податку, за рахунок яких він сплачує податок.

4. *Одиниця оподаткування* – одиниця виміру об'єкта податку (у фізичних (натуральних) або грошових показниках).

5. *Податкова ставка* – законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування.

6. *Податковий період* – проміжок часу, за результатами діяльності протягом якого в платника виникає податкове зобов'язання.

Податковим кодексом України (стаття 7 пункт 1) зафіксовані вимоги до переліку елементів податку, які повинні бути визначені при його запровадженні. Він містить такі елементи: платник податку, об'єкт оподаткування, база оподаткування, ставка податку, порядок обчислення податку, податковий період, строк і порядок сплати податку, строк і порядок подання звітності про обчислення та сплату податку.

2.5.4. Класифікація податків

Найчастіше податки класифікують за такими ознаками:

1) рівень запровадження:

а) *загальнодержавні податки* - податки, рішення щодо запровадження яких – це компетенція найвищого законодавчого органу влади в країні;

б) *місцеві податки* – обов'язкові платежі, які вводяться в дію рішенням органу місцевого самоврядування. Залежно від ступеня самостійності органів місцевого самоврядування, в тому числі у фінансовій сфері, місцеві податки та збори можуть бути встановлені:

- як надбавка до загальнодержавних податкових платежів;

- за переліком можливих податкових платежів, передбаченим вищими органами влади в країні;

- у формі самооподаткування;

2) спосіб запровадження:

а) *розкладні податки* – обов'язкові платежі, розмір яких щороку залежить від потреби держави у фінансових ресурсах; загальну суму потрібних доходів держава розкладає на окремі частини за територіальними одиницями, а на низовому рівні - між платниками;

б) *окладні податки* – податки, зобов'язання по сплаті яких у платників формуються на основі чинної законодавчої бази, яка має достатньо стабільний і прогнозований характер щодо своїх потенційних змін;

3) економічний зміст об'єкта податку:

а) *податки на майно* - встановлюються щодо об'єктів рухомого або нерухомого майна;

б) *податки на доходи* - сплачуються із доходу громадян (заробітна плата, грошова винагорода) і юридичних осіб (прибуток, валовий дохід);

в) *податки на витрати* (інша назва таких платежів – *податки на споживання* – зумовлена природою здійснення витрат – потребою у споживанні певної вартості);

4) форма оподаткування:

а) *прямі (особисті та реальні) податки* - податки, розмір яких залежить від масштабів об'єкта оподаткування (доходів, майна);

б) *непрямі податки (фіскальна монополія; мита; акцизи: специфічні, універсальні)* - податки, розмір яких визначається обсягом споживання товарів.

Країни-члени Організації Економічного Співробітництва і Розвитку (ОЕСР) перейшли на єдину офіційну класифікацію, котра застосовується в міжнародних порівняннях національних податкових систем. Вона побудована за ознакою узагальненого й укрупненого об'єкта оподаткування й містить податки на доходи і прибутки, податки на товари та послуги, податки на власність, внески до фондів соціального страхування та інші податки.

2.5.5. Податкова система України та наукові засади її побудови

Сукупність податкових платежів, які справляються в країні згідно з чинним законодавством, формує її *податкову систему*.

Склад податкової системи України встановлено Податковим кодексом. Вона містить:

1) загальнодержавні платежі: податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість, акцизний податок, мито, екологічний податок, рентну плату та військовий збір;

2) місцеві платежі: податок на майно (в тому числі: податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плата за землю, транспортний податок), єдиний податок, туристичний збір і збір за місця для паркування транспортних засобів.

Науковий підхід до створення податкової системи передбачає врахування таких положень:

1. *Системність* - передбачає взаємопов'язаність податків між собою, органічне їх взаємне доповнення, відсутність суперечностей із системою оподаткування в цілому та з окремими її елементами. Відповідно до критерію системності податкова система повинна:

а) містити різні види податків (загальнодержавні та місцеві – з метою формування фінансової бази органів влади різних рівнів; податки на майно, доходи та витрати – з метою розширення податкової бази; прямі та

непрямі – з метою балансування фіскальних чи регулюючих впливів податків);

б) не допускати одночасного застосування більш як одного податку щодо одного й того ж об'єкта оподаткування.

2. *Визначальна база* побудови податкової системи, тобто обґрунтування обсягу видатків бюджету. За своїм складом і структурою податкова система залежна від пріоритетів бюджетної політики держави.

3. *Правова основа* податкової системи, яку визначають відносини власності. З одного боку, держава отримує частину доходів (*приватно-правові доходи*) як власник засобів виробництва або окремих видів ресурсів. З іншого, *публічно-правові доходи* держава отримує в результаті перерозподілу частини вартості ВВП від суб'єктів інших форм власності у формі податків. Також форма власності визначає особливості формування фінансових результатів діяльності платника податків. Це потрібно враховувати при встановленні об'єкта оподаткування та механізму розрахунку його розмірів.

4. *Вихідні принципи* побудови податкової системи, до яких належать:

- формування доходів бюджетів тільки у процесі перерозподілу створеного в суспільстві ВВП;
- встановлення рівноцінних прав і зобов'язань перед бюджетом для всіх форм власності;
- застосування фінансових регуляторів з метою встановлення оптимального співвідношення між доходами власників та їх найманих працівників, між коштами, що спрямовуються на споживання та нагромадження.

2.5.6. Податкова політика держави: основні критерії та принципи ведення

В умовах ринкової економіки податки повинні бути використані не тільки як джерело одержання доходів бюджету, але й як важливий фінансовий інструмент регулювання розвитку економіки. У результаті формується один із напрямків фінансової політики держави - *податкова політика*, яка є діяльністю держави у сфері встановлення та сплати податків. Вона передбачає маніпулювання податками для досягнення певних цілей соціально-економічного розвитку країни.

У широкому плані податкова політика зорієнтована на виконання завдань з формування державних доходів за рахунок як постійних (податки), так і тимчасових (позик) джерел. Через це в арсенал фінансової науки введені поняття *податкові фінанси* та *позичкові фінанси*.

Вузьке тлумачення змісту податкової політики зводиться до заходів органів державної влади безпосередньо у сфері оподаткування, а саме:

- а) запровадження й зміна складу та структури податкової системи;
- б) установлення механізму розрахунку розміру податкових зобов'язань, а також порядку сплати податків у державний бюджет;
- в) установлення розміру податкових ставок з урахуванням необхідності їх диференціації;
- г) надання податкових пільг.

Саме податкові пільги та податкові ставки є найбільш уживаними *інструментами податкової політики* держави.

В умовах ринкової економіки необхідність зростання обсягів видатків державного бюджету і водночас справедливого їх розподілу ставлять державу перед складною дилемою – що саме: економічна ефективність чи соціальна справедливість повинна бути досягнута в результаті застосування процедур оподаткування? Оптимальне поєднання цих *критеріїв податкової політики* - неодмінна умова досягнення її гармонійності.

Чинне законодавство України не передбачає констатації засад, яким повинна відповідати податкова політика держави. Проте Податковий кодекс України містить основні *принципи вітчизняного податкового законодавства*:

- загальність оподаткування;
- рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації;
- невідворотність настання визначеної законом відповідальності в разі порушення податкового законодавства;
- презумпція правомірності рішень платника податку в разі неоднозначності трактування податкового законодавства;
- фіскальна достатність;
- соціальна справедливість;
- економічність оподаткування;
- нейтральність оподаткування;
- стабільність;
- рівномірність і зручність сплати;
- єдиний підхід до встановлення податків і зборів.

Оцінка результативності податкової політики насамперед базується на визначенні тієї частини ВВП країни, яку вилучає держава за допомогою податків, та з'ясуванні соціально-економічних процесів, які за цим криються. Водночас має місце розрахунок кількісних показників (індексів, коефіцієнтів), які дозволяють розкрити значення податків у системі державного регулювання економіки, їхній вплив на соціально-економічні процеси й розрахувати розмір податкового навантаження на товаровиробника.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте історичний аспект виникнення й розвитку податків.
2. Розкрийте зміст податку та його місце в системі фінансових інструментів держави.
3. Охарактеризуйте елементи податків.
4. Поясніть різницю в механізмі застосування податкових ставок різних видів.
5. Наведіть класифікацію податків.
6. Що означає науковий підхід до формування податкової системи держави?
7. Опишіть склад і структуру податкової системи України.
8. З'ясуйте відповідність засад формування податкового законодавства України критеріям економічно ефективного та соціально справедливого оподаткування.
9. Оцініть результативність податкової політики в Україні.

2.6. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

- 2.6.1. Суть державного бюджету, його роль у соціально-економічних процесах
- 2.6.2. Бюджетна політика та механізм її реалізації
- 2.6.3. Бюджетна система України та принципи її функціонування
- 2.6.4. Бюджетний процес, його особливості в Україні
- 2.6.5. Економічна суть і склад надходжень державного бюджету, методи їх формування
- 2.6.6. Витрати державного бюджету, їх характеристика; механізм бюджетного фінансування

2.6.1. Суть державного бюджету, його роль у соціально-економічних процесах

Як економічна категорія державний бюджет характеризує підсистему економічних відносин держави з юридичними та фізичними особами з приводу розподілу та перерозподілу вартості ВВП з метою формування та використання централізованого грошового фонду для забезпечення задоволення загальносуспільних потреб. Виразником інтересів суспільства виступає держава (фактично органи державної влади, або уряд – за зарубіжною термінологією), тому такі відносини реалізуються з метою фінансового забезпечення процесу виконання державою її функцій. Зазначені відносини формують поняття *бюджетних відносин*.

Суть державного бюджету як економічної категорії реалізується через його функції:

1. Розподільна – забезпечує концентрацію коштів у розпорядженні органів державної влади та їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб. Багатоканальний, різносторонній розподіл

вартості відбувається як на етапі формування доходів державного бюджету, так і при здійсненні його видатків.

2. Контрольна – дозволяє визначити, наскільки своєчасно й повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються.

За організаційною побудовою державний бюджет – це ланка фінансової системи країни.

За формою державний бюджет є основним фінансовим планом країни. Саме така його інтерпретація зафіксована у Бюджетному кодексі України: бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Використання державного бюджету як фінансового плану передбачає досягнення збалансованості його складових частин: доходів і видатків. При цьому державний бюджет може перебувати в одному з таких станів: *рівновага (баланс), профіцит, дефіцит*.

За матеріальним змістом державний бюджет – це основний фінансовий ресурс держави, цільове призначення якого відображається в його організаційній структурі. Державний бюджет в Україні складається із *загального (в тому числі резервного) фонду й спеціального фонду*.

За правовим оформленням (як юридична категорія) державний бюджет є законодавчим актом.

2.6.2. Бюджетна політика та механізм її реалізації

Бюджетна політика – один з напрямків фінансової політики держави, який передбачає вжиття заходів у процесі отримання доходів державного бюджету, їх розподілу та використання з метою досягнення цілей соціально-економічного розвитку країни. Об'єктом бюджетної політики є державний бюджет як цільовий фонд грошових коштів, а її суб'єктами – законодавчі та виконавчі органи державної влади, до компетенції яких входять повноваження щодо акумулювання доходів державного бюджету, їх розподілу та використання, а також контролю за вказаними процесами.

Бюджетні пріоритети органів державної влади відображаються в бюджетному законодавстві, зокрема в конкретних статтях доходів і видатків державного бюджету.

Реалізація бюджетної політики, використання доходів і видатків державного бюджету як інструментів розподілу та контролю знаходить своє відображення у створеному державою *бюджетному механізмі* –

сукупності конкретних форм бюджетних відносин, інструментів і методів мобілізації та витрачання бюджетних ресурсів. Він є складовою фінансового механізму, що й зумовлює його внутрішню побудову та склад. До підсистем бюджетного механізму входять:

- механізм формування бюджетних ресурсів;
- механізм розподілу бюджетних ресурсів;
- механізм використання бюджетних ресурсів;
- механізм контролю й аналізу використання бюджетних ресурсів.

Використання бюджетного механізму для регулювання економіки, стимулювання виробничих і соціальних процесів здійснюється шляхом маневрування коштами, які надходять у розпорядження держави. До основних методів бюджетного забезпечення відносять кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, бюджетне кредитування, бюджетне субсидіювання, бюджетне резервування. Методи бюджетного регулювання охоплюють оподаткування та регулювання міжбюджетних відносин.

Розвиток ринкових відносин, вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на соціально-економічну ситуацію в Україні зумовлюють оновлення пріоритетів бюджетної політики, що, відповідно, потребує суттєвих змін і в бюджетному механізмі.

2.6.3. Бюджетна система України та принципи її функціонування

Законодавчо встановлена сукупність бюджетів різних адміністративно-територіальних утворень у складі держави формує її *бюджетну систему*. Склад і структуру бюджетної системи визначають такі фактори: адміністративно-територіальний і державний устрій країни.

Дія першого чинника проявляється в тому, що кількість органів влади, які здійснюють управління розвитком територій, зумовлює кількісні параметри (склад) бюджетної системи. Так, відповідно до Бюджетного кодексу, *бюджетна система України* є сукупністю Державного бюджету та місцевих бюджетів. *Місцевими бюджетами* визнані бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та *бюджети місцевого самоврядування*, до яких включено бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад. Процеси бюджетної децентралізації та об'єднання територіальних громад зумовили зменшення кількісного складу бюджетної системи України.

Державний устрій країни визначає встановлений суспільством порядок функціонування бюджетної системи, в тому числі систему організації відносин між органами влади різних рівнів, які є суб'єктами бюджетної політики держави, тобто її *бюджетний устрій*. До типів

бюджетного устрою належать *бюджетний унітаризм* і *бюджетний федералізм*. Формальною ознакою типу бюджетного устрою є кількість ланок, які виділяють у складі бюджетної системи: відповідно, дві (центральный бюджет країни та місцеві бюджети) або три (центральный бюджет, бюджети суб'єктів федерації та місцеві бюджети). Змістовна ж відмітність між ними зумовлена рівнем фінансової, в тому числі бюджетної, самостійності органів місцевого самоврядування. Її наслідком є встановлення пропорцій розподілу обсягу бюджетних ресурсів між органами влади різних рівнів у країні.

Бюджетним кодексом України визначені такі *принципи функціонування бюджетної системи*: єдність, збалансованість, самостійність, повнота, обґрунтованість, ефективність і результативність, субсидіарність, цільове використання бюджетних коштів, справедливість і неупередженість, публічність і прозорість.

З метою аналізу та прогнозування економічного й соціального розвитку держави та окремих її територій використовується *зведений бюджет*, який є сукупністю показників відповідних бюджетів. Наприклад, зведений бюджет району охоплює показники районного бюджету, бюджетів міст районного значення, селищних, сільських бюджетів і бюджетів об'єднаних територіальних громад цього району.

2.6.4. Бюджетний процес, його особливості в Україні

Правова характеристика державного бюджету природно передбачає виконання всіх формальних процедур щодо нього як законодавчого акта. Це відбувається в ході *бюджетного процесу* – регламентованого бюджетним законодавством процесу складання, розгляду, затвердження, виконання бюджету, звітування про його виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства. Бюджетний процес в Україні реалізується на п'яти стадіях:

I. Складання та затвердження середньострокового прогнозу бюджетів.

II. Складання проектів бюджетів.

III. Розгляд проекту та прийняття закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет).

IV. Виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети. В Україні застосовується казначейська форма обслуговування процесу виконання державного бюджету.

V. Підготовка і розгляд звіту про виконання бюджету та прийняття рішення щодо нього.

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюються контроль за дотриманням бюджетного законодавства, аудит і оцінка ефективності управління бюджетними коштами відповідно до законодавства.

До учасників бюджетного процесу в Україні належать органи, установи та посадові особи, наділені *бюджетними повноваженнями*, тобто правами й обов'язками з управління бюджетними ресурсами.

У складі суб'єктів бюджетного процесу виділяють такі групи:

1. Загальнодержавні органи управління, а саме:

а) органи законодавчої влади: Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування;

б) органи виконавчої влади загальної компетенції: Кабінет Міністрів України, Кабінет Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська і Севастопольська міські, районні державні адміністрації.

2. Органи оперативного управління, тобто спеціалізовані державні органи оперативного управління бюджетними ресурсами: Міністерство фінансів України (у складі його центрального апарату та місцевих державних фінансових органів), Державна казначейська служба України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Державна аудиторська служба України, Рахункова палата України тощо.

3. Користувачі бюджетних ресурсів:

а) *розпорядники бюджетних коштів* – бюджетні установи в особі їхніх керівників, уповноважених на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань і здійснення витрат бюджету. За обсягом наданих прав розпорядників бюджетних коштів поділяють на головних розпорядників і розпорядників нижчого рівня;

б) *одержувачі бюджетних коштів* – суб'єкти господарювання, громадські чи інші організації, які не мають статусу бюджетної установи, уповноважені розпорядником бюджетних коштів на здійснення заходів, передбачених бюджетними програмами, та отримують на їх виконання кошти бюджету.

2.6.5. Економічна суть і склад надходжень державного бюджету, методи їх формування

За економічним змістом *надходження державного бюджету* є втіленням відносин, які виникають між державою та іншими економічними суб'єктами, з приводу розподілу й перерозподілу вартості ВВП на користь органів державної влади з метою формування бюджетного фонду країни. Об'єктом таких відносин виступають ВВП або національне багатство країни, що зумовлює застосування різних методів та інструментів формування надходжень державного бюджету.

Використання *методу самофінансування* й, відповідно таких інструментів, як плата та відрахування, базується на наявності у власності чи користуванні держави об'єктів, які можуть приносити дохід (наприклад, у формі плати за спеціальне використання природних ресурсів, доходів від продажу майнових об'єктів чи права на користування ними, відрахування частини прибутку підприємств, засновником чи співзасновником яких є органи державної влади, а також надання останніми послуг платного характеру).

Різновидом методу самофінансування доцільно вважати *емісійний метод*, оскільки в сучасних умовах тільки держава володіє унікальним правом емітувати (друкувати й запускати в обіг) грошові знаки, які є законними засобами платежу на території країни. Сьогодні законодавством України заборонено використовувати емісійний метод для формування надходжень державного бюджету.

У сучасних умовах провідним методом одержання коштів до державного бюджету став *податковий метод*. Допоміжну роль відіграє *позичковий метод*, формуючи платну й поворотну частину фінансових ресурсів, якими тимчасово користується держава.

Матеріальною формою прояву надходжень державного бюджету є грошові платежі, які можуть мати різний характер. Це дозволяє згрупувати їх за такими ознаками:

- джерелами формування: одержані від розподілу новоствореної вартості; включені до складу фонду відшкодування; одержані від реалізації національного багатства;
- надходженнями від форми власності: власні доходи держави й доходи, одержані в порядку перерозподілу від інших форм власності;
- джерелами надходження: зовнішні та внутрішні надходження;
- умовами надходження: поворотні та безповоротні;
- фондами у складі державного бюджету: надходження загального та спеціального (цільового) призначення.

Чинним законодавством України передбачено такий склад надходжень державного бюджету:

1. Доходи державного бюджету.
2. Повернення кредитів до державного бюджету.
3. Кошти від державних (місцевих) запозичень.
4. Кошти від приватизації державного (комунального) майна.
5. Повернення бюджетних коштів з депозитів.
6. Надходження внаслідок продажу чи пред'явлення цінних паперів.

Особливості порядку отримання зазначених платежів зумовлюють необхідність виділення в переліку надходжень державного бюджету *доходів*, які характеризуються безповоротністю та безоплатністю

користування ними з боку держави. Відповідно до класифікації, доходи бюджету поділяють на чотири розділи:

1. *Податкові надходження* – передбачені законами України загальнодержавні й місцеві податки, збори та інші обов’язкові платежі.

2. *Неподаткові надходження* – доходи від власності та підприємницької діяльності; адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу; надходження від штрафів і фінансових санкцій; власні надходження бюджетних установ.

3. *Доходи від операцій з капіталом* – надходження від продажу основного капіталу, а також землі та нематеріальних активів.

4. *Трансферти* – кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

2.6.6. Витрати державного бюджету, їх характеристика; механізм бюджетного фінансування

Надходження державного бюджету - об’єкт подальшого перерозподілу сконцентрованої в руках держави вартості. Він реалізується в ході здійснення *витрат державного бюджету*, які характеризують підсистему економічних відносин з приводу такого перерозподілу основного фінансового ресурсу держави та його використання з метою задоволення загальносуспільних потреб. Чинне законодавство України до витрат державного бюджету відносить:

1. Видатки державного бюджету.
2. Надання кредитів з державного бюджету.
3. Погашення боргу.
4. Розміщення бюджетних коштів на депозитах.
5. Придбання цінних паперів.

За ознакою безеквівалентності, односторонності руху вартості, серед усього переліку витрат державного бюджету необхідно виділити його *видатки*, тобто кошти, спрямовані на здійснення програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом. Різноманіття завдань органів державної влади, ресурсне забезпечення виконання яких потребує бюджетних асигнувань, зумовлює класифікацію видатків державного бюджету:

- за функціональним (суспільним) призначенням: на економічну діяльність держави; на оборону, громадський порядок, забезпечення безпеки та судової влади; на соціальну сферу; на державне управління;
- за цільовим призначенням: поточні та капітальні видатки;

- за фондами у складі державного бюджету: видатки загального та спеціального (цільового) призначення;
- за принципом субсидіарності: видатки Державного бюджету України та місцевих бюджетів;
- за ознакою головного розпорядника бюджетних коштів: видатки окремих міністерств, комітетів, комісій, управлінь, відділів;
- за бюджетними програмами;
- за галузевим призначенням;
- за територіальним використанням.

Нормативна практика бюджетного процесу в Україні передбачає застосування чотирьох класифікацій видатків бюджету:

1. *Функціональна класифікація видатків* – за функціями органів державної влади, з виконанням яких пов'язані видатки державного бюджету.

2. *Економічна класифікація видатків* – за економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки.

3. *Відомча класифікація видатків* – за ознакою головного розпорядника бюджетних коштів.

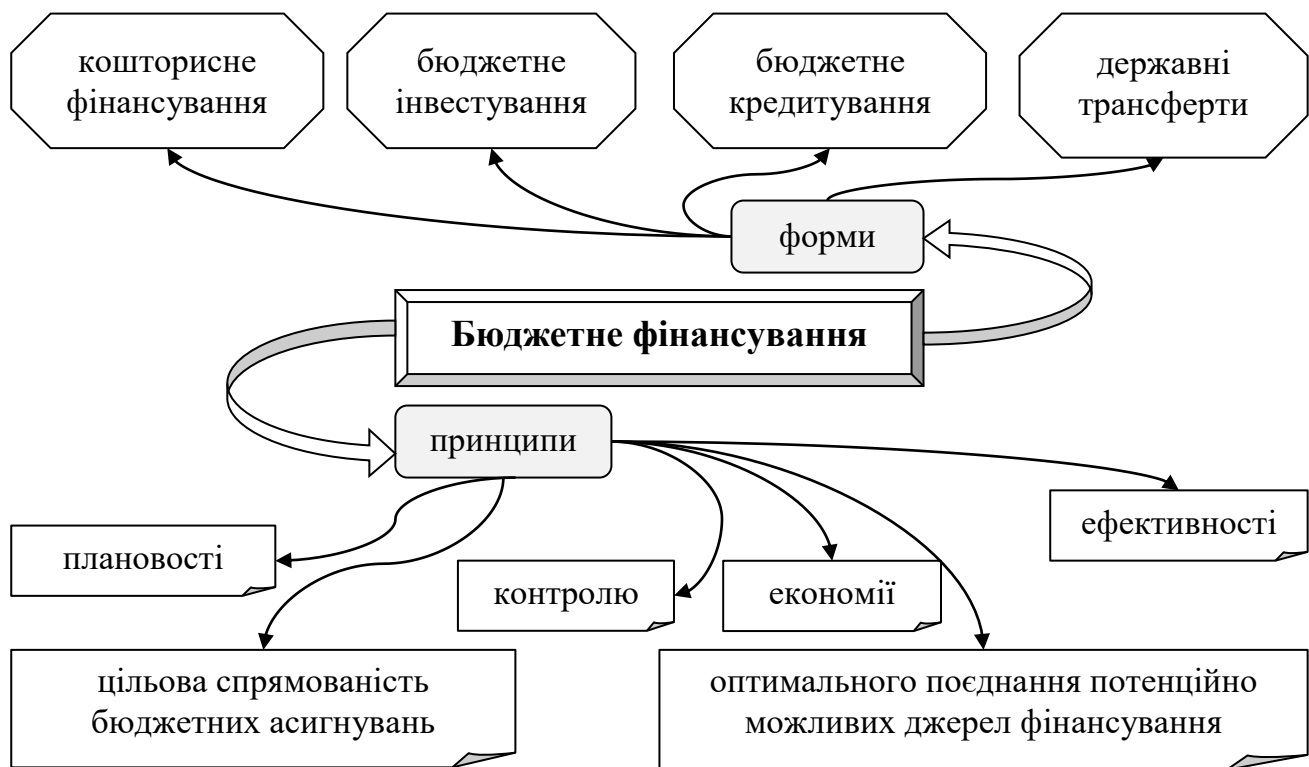
4. *Програмна класифікація видатків* – за бюджетними програмами.

Бюджетним кодексом України у складі видатків державного бюджету виділено групу *захищених видатків* – видатків загального фонду державного бюджету, обсяг яких не може бути змінено при здійсненні скорочення затверджених бюджетних призначень (у тому числі при *секвестрі державного бюджету* – пропорційному зниженні державних бюджетних витрат протягом часу, який залишається до кінця поточного бюджетного року).

За матеріальною формою видатки бюджету є грошовими платежами держави для забезпечення задоволення потреб конкретних економічних суб'єктів. Установи, організації, підприємства, а також громадяни можуть ними скористатися в результаті проведеного *бюджетного фінансування* – заходів з безповоротного, безоплатного виділення коштів з бюджету. Бюджетне фінансування здійснюється в різних формах і потребує дотримання певних принципів (рис. 2.7.).

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте призначення й економічний зміст державного бюджету.
2. Поясніть, які фактори та як впливають на формування бюджетної системи країни.
3. Охарактеризуйте принципи побудови бюджетної системи України.
4. Які особливості бюджетного процесу в Україні?

Рис. 2.7. Форми й принципи бюджетного фінансування

5. Які методи та інструменти формування доходів державного бюджету України?
6. Проаналізуйте склад, структуру та динаміку доходів і надходжень державного бюджету України.
7. Оцініть склад і структуру видатків і витрат державного бюджету України.

2.7. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

- 2.7.1. Суть і призначення місцевих фінансів
- 2.7.2. Складові елементи системи місцевих фінансів
- 2.7.3. Місцеві бюджети як інститут місцевих фінансів, характеристика їх надходжень і витрат
- 2.7.4. Міжбюджетні відносини та їх місце у фінансовому забезпеченні діяльності органів місцевого самоврядування
- 2.7.5. Фінансова автономія органів місцевого самоврядування: зміст і критерії визначення

2.7.1. Суть і призначення місцевих фінансів

Місцеві фінанси є системою економічних відносин, що виникають з приводу перерозподілу вартості ВВП країни з метою формування й використання цільових грошових фондів для задоволення потреб окремих територіальних громад та їхніх об'єднань. Цей процес об'єктивно

пов'язаний із забезпеченням виконання органами місцевого самоврядування покладених на них функцій у галузі економічного та соціального розвитку відповідної території.

Вихідним у процесі становлення місцевих фінансів у будь-якій країні є розмежування функцій і завдань, які покладаються на органи місцевого самоврядування. Теоретичним обґрунтуванням відповідних заходів є положення наукових теорій, зокрема *теорії природних прав общини, державної теорії місцевого самоврядування, теорії громадського самоврядування*.

На розвиток системи місцевих фінансів у нашій державі вплинуло приєднання України в 1996 р. до Європейської хартії місцевого самоврядування, а також ухвалення в 1997 р. Закону України “Про місцеве самоврядування”, в 2015 р. – Закону України “Про добровільне об'єднання територіальних громад”.

Сьогодні для більшості розвинених країн з унітарним державним устроєм характерна тенденція зростання ролі органів місцевого самоврядування в економічній і соціальній сферах, тож і зростає роль місцевих фінансів у цих державах. Основні форми впливу місцевих фінансів зумовлені тим, що вони є інструментом соціально-економічного та фіскального регулювання, забезпечення надання суспільних послуг, а також засобом економічного зростання.

2.7.2. Складові елементи системи місцевих фінансів

До суб'єктів місцевих фінансів належать:

а) *територіальна громада* - жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, які мають єдиний адміністративний центр;

б) органи місцевого самоврядування – місцеві (сільські, селищні, міські, районні та обласні) ради;

в) держава - в особі її представників: місцевих державних адміністрацій і центральних органів влади;

г) фізичні та юридичні особи - в частині взаємодії із системою місцевих фінансів.

Об'єктом місцевих фінансів є ВВП країни, зокрема та його складова, розподіл і перерозподіл якої дозволяє сформувати цільові грошові фонди територіальних громад. Створення й використання таких фінансових ресурсів відбувається засобами доходів і витрат відповідно.

Витрати відображають потреби територіальних громад, а отже й функції та завдання, які покладені на органи місцевого самоврядування.

У системі місцевих фінансів витрати класифікують так:

- за функціями органів місцевого самоврядування: обов'язкові та добровільні;

- за цільовим призначенням: поточні (адміністративні) та капітальні (інвестиційні);

- за природою владних повноважень: власні й делеговані (агентські).

Доходи об'єктивно зумовлені існуванням витрат і водночас формують основу для їхнього здійснення. Їх виокремлюють так:

- за методами формування: податкові, неподаткові, позичкові, трансфертні;

- за природою владних повноважень: власні та передані (закріплені);

- за цільовим призначенням: загальні та спеціальні.

Вагому роль у розвитку місцевих фінансів відіграють *інститути*, які є сукупністю, з одного боку, норм права, звичаїв, традицій, культурних зразків, а з іншого - організаційних структур, які забезпечують функціонування певних фінансових взаємовідносин⁹. Вітчизняний досвід полягає в тому, що більшість інститутів місцевих фінансів створені централізовано, на підставі загальнодержавного законодавства, а не на основі їх еволюційного розвитку відповідно до місцевих (територіальних) інтересів і потреб. Тому їхній склад фактично однотипний у всіх територіальних громадах і містить:

- комунальну форму власності;
- інститут громадських послуг;
- фінанси комунальних підприємств;
- комунальні платежі;
- місцеві бюджети;
- комунальні цільові фонди;
- місцеві податки та збори;
- комунальний кредит.

2.7.3. Місцеві бюджети як інститут місцевих фінансів, характеристика їх надходжень і витрат

Центральною ланкою та інститутом місцевих фінансів виступають місцеві бюджети, які одночасно є невід'ємною складовою бюджетної системи країни. Їх належить розглядати:

як фінансову категорію: місцеві бюджети - це сукупність економічних відносин з приводу мобілізації, перерозподілу та витрачання коштів для задоволення потреб жителів окремих адміністративно-територіальних одиниць за допомогою бюджетних інструментів;

---

⁹ Юхименко П.І., Федосов В.М., Лазебник Л.Л. та ін. Теорія фінансів: підручник / за ред. проф. В.М.Федосова, С.І.Юрія. – К.: Центр учбової літератури, 2010. С. 275.

з правового погляду: місцеві бюджети - це законодавчі акти, оскільки їх ухвалюють у формі рішень органів місцевого самоврядування;

за формою: місцеві бюджети - це плани формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду;

за організаційною формою: місцеві бюджети - це балансові розрахунки, структура яких передбачає наявність загального та спеціального фондів. Для здійснення непередбачених витрат, що не мають постійного характеру і не могли бути враховані при складанні проекту бюджету, за рішенням органу місцевого самоврядування створюється його резервний фонд в обсязі, який не може перевищувати 1% обсягу видатків загального фонду місцевого бюджету. Невід'ємною складовою спеціального фонду місцевих бюджетів є бюджет розвитку, зі створенням якого органи місцевого самоврядування одержали дієвий важіль для реалізації довгострокових програм соціально-економічного розвитку територій. Бюджетним кодексом України (стаття 71) конкретизовані джерела формування бюджету розвитку та напрями, за якими його може бути використано.

2.7.4. Міжбюджетні відносини та їх місце у фінансовому забезпеченні діяльності органів місцевого самоврядування

Статтею 142 Конституції України задекларовано, що держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

У статті 143 Конституції України підкреслено, що органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. На відміну від *власних повноважень*, які виконуються органами місцевої влади на засадах самоврядної компетенції, *повноваження*, які надаються органам місцевого самоврядування державою, називаються *агентськими*, або *делегованими*. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

У ході фінансування потреб розвитку окремих територіальних громад і держави в цілому між органами влади різних рівнів виникають *міжбюджетні відносини* – відносини між державою, Автономною Республікою Крим і територіальними громадами щодо забезпечення

відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та законами України. Основу формування системи міжбюджетних відносин у конкретній країні складають засадничі принципи побудови її власної економічної та політичної систем.

До суб'єктів міжбюджетних відносин належать органи державної влади й управління, органи місцевого самоврядування, до компетенції яких включені повноваження щодо складання, розгляду, затвердження та виконання бюджетів.

Міжбюджетні відносини матеріалізуються у грошових потоках, які класифікують наступним чином:

- за формою руху коштів між бюджетами: бюджетне субсидування, вилучення коштів, взаємні розрахунки, бюджетні позички;
- за напрямом руху коштів: вертикальні та горизонтальні;
- за стадіями бюджетного процесу: планові й позапланові;
- за правовим регламентуванням: законодавчо регламентовані й договірні.

Метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами, та бюджетними ресурсами, які повинні забезпечити виконання цих повноважень.

Механізм регулювання міжбюджетних відносин передбачає застосування *міжбюджетних трансфертів* – коштів, які безоплатно та безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Їх поділяють:

- за напрямком руху коштів: горизонтальні, вертикальні (гранти (позитивні трансферти) та внески (негативні трансферти));
- за складовими частинами бюджету – отримувача коштів: поточні та капітальні;
- за способом зарахування коштів: прямі й непрямі;
- за джерелами надходження: від центральних органів державної влади, від органів державної влади інших рівнів;
- за способом формування трансферного фонду: процентні відрахування, бюджетні асигнування, компенсація видатків бюджету;
- за цільовим призначенням: цільові та загальні (нецільові).

В Україні має місце застосування таких міжбюджетних трансфертів:

1. *Базова дотація* - міжбюджетний трансферт, що надається з Державного бюджету України місцевим бюджетам для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

2. *Реверсна дотація* - кошти, що передаються до Державного бюджету України з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання

податкоспроможності територій. За напрямком руху цей трансферт є протилежним до базової дотації, тобто кошти з місцевого бюджету вилучають.

3. *Субвенція* - міжбюджетний трансферт для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про її надання.

4. *Додаткові дотації* - трансферти, надання яких пов'язане, насамперед, з горизонтальним вирівнюванням податкоспроможності територій або з компенсацією втрат доходів місцевих бюджетів унаслідок надання податкових пільг тощо.

Основні принципи надання міжбюджетних трансфертів містять принципи своєчасності, рівномірності, гарантованості та повноти.

2.7.5. Фінансова автономія органів місцевого самоврядування: зміст і критерії визначення

Фінансова автономія органів місцевого самоврядування – це фінансова незалежність цих органів при виконанні покладених на них функцій¹⁰. Вона є основною формою реалізації принципів місцевого самоврядування. Фінансова незалежність у сукупності з організаційною й адміністративною незалежністю є передумовою ефективного виконання органами місцевого самоврядування покладених на них завдань.

Базовий критерій, який засвідчує фінансову автономію органів влади, - це наявність у них права приймати рішення у сфері власних фінансів.

До критеріїв визначення масштабів і меж фінансової автономії місцевих органів влади належить віднести такі:

1. Систему прав, які визначають фінансову компетенцію органів місцевого самоврядування, а саме право:

- на самостійну розробку, прийняття та виконання місцевих бюджетів;
- податкової ініціативи;
- утворювати різноманітні цільові фонди;
- на залучення кредитних ресурсів, надання кредитів і гарантій фізичним і юридичним особам;
- на створення власних фінансово-кредитних установ;
- на встановлення цін і тарифів, на запровадження фінансових санкцій;
- участі в капіталі та доходах суб'єктів господарювання;
- на користування, володіння та розпорядження прибутком комунальних підприємств.

2. Кількісні показники - частки:

- видатків на реалізацію власних повноважень;

---

¹⁰ Кравченко В.І. Фінанси місцевих органів влади України: Основи теорії та практики. К.: НДФІ, 1997. С. 57.

- видатків на фінансування делегованих повноважень;
- обов'язкових видатків;
- власних доходів у доходах місцевих бюджетів;
- власних і закріплених доходів у доходах місцевих бюджетів;
- доходів місцевих бюджетів від місцевих податків і зборів;
- нецільових міжбюджетних трансфертів у доходах місцевих бюджетів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які проблеми при розбудові окремих інститутів місцевих фінансів в Україні потребують нагального розв'язання?
2. Охарактеризуйте склад і структуру доходів місцевих бюджетів.
3. Проаналізуйте склад і структуру видатків місцевих бюджетів в Україні.
4. Оцініть роль місцевих бюджетів у регулюванні економічного та соціального розвитку територій.
5. Який механізм регулювання міжбюджетних відносин передбачено Бюджетним кодексом України?
6. Запропонуйте заходи для посилення фінансової автономії органів місцевого самоврядування в Україні.

2.8. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

2.8.1. Суть і необхідність державних цільових фондів

2.8.2. Класифікація державних цільових фондів, джерела їх утворення

2.8.3. Характеристика позабюджетних державних цільових фондів соціального страхування

2.8.1. Суть і необхідність державних цільових фондів

Основна причина створення державних цільових фондів полягає у необхідності виділення дуже важливих для суспільства витрат у спеціальні групи та забезпечення їх самостійними джерелами фінансування.

Змістову характеристику цільових фондів держави потрібно проводити в різних аспектах.

Як економічна категорія *державні цільові фонди* відображають ту сукупність грошових відносин, що складаються між органами державної влади та юридичними й фізичними особами з приводу перерозподілу вартості ВВП країни з метою формування й використання грошових фондів, які призначені для забезпечення задоволення окремих суспільних потреб.

Створення державних цільових фондів відбувається у двох формах: бюджетній і позабюджетній.

Позабюджетний статус окремих державних цільових фондів дає підстави для їх характеристики як окремих фінансових інститутів держави з відповідними органами управління. В Україні такі фінансові інститути мають подібну до всіх інших суб'єктів державного фінансового менеджменту трирівневу вертикальну побудову: центр – Автономна Республіка Крим, область – район, місто обласного значення. Особливістю ж їх організації є управління відповідними фінансовими ресурсами на засадах *трипартитизму*: три рівноправні сторони (держава, роботодавці й наймані працівники) в особі власних представників здійснюють управління позабюджетними фінансовими ресурсами. Оперативна самостійність в управлінні позабюджетними фондами дозволяє їхнім керуючим органам швидше реагувати на суспільні запити щодо виконання тих чи інших завдань. Водночас така автономність вимагає посилення контролю з боку суспільства за цільовим характером, ефективністю й законністю використання відповідних фінансових ресурсів.

Управління цільовими фондами, які перебувають у складі державного бюджету, здійснюють відповідні фінансові органи, насамперед Міністерство фінансів України та місцеві фінансові органи.

За організаційною побудовою державні цільові фонди є ланкою сфери державних фінансів у складі фінансової системи країни. Фінансові системи сучасних розвинених країн світу обов'язково містять вказану складову, проте, як правило, за іншою назвою - “спеціальні фонди”. Останні можуть набувати форми автономних бюджетів, приєднаних бюджетів, позабюджетних фондів, спеціальних кошторисів, спеціальних рахунків тощо¹¹.

Цільовий характер державних фондів зумовлює переважне застосування внесків і відрахувань як інструментів їх створення, що й вирізняє цю ланку в підсистемі державних фінансів.

За матеріальним змістом державні цільові фонди є централізованими фінансовими ресурсами. Особливість джерел їх створення зумовлена перерозподільним характером відповідних економічних відносин. Тобто можливість існування, склад і структура державних цільових фондів залежать:

- а) об'єктивно - від наявності й структури доходів суб'єктів господарювання та населення;
- б) суб'єктивно – від застосовуваних органами державної влади інструментів перерозподілу вартості.

---

¹¹ Фінанси : підручник / за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. К.:Знання, 2008. С. 272.

Порядок використання кожного державного цільового фонду конкретизується у відповідному законодавчому акті, що наближає їх розуміння за правовим оформленням до державного бюджету.

2.8.2. Класифікація державних цільових фондів, джерела їх утворення

Особливості організації та функціонування державних цільових фондів зумовлюють застосування їхньої класифікації за:

- правовим статусом: бюджетні й позабюджетні;
- рівнем управління: державні та місцеві (комунальні);
- сферою застосування: загальнодержавні й галузеві;
- періодом функціонування: постійні й тимчасові;
- цільовим призначенням: соціальні; економічні; військові; стабілізаційні; суверенні; інвестиційні; інноваційні; кредитні; страхові.

Створюючи власні цільові фонди, держава використовує різні методи фінансового забезпечення. При цьому перевага надається методам оподаткування, кредитування, а також бюджетного фінансування. Як джерела формування державних цільових фондів можуть бути задіяні:

1. Обов'язкові внески роботодавців і найманих працівників.
2. Добровільні внески роботодавців і найманих працівників.
3. Бюджетні асигнування у формі цільових надходжень з державного бюджету.
4. Доходи від розміщення тимчасово вільних коштів фонду, як правило, на банківських депозитах.
5. Доходи від комерційної діяльності фонду як суб'єкта господарювання.
6. Доходи від інвестиційної діяльності фонду.
7. Позики.
8. Благодійні внески, пожертвування.
9. Фінансові санкції.

2.8.3. Характеристика позабюджетних державних цільових фондів соціального страхування

Суспільне значення соціального страхування зумовило організацію відповідних цільових фондів в Україні в позабюджетній формі. Їхній перелік продиктований необхідністю виконання чинних законодавчих положень щодо видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Пенсійний фонд України (ПФУ) створений у 1991 році на виконання Закону України “Про пенсійне забезпечення” як самостійний фінансовий інститут у формі позабюджетного фонду. У системі фінансового

менеджменту він є центральним органом виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України, що реалізує державну політику з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

Необхідність виконати передбачені законодавством завдання зумовлює склад і структуру витрат фонду. В їх переліку домінують витрати на здійснення державних пенсійних та інших соціальних виплат, передбачених законодавством. Крім того, мають місце витрати на організацію роз'яснювальної роботи серед населення, адміністративні видатки - на забезпечення поточної діяльності, утримання органів управління фондом, розвиток його матеріально-технічної бази, а також формування резервів коштів для фінансування поточних потреб і покриття дефіциту бюджету фонду в майбутніх періодах.

Особливістю джерел ПФУ є виділення в їх складі основних і спеціальних цільових надходжень. Перші складаються з частини єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ) та всіх інших вищевказаних джерел державних цільових фондів (див. питання 2.8.2.). Вагому роль у покритті дефіциту ПФУ відіграють асигнування з Державного бюджету України.

Спеціальні цільові збори до ПФУ охоплюють обов'язкові платежі з окремих видів операцій (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2.

Характеристики спеціальних цільових зборів до Пенсійного фонду України

<i>Вид господарської операції</i>	<i>Ставка збору, %</i>
Торгівля ювелірними виробами	10
Відчуження легкових автомобілів	3; 4; 5
Придбання нерухомого майна	1
Надання послуг стільникового рухомого зв'язку	7,5

Фонд соціального страхування створений на основі нової редакції Закону України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування” та розпочав свою діяльність у 2017 році. Як фінансовий інститут він є органом, що здійснює управління такими видами державного соціального страхування:

- від нещасного випадку;
- у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- медичне страхування.

Основним джерелом Фонду соціального страхування є частина ЄСВ. Крім того, Фонд отримує кошти як фінансові санкції, застосовані до суб'єктів господарювання за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, штрафи за

недотримання законодавства про соціальне страхування, добровільні внески та інші надходження.

Цільове призначення фонду реалізується у процесі його використання на:

- виплату матеріального забезпечення, страхових виплат і надання соціальних послуг, фінансування заходів з профілактики страхових випадків на виробництві;
- забезпечення діяльності Фонду, розвиток і функціонування інформаційно-аналітичних систем Фонду;
- формування резерву коштів Фонду.

Підставою для створення *Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття* стало прийняття 2 березня 2000 р. Закону України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”. Він є цільовим позабюджетним страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією.

Джерела фонду такі:

- частину ЄСВ;
- суми фінансових санкцій, застосованих до підприємств, установ, організацій і фізичних осіб за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб і громадян за такі порушення;
- прибуток, одержаний від використання тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів, розміщеного на депозитному рахунку;
- благодійні внески підприємств, установ, організацій і фізичних осіб тощо.

Основні статті витрат фонду охоплюють:

- виплату матеріального забезпечення (допомоги по безробіттю, у тому числі одноразову її виплату для організації безробітними підприємницької діяльності; допомоги по частковому безробіттю; матеріальної допомоги в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного; допомоги на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні);
- надання соціальних послуг (сприяння у працевлаштуванні; професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації в навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях; фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних; надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для

працевлаштування безробітних; інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням);

- відшкодування ПФУ витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію окремих категорій громадян тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть і призначення державних цільових фондів.
2. Яке місце займають державні цільові фонди у фінансовій системі України?
3. З'ясуйте призначення та джерела формування Пенсійного фонду України.
4. Охарактеризуйте джерела та вкажіть на особливості функціонування в Україні інших позабюджетних фондів соціального страхування.

2.9. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

2.9.1. Суть державного кредиту, його об'єктивна необхідність і види

2.9.2. Державна позика як основна форма державного кредиту

2.9.3. Державний борг, його види

2.9.4. Управління державним боргом

2.9.1. Суть державного кредиту, його об'єктивна необхідність і види

Органи державної влади, поряд з іншими, застосовують метод кредитного фінансування. Це призводить до виникнення та функціонування *державного кредиту* – системи грошових відносин обмінно-перерозподільного характеру, які пов'язані із формуванням і використанням цільових грошових фондів держави на засадах платності, поворотності, строковості, забезпеченості та цільового призначення.

Державний кредит має фінансово-кредитну природу: з одного боку, державний кредит, будучи невід'ємною складовою фінансової системи, урізноманітнює механізми перерозподілу вартості в суспільстві; з іншого, - йому властиві всі ознаки кредиту як економічної категорії, а також його матеріалізація у грошових потоках вартості, які мають зустрічний (обмінний), нееквівалентний, неодночасний характер. При цьому держава в особі органів влади виступає позичальником (реальним або умовним), а її кредитором можуть бути будь-які внутрішні або зовнішні економічні суб'єкти.

Внутрішній кредит держава залучає за рахунок тимчасово вільних коштів вітчизняних суб'єктів господарювання та населення. При *зовнішньому (міжнародному) кредиті* джерелом фінансування є кошти іноземних держав, підприємств, населення, а також міжнародних фінансових організацій.

У результаті надання державних гарантій вітчизняним позичальникам виникає *умовний державний кредит*. Він перетворюється в реальний при несвоєчасному або неповному виконанні ними своїх зобов'язань. Тому, згідно з Бюджетним кодексом, державні гарантії в Україні можуть бути надані урядом, органами влади Автономної Республіки Крим і органами місцевого самоврядування на умовах платності, строковості, майнового забезпечення і зустрічних гарантій, отриманих від інших економічних суб'єктів.

Об'єктивна необхідність державного кредиту зумовлена незбалансованістю розмірів суспільних потреб і можливостей держави по їх задоволенню за рахунок податкових доходів бюджету. Крім того, важливим фактором необхідності залучення позикових джерел фінансування є мета використання одержаних таким чином коштів: покриття дефіциту бюджетних ресурсів чи фінансування програм економічного розвитку. В основі доцільності застосування державою кредиту - вибір між альтернативними джерелами наповнення державної скарбниці коштами. Він, як правило, ґрунтується на оцінці переваг і недоліків використання тих чи інших інструментів формування державних доходів на конкретному історичному етапі розвитку країни.

2.9.2. Державна позика як основна форма державного кредиту

Органи державної влади можуть здійснювати запозичення у різних формах, а саме: використовувати частину загальнодержавного позичкового фонду, перетворювати частину вкладів населення в державні позики, проводити грошово-речові лотереї, надавати державні гарантії. Проте в умовах функціонування ринкових відносин переважаючою формою державного кредиту стає державна позика. При цьому матеріалізуються кредитні відносини між органами державної влади, з одного боку, та юридичними й фізичними особами - з іншого, в результаті яких держава отримує обумовлену суму коштів на певний термін за встановлену плату.

Механізм функціонування передбачає різні умови проведення державних позик, що дозволяє провести їх класифікацію за:

- правом емісії: державні; комунальні (місцеві), у тому числі муніципальні;
- категорією кредиторів: ощадні; для юридичних осіб; універсальні;
- місцем розміщення: внутрішні та зовнішні;
- правовим оформленням: облігаційні та безоблігаційні;
- методами розміщення: добровільні й примусові;
- формою виплати доходу: процентні; дисконтні; виграшні; безпроцентні (цільові);

- термінами погашення: поточні (до трьох місяців); короткострокові (від 3 місяців до 1 року); середньострокові (від 1 до 5 років); довгострокові (понад 5 років);
- способом погашення: ординарні; серійні; з достроковим погашенням.

Умови здійснення позики держава фіксує у відповідних законодавчо-нормативних актах. За юридичним оформленням вони можуть бути представлені у формі угод і цінних паперів. Угоди на дво- або багатосторонній основі як підстава для здійснення державною позики використовуються в міжнародному кредиті. Ширше застосування мають *державні цінні папери* – грошові документи встановленої форми, які засвідчують право володіння та визначають відносини позики між їх власниками й державою – позичальником.

Досвід функціонування державного кредиту в різних країнах дозволяє виокремити серед усіх видів державних цінних паперів облігації та казначейські зобов'язання. В Україні значного поширення набули саме облігації державної позики. Цілі їх випуску, як правило, передбачають:

- фінансування поточного дефіциту державного бюджету;
- рефінансування державного боргу;
- зменшення коливань у процесі надходження податкових платежів до бюджету, тобто ліквідація касових розривів;
- забезпечення банків та інших фінансових структур ліквідними та надійними вторинними резервними активами;
- фінансування місцевих програм і капіталоемних проектів;
- вирішення окремих загальнонаціональних завдань.

Емітентом державних облігацій виступає Міністерство фінансів України, яке є гарантом своєчасного їх погашення від імені Кабінету Міністрів України. Функції генерального агента з розміщення й обліку прав власності на ОВДП виконує Національний банк України. Для розміщення облігацій зовнішньої державної позики уряд України залучає провідні зарубіжні фінансові компанії та банки.

2.9.3. Державний борг, його види

Об'єктивним результатом функціонування державного кредиту є виникнення *державного боргу* – загальної суми непогашених безумовних фінансових зобов'язань держави в грошовій формі, які виникли внаслідок здійснення державних позик і надання державних гарантій, що набрали чинності.

Розмір кредитних зобов'язань органів влади перед населенням і вітчизняними суб'єктами господарювання формує *внутрішній державний борг*, перед зовнішніми кредиторами – *зовнішній державний борг*.

Капітальний державний борг охоплює всю суму випущених і непогашених боргових зобов'язань держави, включаючи нараховані проценти. *Поточний державний борг* є частиною капітального та складається з витрат по виплаті доходів кредиторам за всіма борговими зобов'язаннями держави і по погашенню зобов'язань, строк оплати яких наступив. Тобто розмір поточного державного боргу визначається за певний проміжок часу, а капітального – станом на певну дату.

Прямий державний борг є результатом кредитних операцій, у яких безпосереднім позичальником виступають органи державної влади, на відміну від *гарантованого державою боргу*, де такими особами є вітчизняні суб'єкти господарювання, а держава – гарантом по здійснюваних позиках.

Відповідно до принципу самостійності бюджетної системи органи влади різних рівнів не несуть відповідальності за фінансові зобов'язання одне одного. Тому в класифікації розрізняють *державний* і *місцевий* (у тому числі *муніципальний*) борг.

За своєю структурою державний борг складається з монетизованої та немонетизованої частин. *Монетизована* складова є боргом, який опосередкований кредитними відносинами, тобто випущеними й непогашеними борговими зобов'язаннями держави, в тому числі виданими гарантіями за кредитами та зобов'язаннями щодо прямих кредитів Національного банку України. *Немонетизований борг* втілює невиконані державою фінансові зобов'язання, передбачені чинним законодавством (наприклад, заборгованість з виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, субсидій, прострочена заборгованість з бюджетного відшкодування ПДВ та інші виплати), а також заборгованість органів державної влади за господарськими взаємовідносинами.

З метою систематизації інформації про всі боргові зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим, міських територіальних громад Бюджетним кодексом України передбачено використання класифікації державного боргу за двома ознаками:

- 1) тип кредитора – категорія кредиторів або власників боргових зобов'язань держави;
- 2) тип боргового зобов'язання – тип засобу, що використовується для фінансування дефіциту державного бюджету.

2.9.4. Управління державним боргом

У сучасних умовах більшість країн світу має певний рівень державної заборгованості. Однак вони відрізняються швидкістю накопичення державного боргу та вмінням своєчасно розраховуватися за своїми зобов'язаннями. Це передбачає необхідність здійснення *управління*

державним боргом, тобто реалізацію урядом сукупності заходів у процесі функціонування державного кредиту.

Основою системи управління державним боргом є безперервний моніторинг (збір, обробка й аналіз відповідної інформації) з метою оптимізації процесу управління, яке здійснюється на таких етапах:

1. Залучення позичкових коштів: держава розробляє та встановлює прийнятні для неї умови здійснення позик (форма позики, її строк, розмір і періодичність виплати доходів кредиторам тощо), а також безпосередньо здійснює державні запозичення.

Згідно з Бюджетним кодексом України, загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не повинен перевищувати 60% річного номінального обсягу ВВП країни. Загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого Автономною Республікою Крим чи територіальною громадою міста боргу станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 200% (для м. Києва – 400%) середньорічного індикативного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку (без урахування обсягу місцевих внутрішніх і зовнішніх запозичень), визначеного прогнозом відповідного місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди.

2. Вжиття двох типів заходів:

2.1. Виплата доходів кредиторам, що є складовою вартості обслуговування державного боргу. Відповідно до вітчизняного законодавства, вона здійснюється у формі видатків загального фонду державного бюджету.

2.2. Зміна умов випущених державних позик, тобто їхня реструктуризація, яка може бути проведена з ужиттям таких заходів: консолідація; конверсія; обмін облігацій за регресивним співвідношенням; обмін державного боргу на акції державних підприємств; уніфікація; відстрочка погашення державної позики (продовження державного боргу); достроковий викуп (дострокове погашення) державних облігацій; анулювання державного боргу.

3. Погашення державних позик і виконання державою гарантійних зобов'язань, якщо прямий позичальник несвоєчасно чи не в повному обсязі повертає позику.

Мета управління державним боргом - одержання максимального ефекту від фінансування за рахунок позичених коштів, досягнення збалансованості державного бюджету, оптимізація боргового навантаження, а також уникнення макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу в майбутньому. Також переслідуються завдання економічної стабілізації та зростання, стимулювання інвестиційного процесу, протидії втечі капіталів за кордон. Загалом цього можна

досягнути при формуванні структури державного боргу, оптимальної з погляду вартості й термінів погашення державних позик. Основний критерій ефективності операцій з державним боргом - це економія бюджетних ресурсів.

Управління державним боргом - невід'ємна складова досягнення боргової безпеки держави. Відповідно до чинних нормативних документів¹², стан боргової безпеки України оцінюється за такими показниками (табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

Індикатори та критичні значення індикаторів стану боргової безпеки України

<i>Індикатор</i>	<i>Критичне значення індикатора</i>
Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	не більше 60
Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 70
Середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку, %	не більше 11
Індекс ЕМБІ+Україна	не більше 1000
Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %	не менше 20

Враховуючи стан боргової безпеки України, поліпшення управління її державним боргом повинно мати на меті оптимізацію суверенного боргового портфеля за критеріями максимізації термінів повернення кредитів, зменшення середньої процентної ставки, за якими здійснюються державні позики, скорочення частки зовнішніх запозичень.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст державного кредиту та державної позики; з'ясуйте різницю між ними.
2. Які риси державного кредиту як фінансової та кредитної категорії?
3. Перерахуйте форми та види державного кредиту.
4. Охарактеризуйте державні цінні папери, які перебували в обігу на фінансовому ринку України та за кордоном.
5. Яке призначення системи управління державним боргом країни?
6. Оцініть стан боргової безпеки України.

¹² Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277.

2.10. СТРАХУВАННЯ

2.10.1. Економічно-правова природа категорії “страхування”

2.10.2. Функції страхування

2.10.3. Страхові ресурси як різновид фінансових ресурсів суспільства

2.10.1. Економічно-правова природа категорії “страхування”

На певному етапі розвитку суспільних відносин необхідність фінансового забезпечення реалізації майнових інтересів економічних суб'єктів призвела до появи страхування.

Як правова категорія страхування є видом цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) і доходів від розміщення коштів цих фондів¹³.

До основних учасників страхових відносин належать:

- *страхувальники* - особи, які через імовірність настання різноманітних страхових ризиків зацікавлені в захисті майнових інтересів, тому й укладають угоди про страхування;

- *страховики*, тобто особи, які можуть надати страхувальникам послуги зі страхового захисту; їхня професійна діяльність спрямована на створення й використання страхових фондів.

Як економічна категорія страхування характеризує певну підсистему відносин, що складаються між суб'єктами перерозподілу вартості суспільного продукту з метою формування й використання цільових грошових фондів – страхових ресурсів – для забезпечення реалізації їхніх майнових інтересів. Особливості страхування як фінансової категорії відображені в таких його ознаках:

а) наявність імовірності настання раптових, непередбачених і неподоланних подій (*страхових випадків*), які зумовлюють можливість нанесення матеріальних та інших збитків, призводить до появи страхування як сукупності грошових перерозподільних відносин;

б) при страхуванні у створенні цільових фондів за рахунок грошових внесків бере участь визначене коло зацікавлених осіб. Тому, з одного боку, тільки вони й мають право на використання таких страхових ресурсів, а з іншого, - завданий комусь із учасників страхових відносин матеріальний збиток розподіляється між ними усіма;

---

¹³ Про страхування : закон України від 07.03.1996 № 86/96-ВР. - Стаття 1.

в) строк і місце настання страхових випадків, розміри завданих збитків не є заздалегідь відомими, тому в результаті страхування відбувається перерозподіл у часі та просторі зазнаних учасниками страхування витрат і втрат;

г) наявність імовірності щодо строку й розмірів використання страхових фондів зумовлює можливість їх подальшого розподілу й перерозподілу та тимчасового використання не за метою, первинно визначеною.

Ефективність функціонування страхування в системі фінансових взаємозв'язків, а також своєчасність і повнота реалізації права зацікавленої юридичної чи фізичної особи на отримання матеріального відшкодування за рахунок страхових фондів значно залежить від чіткості й коректності відповідних юридичних формулювань. Наприклад, не всі події, що зумовили отримання застрахованими економічними суб'єктами матеріальних збитків, приведуть до грошової компенсації зі страхових фондів. Тільки їхнє обумовлення в договорі страхування або в законодавчих положеннях як *страхового випадку* – події, з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі, дозволить фізичній або юридичній особі стати учасником перерозподілу страхового фонду на власну користь.

2.10.2. Функції страхування

Економічна природа страхування має свій прояв у функціях, перелік яких залишається предметом наукових дискусій. Переважна більшість науковців виділяють такі функції страхування:

- *перерозподільна функція* – страхування забезпечує один із каналів перерозподілу новоствореної в суспільстві вартості на користь замкнутого кола осіб – учасників страхування;

- *ризикова функція, або функція страхового захисту* – у процесі страхування відбувається передання за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику в разі настання страхових подій, передбачених чинним законодавством або договором страхування¹⁴;

- *компенсаторна функція, або функція формування та використання спеціалізованого страхового фонду грошових коштів (страхового резерву)* – у разі настання страхового випадку створені страхові фонди виступають джерелом повного або часткового відшкодування (компенсації) понесених матеріальних збитків;

¹⁴ Фінанси : підручник / за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. К.:Знання, 2008. С. 378.

- *превентивна (запобіжна, попереджувальна) функція* – економічна вигода всіх учасників страхування від попередження настання страхових випадків, як правило, більша, ніж у разі виплати страхових відшкодувань; тому реалізація страхових відносин зорієнтована й на запобігання настання страхових ризиків і мінімізацію втрат, яких вони можуть завдати;

- *ощадна, або заощаджувальна функція* – протягом строку дії страхового договору окремі види страхування передбачають накопичення (заощадження) певної грошової суми, що економічно вигідно як для страхувальників і страховиків, так і для держави, оскільки виникає можливість створення й використання суспільно вагомого інвестиційного ресурсу;

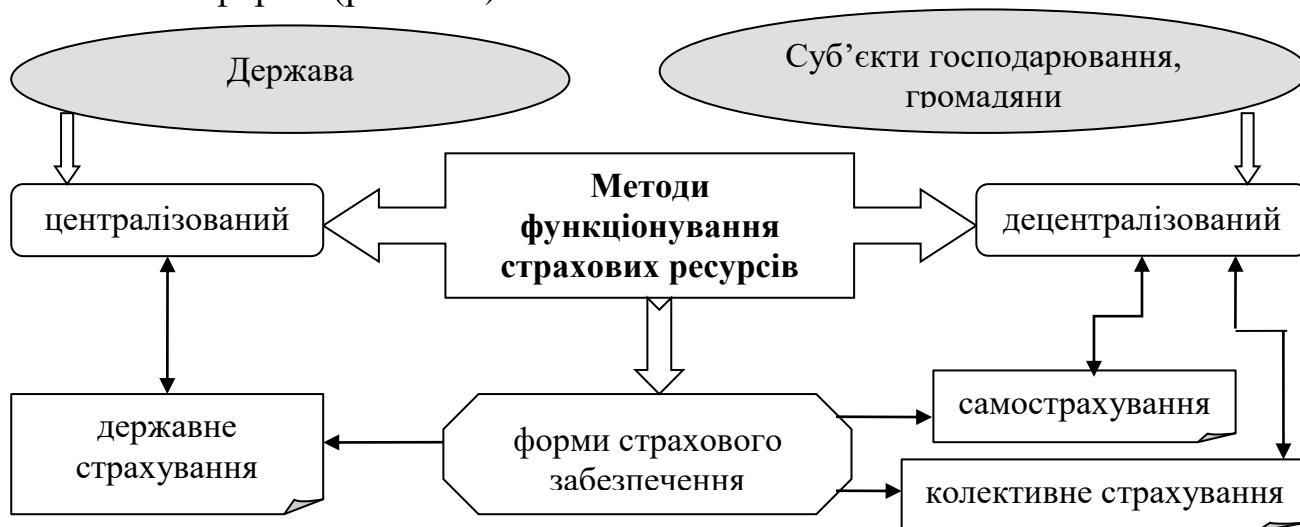
- *контрольна функція* – грошові потоки, які виникають у процесі страхування, набувають вартісної форми вираження; це дозволяє здійснювати контроль за цільовим характером формування й використання страхових ресурсів, а також за законністю проведення відповідних фінансових операцій.

До інших функцій страхування, які носять дискусійний характер, можна віднести розподільчу, інвестиційну, репресивну функції.

2.10.3. Страхові ресурси як різновид фінансових ресурсів суспільства

Матеріальною формою прояву страхових відносин є фінансові ресурси, які можуть по-різному називатися (страхові фонди, страхові ресурси, фінансові резерви), але завжди мають грошовий вираз.

Різні методи створення та використання страхових ресурсів визначають коло суб'єктів, відповідальних за страхове забезпечення, а також його форми (рис. 2.8.).

Рис. 2.8. Методи формування та використання страхових ресурсів

Централізований метод функціонування страхових ресурсів застосовує держава, яка відповідно до законодавства перерозподіляє національний дохід країни та створює резервні фонди у складі Державного та місцевих бюджетів, валютні резерви, які надходять у розпорядження центрального банку країни тощо. При цьому відповідальність за своєчасність і повноту формування, а також цільовий характер використання таких фінансових ресурсів цілком покладається на органи державної влади та управління.

У протилежному випадку має місце застосування децентралізованого методу функціонування страхових фондів у двох його формах прояву:

1) *самострахування*, яке базується на індивідуальній відповідальності суб'єктів господарювання та населення. У цьому випадку потреба у страховому захисті змушує економічних суб'єктів перерозподіляти власні доходи, за рахунок яких створювати внутрішні страхові ресурси. Це призводить до неефективного знерухомилення частини оборотного капіталу, як у масштабах окремого суб'єкта зокрема, так і національної економіки в цілому. Тому застосування самострахування в сучасних умовах фактично здійснюється на примусовій (законодавчо обумовленій) основі, насамперед, суб'єктами фінансово-кредитного сектору;

2) *колективне страхування*, яке засноване на солідарній відповідальності учасників страхових відносин. При цьому основний тягар такої відповідальності покладений на спеціалізовані фінансові інститути – страхові компанії (страховиків). Джерелом створення зовнішніх щодо страхувальників фінансових резервів також є доходи суб'єктів господарювання й населення, але розміри необхідних до сплати страхових внесків непорівняно менші, ніж вилучений з обороту під час самострахування капітал. Тому ця форма страхового забезпечення сьогодні набула найбільшого поширення в системі економічних відносин.

Акумуляція страховиками значних за обсягами ресурсів, з урахуванням фактору часу їх накопичення та майбутнього використання, дозволяє такі фонди трансформувати в інвестиційний капітал. Це пояснює, чому страхові фінансові інститути в ринкових умовах господарювання одночасно є й важливими інвесторами національних і світової економік, а страхування за змістом можна охарактеризувати ще й як вид фінансового посередництва.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яке місце займає страхування в системі фінансових категорій?
2. Охарактеризуйте функції страхування.
3. Назвіть особливості акумуляції та використання страхових ресурсів.

2.11. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

- 2.11.1. Суть і функції фінансового ринку, його роль у розвитку економічних процесів
- 2.11.2. Класифікація фінансових ринків
- 2.11.3. Об'єкт та інструменти фінансового ринку
- 2.11.4. Суб'єкти фінансового ринку
- 2.11.5. Основні засади організації та регулювання фінансового ринку

2.11.1. Суть і функції фінансового ринку, його роль у розвитку економічних процесів

За змістом *фінансовий ринок* - це система економічних відносин з приводу перерозподілу вартості між фізичними та юридичними особами й державою на засадах купівлі-продажу прав на використання фінансових ресурсів на постійній або тимчасовій основі.

Функціонування фінансового ринку забезпечує кругообіг фінансових ресурсів за каналами прямого й непрямого фінансування економічних суб'єктів. Розвиток сучасного фінансового ринку характеризується значним звуженням каналу прямого фінансування з одночасним різким розширенням каналу непрямого фінансування суб'єктів економіки. Тому широкого застосування набуло тлумачення *фінансового ринку з організаційного погляду* як сукупності ринкових фінансових інститутів, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників.

Основним завданням функціонування фінансового ринку слід вважати забезпечення руху коштів від одних власників до інших з метою досягнення максимально ефективного акумулювання та розміщення фінансових ресурсів у економіці. Виконання такого завдання потребує чіткого й дієвого механізму взаємодії власників заощаджень, фінансових посередників і реальних інвесторів, що ґрунтується на добровільній договірній основі та принципах економічної доцільності. Саме в такій якості фінансовий ринок отримує додаткову характеристику як елемент системи управління фінансами та визначається як інтегруюча складова фінансової системи держави.

До функцій фінансового ринку як економічної категорії доцільно віднести такі:

- *функція перерозподілу*: своїм існуванням фінансовий ринок продукує мобілізацію та концентрацію фінансових ресурсів, тимчасово не задіяних у процесі відтворення, їхній перерозподіл на користь суб'єктів, які потребують додаткового фінансування, з наступним використанням у

власній господарській діяльності. Результат перерозподілу - формування додаткового фінансового ресурсу та, відповідно, вторинних доходів як у покупців тимчасово вільних коштів, так і в їхніх продавців, які за результатами надання таких коштів теж розраховують на отримання в майбутньому доходів у різній формі. У цьому й полягає особливість перерозподілу вартості на фінансовому ринку, який відбувається на засадах платності, конкурентності та взаємної вигоди всіх учасників фінансових операцій;

- *функція забезпечення*: фінансовий ринок забезпечує найбільш сприятливі умови для взаємодії економічних суб'єктів щодо залучення чи запозичення необхідного грошового ресурсу та відповідного продажу тимчасово вільних коштів. У навчальній літературі ця функція фінансового ринку отримала назву *функції економії на витратах* – фінансовий ринок зменшує витрати на проведення операцій та інформаційні витрати завдяки економії на масштабі операцій і вдосконаленні процедур оцінювання фінансових ресурсів, запропонованих до продажу¹⁵.

Основні напрямки впливу фінансового ринку на розвиток окремих національних економік і світового господарства в цілому полягають у тому, що:

- активізація процесів мобілізації та розподілу фінансових ресурсів, яка відбувається на фінансовому ринку, підвищує ефективність функціонування та платоспроможність економічних суб'єктів і фінансової системи в цілому;

- завдяки ефекту економії на масштабі досягається стимулювання фінансових потоків у економіці, прискорюється оборот капіталу, що сприяє активізації економічних процесів; водночас відбувається “зв'язування” частини коштів, не забезпечених споживчими товарами, чим послаблюється тиск зайвої грошової маси на товарний ринок;

- фінансовий ринок виступає “барометром” стану справ у економіці: найменші труднощі, яких зазнають суб'єкти реального сектора економіки, відображаються на обсягах, структурі, швидкості здійснюваних фінансових операцій та особливостях механізму мобілізації та використання фінансових ресурсів у цілому;

- трансформація акумульованих грошових коштів у позичковий капітал формує потужний інвестиційний ресурс для здійснення вагомих структурних перетворень в економіці тощо.

Але позитивні аспекти ролі фінансового ринку в сучасних умовах господарювання суттєво нівелюються дією різноманітних чинників

---

¹⁵ Юхименко П.І., Федосов В.М., Лазебник Л.Л. та ін. Теорія фінансів: підручник / за ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. К.: Центр учбової літератури, 2010. - С.415.

(нераціональні дії інвесторів на фінансовому ринку, організовані спекулятивні атаки з метою отримання надприбутку, безвідповідальність фінансових посередників за прийняті рішення, неефективна фінансова політика держав у особі окремих урядів, інші), що призводить до фінансової нестабільності й кризи в різних секторах економіки.

2.11.2. Класифікація фінансових ринків

Механізм взаємодії учасників операцій на фінансовому ринку передбачає застосування численних інструментів для досягнення їхніх різноманітних цілей. Це дозволяє систематизувати вказані операції та застосувати класифікацію фінансових ринків за:

- умовами надходження фінансових ресурсів у користування: ринок акціонерного та ринок позикового капіталу;
- часом обігу фінансових активів: ринок грошей і ринок капіталів;
- рівнем організації: біржовий (регульований) ринок і позабіржовий (нерегульований) ринок;
- структурою: сегментований та інтегрований ринок;
- стадією обігу фінансових активів: первинний і вторинний ринок;
- типом використовуваних зобов'язань: ринок цінних паперів і кредитний ринок;
- швидкістю завершення фінансових операцій: ринок “спот” і строковий ринок;
- юрисдикцією: міжнародний ринок і національний ринок (ринок резидентів, ринок нерезидентів).

Усі складові фінансового ринку перебувають у тісному взаємозв'язку. Так, взаємозв'язок кредитного ринку та ринку цінних паперів забезпечує *сек'юритизація кредитів* – процес трансформації кредитних операцій в операції з цінними паперами, тобто процес перетворення малоліквідних фінансових активів на інструменти ринку капіталів, які придатні для продажу.

2.11.3. Об'єкт та інструменти фінансового ринку

Об'єкт взаємовигідного інтересу суб'єктів фінансового ринку – це фінансові ресурси, які, перебуваючи в обігу, забезпечують самозростання вартості. Ефективне використання залучених або позичених на фінансовому ринку коштів продукує підприємницький та інші види доходу, які виступають джерелом для виплати доходів безпосередньому власнику фінансових ресурсів. Об'єктивне право на отримання доходу на вкладений або позичений капітал формально знаходить своє підтвердження у відповідних активах, напрямок руху яких протилежний спрямуванню фінансових ресурсів. Тому на фінансовому ринку одночасно

існують два кругообороти: фінансових ресурсів як об'єкта ринку та фінансових активів як інструментів механізму здійснення операцій з фінансовими ресурсами.

Фінансовими активами є специфічні неречові активи, які є законними вимогами власників цих активів на отримання певного, як правило, грошового доходу в майбутньому.

До основних характеристик фінансових активів належать¹⁶: термін обігу; ліквідність; дохідність; ризиковість; подільність; конвертованість; механізм оподаткування доходів від володіння та продажу фінансового активу; валюта платежу; комплексність; поворотність.

Характеристика фінансових активів за особливостями форми їх існування одночасно дозволяє виділити й сектори фінансового ринку (табл. 2.4.). Значного прискорення розвитку фінансового ринку в цілому надає використання *цінних паперів* – документів установленої форми з відповідними реквізитами, що засвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, і передбачають виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір і прав за цінним папером іншим особам¹⁷.

Таблиця 2.4.

Сектори фінансового ринку та представлені на них фінансові активи

Сектор фінансового ринку	Фінансові активи, представлені в секторі фінансового ринку
Валютний ринок	- іноземні валюти - валютні деривативи
Ринок дорогоцінних металів і каміння	- коштовні метали (монети, зливки, листи, сертифікати тощо) - коштовне каміння
Страховий ринок	- страховий захист у формі страхових полісів
Грошовий ринок	- короткострокові депозитно-позичкові інструменти (контокорентна кредитна лінія, овердрафт, онкольний кредит) - факторингові інструменти - короткостроковий міжбанківський кредит
Ринок капіталів	- середньострокові та довгострокові міжбанківські кредити - середньострокові та довгострокові кредити для комерційних цілей
Ринок нерухомості	документи, які засвідчують право власності на: - земельні ділянки - природні комплекси - об'єкти житлової нерухомості - об'єкти нежитлової нерухомості

¹⁶ Шелудько В.М. Фінансовий ринок : навч. посібник. К.: Знання-Прес, 2002. С. 32-34.

¹⁷ Про цінні папери та фондовий ринок : закон України від 23.02.2006 № 3480-IV. - Стаття 3.

Різноманіття цінних паперів відображено в такій їх класифікації за:

- порядком розміщення: емісійні та неемісійні;
- формою існування: документарні та бездокументарні;
- формою випуску: на пред'явника, іменні та ордерні;
- механізмом нарахування доходу: з фіксованим або плаваючим доходом;
- пріоритетністю: базові (пайові, боргові) та похідні;
- категорією емітентів: державні та корпоративні.

2.11.4. Суб'єкти фінансового ринку

Необхідність задовольнити потребу в ефективному використанні фінансових ресурсів зумовлює діяльність на фінансовому ринку практично всіх суб'єктів економічних відносин. При цьому вони набувають різного статусу згідно зі своєю формою або виконуваними функціями.

За формою серед суб'єктів фінансового ринку виділяють: домогосподарства, органи державної влади, іноземних суб'єктів, а також юридичних осіб, які складаються з інститутів позафінансової сфери та професійних учасників (у тому числі фінансових інститутів та інститутів інфраструктури).

Незалежно від форми, в якій перебувають суб'єкти фінансового ринку, в ході тих чи інших операцій вони виконують основні або допоміжні функції. *Основними суб'єктами фінансового ринку є:*

1) *прямі учасники операцій:*

- продавці фінансових активів (емітенти, кредитори, страховики, продавці валюти, коштовних металів і каміння, об'єктів нерухомості);
- покупці - особи які за власний рахунок і від свого імені здійснюють придбання фінансових активів (інвестори, позичальники, страхувальники, покупці валюти, дорогоцінних металів і каміння, об'єктів нерухомості);

2) *фінансові посередники* (брокери, брокерські контори, банки, інвестиційні, трастові компанії, кредитні спілки, довірчі товариства, пенсійні фонди, страхові компанії тощо).

Допоміжні функції на фінансовому ринку виконують суб'єкти інфраструктури, які, як правило, спеціалізуються на обслуговуванні основних учасників фінансового ринку або здійснюють визначене коло операцій.

Регулятивними функціями на фінансовому ринку наділені такі його суб'єкти: визначені законодавством органи державної влади та саморегулювні організації (об'єднання).

2.11.5. Основні засади організації та регулювання фінансового ринку

Досягнення високого рівня організації та повноцінне функціонування фінансового ринку залежать від дотримання таких принципів.

1. Справедливість – однаковий і вільний доступ до інформації та фінансових активів для всіх суб'єктів ринку, недопущення дискримінації їхніх прав і свобод, а також монополізації ринку.

2. Транспарентність (прозорість) - широке розповсюдження ринкової інформації; вона сприяє забезпеченню реального захисту економічних інтересів інвесторів і, відповідно, притоку капіталу на ринок.

3. Конкурентоспроможність – відповідність запропонованих ринком товарів (фінансових активів) і механізмів здійснення операцій з ними потребам і можливостям основних учасників фінансового ринку.

4. Контрольованість – дієвий механізм обліку та контролю фінансових операцій, запобігання зловживанням і злочинності.

5. Відповідність міжнародній практиці та стандартам.

6. Централізація; фінансовий *ринку* вважається *централізованим*, якщо на ньому конкретні фінансові активи котируються й обліковуються через одну загальнонаціональну систему котирування й обліку, а ціна котирування визначається шляхом зіставлення попиту та пропозиції на цей фінансовий актив.

Високому рівню централізації сприяє регулювання фінансового ринку. Залежно від використовуваних механізмів і статусу суб'єктів, які його здійснюють, регулювання фінансового ринку буває двох типів:

I. *Саморегулювання* (або *інституційно-правове регулювання*) - впорядкування взаємодії та захист інтересів учасників фінансового ринку шляхом встановлення ними певних правил, критеріїв і стандартів щодо відносин з приводу фінансових активів. Воно може здійснюватися в таких організаційно-правових формах: біржі; галузеві організації; приватні асоціації.

В Україні найбільш розвинене саморегулювання на ринку цінних паперів, суб'єкти якого створили понад 10 саморегулювних організацій. Серед них найчисленніші Професійна асоціація реєстраторів і депозитаріїв (ПАРД), Українська асоціація інвестиційного бізнесу (УАІБ), Асоціація “Перша фондова торгова система” (ПФТС), Київська міжнародна фондова біржа (КМФБ) та інші.

II. *Державне* (або *державно-правове*) *регулювання* - здійснення державою комплексних заходів із упорядкування, контролю, нагляду за фінансовим ринком і запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

В Україні державне регулювання фінансового ринку покладене на Міністерство фінансів України, Національний банк України, Фонд

державного майна України, Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. Саме ці суб'єкти формують і забезпечують реалізацію єдиної державної політики щодо розвитку фінансового ринку в Україні, сприяють його адаптації до міжнародних стандартів.

Незважаючи на окремі досягнення, все ще залишаються дієвими фактори стримування розвитку вітчизняного фінансового ринку (недосконалість законодавства щодо корпоративного управління, відсутність реального захисту майнових інтересів власників, низький рівень доходів населення, недостатня капіталізація ринку тощо). Неспроможність залучити кошти іноземних інвесторів у достатньому обсязі, перетворити значну частину внутрішніх заощаджень в інвестиції, спрямувати капіталовкладення в перспективні галузі національної економіки зумовлюють сьогодні слабкість і неефективність фінансового ринку в Україні й відповідне рейтингування його за міжнародними стандартами як граничного ринку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте дискусійні аспекти суті фінансового ринку та його функцій як економічної категорії.
2. Охарактеризуйте роль фінансового ринку в сучасній економічній системі.
3. Перелічіть складові фінансового ринку за різними ознаками його класифікації.
4. Яка різниця між фінансовими ресурсами та фінансовими активами?
5. Дайте визначення фінансовим активам і охарактеризуйте їх склад.
6. Назвіть суб'єктів фінансового ринку України та їхні функції.
7. З'ясуйте, за якими ознаками характеризують стан фінансового ринку.
8. Розкрийте зміст, призначення, форми та напрями регулювання фінансового ринку.
9. Укажіть проблеми розвитку фінансового ринку України та запропонуйте напрями їх подолання.

2.12. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

2.12.1. Фінанси в системі міжнародних економічних відносин

2.12.2. Зміст і види міжнародних розрахунків

2.12.3. Міжнародний фінансовий ринок, характеристика його складових

2.12.4. Міжнародні фінансові організації та їх місце в системі міжнародних фінансів

2.12.1. Фінанси в системі міжнародних економічних відносин

Ураховуючи те, що в основі міжнародних фінансових взаємозв'язків знаходяться потреби ресурсного забезпечення процесу відтворення, як економічну категорію *міжнародні фінанси* характеризують економічні відносини з приводу перерозподілу вартості на світовому рівні з метою формування й використання цільових грошових фондів для задоволення потреб економічних суб'єктів.

Матеріальну форму прояву міжнародні фінанси отримують завдяки грошовим потокам, які поєднують між собою суб'єктів міжнародних фінансів, а саме: населення різних країн; суб'єктів господарювання різної юрисдикції; держави в особі органів влади (урядів); міждержавні та міжнародні інститути, в тому числі міжнародні фінансові організації.

Міжнародні фінансові потоки втілюють переливання грошового капіталу між країнами у процесі виробництва шляхом переміщення матеріальних і трудових ресурсів, а також тимчасово вільних фінансових ресурсів за допомогою світового фінансового ринку. Потреби економічного розвитку зумовлюють такі їх напрями:

а) між суб'єктами господарювання різних країн, у тому числі фінансовими посередниками (з приводу міжнародної торгівлі, міжнародного кредиту, реального та фінансового інвестування);

б) між урядом країни та міжнародними фінансовими інститутами, урядами, суб'єктами господарювання й населенням інших країн (зовнішній державний кредит);

в) між урядами різних країн, суб'єктами господарювання та міжнародними організаціями (формування й використання фінансових ресурсів таких організацій).

До основних каналів міжнародного переливання грошового капіталу належать: розрахункове обслуговування міжнародної торгівлі (валютні операції); міжнародний кредит, у тому числі державний; іноземне інвестування в основний і оборотний капітал; формування й використання капіталу, в тому числі статутного, міжнародних організацій; операції з фінансовими активами; міжнародна фінансова допомога.

На розміри, склад і структуру міжнародних фінансових потоків і, відповідно, систему міжнародних фінансів, впливають різноманітні фактори, зумовлені як потребами й особливостями розвитку світового господарства в цілому, так і позаекономічними чинниками. До перших насамперед можна віднести такі:

- кон'юнктура світового ринку;
- інтернаціоналізація та глобалізація світового господарства;
- поступове формування фінансового сектору глобальної економіки як самодостатньої системи;
- лібералізація міжнародної торгівлі;
- циклічний характер розвитку світової економіки;
- неоднорідність економічного розвитку різних країн;
- нестабільність системи державних фінансів країн з різним рівнем економічного розвитку та інші.

Основними факторами, які знаходяться поза економічною площиною, проте найбільш дієво впливають на сферу міжнародних фінансів, є вплив геополітичних інтересів окремих країн і міждержавних союзів; загострення проблем екологічно безпечного розвитку та захисту довкілля; зростання ролі науково-технічного прогресу, інформатизації та комп'ютеризації.

Міжнародні фінанси виступають як стимул розвитку світової економічної інтеграції та глобалізації. Їхня роль проявляється у пошуку джерел і мобілізації ресурсів, необхідних для фінансування різних напрямів міжнародного співробітництва; регулюванні міжнародних інтеграційних процесів; стимулюванні розвитку міжнародних відносин. Також вони суттєво впливають на формування принципів і стандартів ведення бюджетної та податкової політики урядами більшості країн світу, що зрештою визначає стратегію й тактику фінансової та в цілому економічної політики всіх суб'єктів фінансових взаємовідносин.

2.12.2. Зміст і види міжнародних розрахунків

Міжнародні розрахунки – це переважно безготівкові розрахунки за грошовими зобов'язаннями та вимогами, що виникають у зв'язку з економічними, політичними, культурними відносинами між суб'єктами різних країн.

Механізм здійснення міжнародних розрахунків неможливий без установлення умов і порядку здійснення платежів, а також практичної діяльності банківських установ з їх реалізації.

Проведення розрахунків за товарними та фінансовими операціями властива суто банкам, які з цією метою вступають у кореспондентські

відносини між собою. При цьому банки відкривають власні закордонні відділення та кореспондентські рахунки один в одному:

1. *Рахунок “лоро”* - кореспондентський рахунок іноземного банку у вітчизняному банку.

2. *Рахунок “ностро”* – кореспондентський рахунок вітчизняного банку в іноземному.

Оскільки міжнародні розрахунки проводяться з використанням різних грошових одиниць, банки змушені підтримувати необхідну валютну позицію в різних валютах відповідно до структури й часу очікуваних платежів. З цією метою вони реалізують *політику диверсифікації валютних резервів*.

Розвиток інформаційних технологій сприяє підвищенню результативності механізму здійснення міжнародних розрахунків шляхом використання автоматизованих систем (SWIFT, VISA, Master Card, PayPal тощо).

Класифікація міжнародних розрахунків наведена на рис. 2.9. Серцевиною міжнародних розрахунків є вибір валюти ціни та валюти платежу за тим чи іншим контрактом. Це вимагає обов’язкового врахування суб’єктами міжнародних фінансових відносин *валютного курсу* – ціни грошової одиниці певної країни, вираженої у валюті інших країн чи міжнародній валютній одиниці, а також особливостей національного механізму валютного регулювання та валютного контролю, який має місце у процесі реалізації державної фінансової політики.

2.12.3. Міжнародний фінансовий ринок, характеристика його складових

Міжнародний фінансовий ринок має такі характеристики.

Як економічна категорія – це система економічних відносин між суб’єктами міжнародних фінансів з приводу перерозподілу вартості та концентрації капіталу на засадах купівлі-продажу прав на використання фінансових ресурсів на постійній або тимчасовій основі.

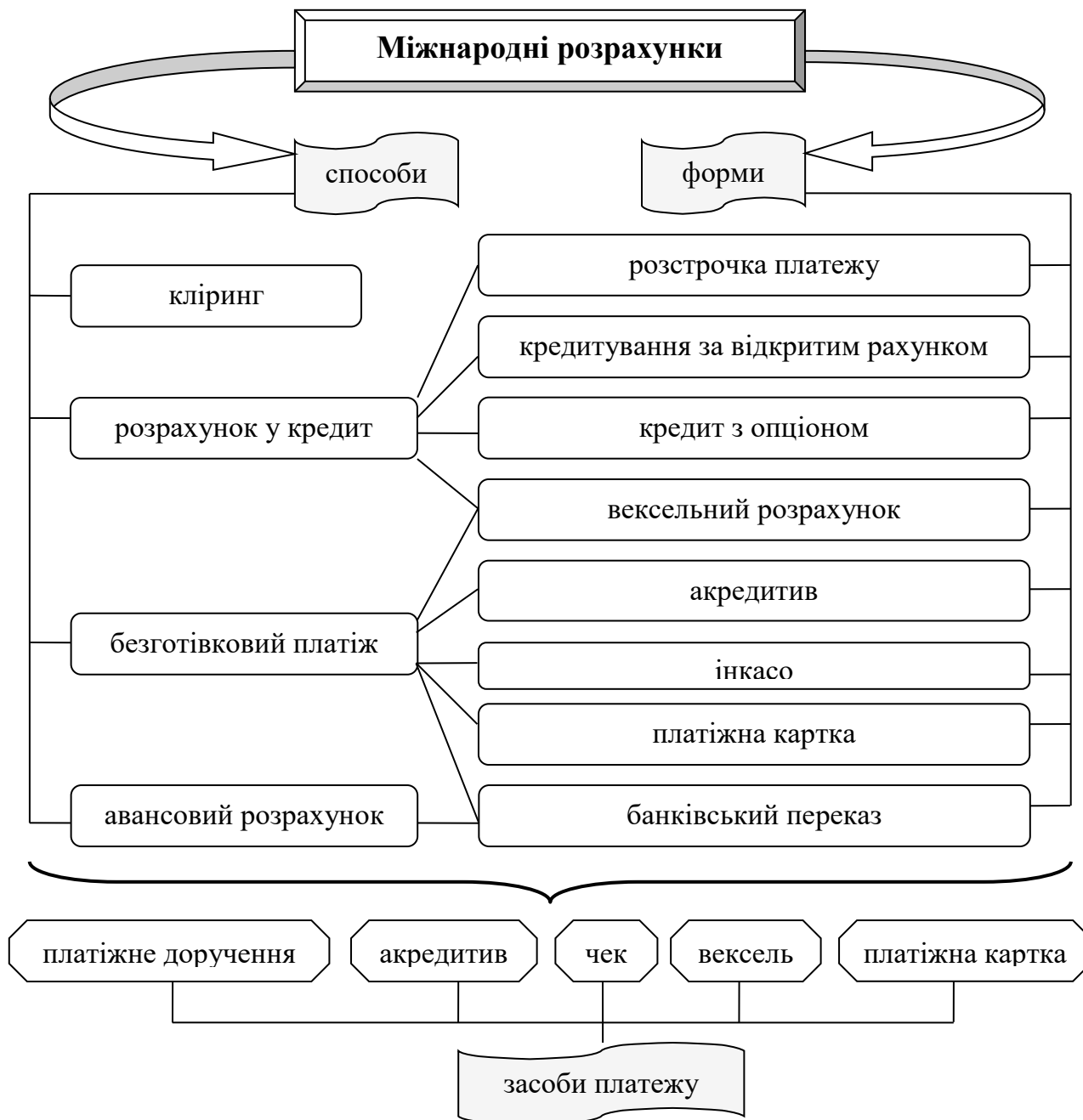
З організаційного погляду - це сукупність ринкових фінансових інститутів, що супроводжують міжнародні фінансові потоки від продавців фінансових ресурсів до їх покупців.

У прикладному аспекті - це сукупність *світових фінансових центрів* – місць зосередження фінансових посередників, насамперед банків і спеціалізованих фінансово-кредитних інститутів, які здійснюють операції з фінансовими активами. До них належить обмежене коло національних центрів торгівлі фінансовими активами, які здобули міжнародне визнання.

Вагому роль у розвитку світового фінансового ринку відіграють також *периферійні фінансові центри*, або *фінансові центри оф-шор (off-*

shore) – місця зосередження фінансових посередників, які здійснюють операції з фінансовими активами на користь нерезидентів, як правило, в іноземній для такої території (держави) валюті.

Рис. 2.9. Класифікація міжнародних розрахунків

Найбільш характерними рисами сучасного міжнародного фінансового ринку є величезні масштаби; використання інформаційних технологій високого рівня; уніфікація правил і стандартів проведення операцій з фінансовими активами; урізноманітнення фінансових активів, використовуваних в операціях, з одночасним домінуванням окремих валют при здійсненні міжнародних розрахунків; установлення жорстких

вимог до ділової репутації та фінансових показників діяльності для суб'єктів ринку.

До складових міжнародного фінансового ринку належать:

- міжнародний валютний ринок (спот-ринок; строковий ринок);
- міжнародний ринок капіталів:
  - міжнародний ринок боргових зобов'язань (міжнародний кредитний ринок, міжнародний ринок боргових цінних паперів);
  - міжнародний ринок титулів (прав) власності (міжнародний ринок акцій, міжнародний ринок депозитарних розписок);
- міжнародний ринок похідних цінних паперів;
- міжнародний ринок золота.

Важливою характеристикою сучасного міжнародного фінансового ринку є те, що він набув ознак *ринку євровалют*, тобто ринку, на якому здійснюються кредитні й депозитні операції в *євровалютах* – валютах, які відрізняються від національної валюти країни, де вони знаходяться. У такому випадку фінансові операції не підлягають валютному регулюванню країни, де розміщені міжнародні фінансові центри.

Обсяги операцій, які здійснюються на міжнародному фінансовому ринку, кількакратно перевищують аналогічний показник щодо ринків з реальними активами. Це зумовлює безпосередню залежність перспектив розвитку світового господарства від стану справ у сфері торгівлі фінансовими активами. Тому актуалізується завдання цілеспрямованого регулювання дій суб'єктів економіки на міждержавному рівні з метою раціонального впливу на систему міжнародних фінансових потоків.

2.12.4. Міжнародні фінансові організації та їх місце в системі міжнародних фінансів

До *міжнародних фінансових організацій* належать суб'єкти, які створені на основі міждержавних та інших угод для регулювання міжнародних економічних, зокрема валютно-кредитних і фінансових відносин. Незважаючи на специфіку цілеспрямованої активності окремих міжнародних фінансових організацій, у цілому мета їхньої діяльності передбачає стабілізацію та координування стратегії й тактики розвитку системи міжнародних фінансів і світової економіки в цілому. Цього можна досягнути за допомогою міждержавного валютно-кредитного та фінансового регулювання засобами акумуляції фінансових ресурсів та їх використання.

Деталізація мети діяльності та засобів її досягнення є підставою для проведення класифікації міжнародних фінансових організацій, яких сьогодні понад 300, за:

- характером діяльності: міжурядові та неурядові;

- розміром компетенції: загальної та спеціальної компетенції;
- умовами членства: відкриті та закриті;
- функціями: універсальні та спеціалізовані;
- характером повноважень: координаційного типу; частково наднаціональні; наднаціональні;
- сферою діяльності: регіональні (регіональні валютно-кредитні та фінансові організації, регіональні банки розвитку) та глобальні (спеціалізовані інститути ООН, Організація з економічного співробітництва та розвитку, Лондонський клуб кредиторів, Паризький клуб країн-кредиторів, зустрічі голів держав і урядів (G-7+1, G-10, G-20).

Ступінь участі та рівень впливу окремих країн у міжнародних фінансових організаціях визначається, насамперед, розміром їхнього статутного внеску в капітал такої організації, тобто використовується система “зважених голосів”. В основу таких розрахунків покладено норматив платежів, який залежить від обсягів ВВП країни.

Міжнародні фінансові організації відіграють важливу роль у світовій економіці, забезпечуючи стабільність міжнародних фінансових потоків. Цим вони сприяють надійності функціонування національних фінансових систем. Крім того, їхні кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються, в тому числі й України.

Будучи членом МВФ з 1992 р., Україна набула можливості отримувати фінансування за рахунок ресурсів фонду для підтримки платіжного балансу країни (програма системної трансформаційної позики), для підтримки курсу національної валюти (програма “Stand-by”), а також для сприяння економічній стабілізації в країні (програма розширеного фінансування).

З метою реалізації проектів економічного та соціального розвитку Україна співпрацює зі Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, Чорноморським банком торгівлі та розвитку, а також відповідно до підписаних двосторонніх рамкових угод – з Північним інвестиційним банком і Європейським інвестиційним банком. Зі вступом до зазначених міжнародних фінансових організацій Україна отримала доступ до порівняно дешевих кредитних ресурсів, які надаються на пільгових умовах.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які особливості формування сучасної системи міжнародних фінансових взаємозв'язків?
2. Поясніть, як міжнародні фінанси впливають на фінансову систему держави.
3. Проаналізуйте склад і структуру сучасних міжнародних фінансових потоків.

4. Охарактеризуйте види міжнародних розрахунків, способи, форми та умови їх здійснення.
5. Розкрийте зміст і призначення міжнародного фінансового ринку.
6. Дайте характеристику сегментам міжнародного фінансового ринку.
7. За якими ознаками класифікують міжнародні фінансові організації? Зазначте їх види.
8. Оцініть ефективність позаринкового регулювання міжнародних фінансових потоків, здійснюване міжнародними фінансовими організаціями сьогодні.
9. Проаналізуйте результативність співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями.

Рекомендовані джерела:

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). Львів: Каменяр, 2000. 303 с.
2. Бак Н.А. Фінанси : навч. посібник. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2012. 352с.
3. Бюджетний кодекс України : закон України від 08.07.2010 № 2457-VI
4. Господарський кодекс України : закон України від 16.01.2003 № 436-IV
5. Єфименко Т.І. Фіскальна та монетарна безпека національної економіки. К.: ДННУ “Акад. фін. управління”, 2016. 447 с.
6. Кізіма Т.О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та доміанти розвитку. К.: Знання 2010. 431 с.
7. Лютий І.О., Боринець С.Я., Варналій З.С. та ін. Фінанси : підручник / за ред. І.О. Лютого. К.: Ліра-К, 2017. 720 с.
8. Місцеві фінанси : підручник / за ред. О.П. Кириленко. Тернопіль: Економічна думка, 2014. 448 с.
9. Опарін В. та ін. Фінансова інфраструктура України: стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія / за заг. ред. В. Опаріна, В. Федосова. К.: КНЕУ, 2016. 695 с.
10. Основи законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування : закон України від 14.01.1998 № 16/98-ВР
11. Податковий кодекс України : закон України від 02.12.2010 № 2755-VI
12. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : закон України від 21.12.2017 № 2258-VIII
13. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні : закон України від 30.10.1996 № 448/96
14. Про добровільне об’єднання територіальних громад : закон України від 05.02.2015 № 157-VIII
15. Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування : закон України від 09.07.2003 № 1058-IV
16. Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : закон України від 02.03.2000 № 1533-III
17. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України : постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 № 280

18. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування : закон України від 26.06.1997 №400/97-ВР
19. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : закон України від 08.07.2010 № 2464-VI
20. Про інвестиційну діяльність : закон України від 18.09.1991 № 1560-XII
21. Про місцеве самоврядування в Україні : закон України від 21.05.1997 №280/97-ВР
22. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : закон України 21.03.1991 № 875-XII
23. Про пенсійне забезпечення : закон України від 05.11.1991 № 1788-XII
24. Про страхування : закон України від 07.03.1996 № 86/96-ВР
25. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : закон України від 12.07.2001 № 2664-III
26. Про цінні папери та фондовий ринок : закон України від 23.02.2006 № 3480-IV
27. Фінанси : підручник / за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. К.:Знання, 2008. 611 с.
28. Юхименко П.І., Федосов В.М., Лазебник Л.Л. та ін. Теорія фінансів: підручник / за ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. – К.: Центр учбової літератури, 2010. 576 с.
29. Юхименко П.І., Львович С.В., Федосов В.М., Юрій С.І. Фінансова думка України : монографія / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В.М.Федосова. К.: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. У 3 т.

РОЗДІЛ 3. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

3.1. БЮДЖЕТНИЙ УСТРІЙ ТА ПОБУДОВА БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

3.1.1. Бюджетний устрій та бюджетна система України

3.1.2. Принципи побудови бюджетної системи

3.1.1. Бюджетний устрій та бюджетна система України

Бюджетний устрій визначає організацію бюджетної системи країни, взаємовідносини між її окремими ланками, правові основи функціонування бюджетів, що входять до бюджетної системи, склад і структуру бюджетів, процедурні сторони формування та використання бюджетних коштів та ін.

Основи бюджетного устрою визначаються формою державного устрою країни, чинними основними законодавчими актами, а також роллю бюджету у суспільному відтворенні та соціальних процесах. Бюджетний устрій будується відповідно до адміністративно-територіального устрою країни.

Бюджетна система України як унітарної держави складається з двох ланок – Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Загалом, у сучасному світі поширені дворівнева (унітарна) та трирівнева (федеральна) бюджетні системи. Завданням бюджетних систем є максимальне наближення джерела фінансування державних послуг до одержувачів цих послуг (у ЄС це положення імплементоване у ключовий принцип європейської демократії – принцип субсидіарності). У таких бюджетних моделях розрізняють централізовану та децентралізовану бюджетні системи.

Децентралізована бюджетна система, яку декларує сучасне бюджетне законодавство України, відрізняється тим, що держава забезпечує місцевим бюджетам достатню фінансову базу для виконання як делегованих нею, так і власних повноважень. Тобто доходи бюджету, які регулюються державою, використовуються місцевими бюджетами значно менше, ніж доходи, закріплені за такими бюджетами.

Бюджетна система відображає складові частини бюджету, тобто вона є сукупністю всіх бюджетів, які формуються в цій країні відповідно до її бюджетного устрою.

Основи бюджетного устрою досить стабільні та мають в цілому однакові чинники в різних країнах. Бюджетні ж системи різних країн можуть доволі суттєво відрізнятися, хоча і мають доволі близьке за своєю суттю підґрунтя.

Бюджетний устрій доцільно розглядати як засади побудови бюджетної системи. Вони встановлюються з урахуванням адміністративного поділу і розмежування функцій між різними рівнями органів державної влади.

Бюджетна система України почала своє становлення у 1992 році. Конституцією України передбачено, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами (стаття 95).

На вдосконалення організації бюджетної системи значно вплинув прийнятий у 2001 році Бюджетний кодекс України (далі - БКУ), яким було чітко визначено процедури розроблення, прийняття та виконання бюджету, встановлено взаємовідносини між ланками бюджетної сфери, окреслено процес використання коштів бюджетів різного рівня, надано певну фінансову самостійність органам місцевого самоврядування, запроваджено програмно-цільовий метод як ефективний метод планування та використання бюджетних коштів.

Бюджетна система України – це сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права. Бюджетна система України встановлюється виключно Бюджетним кодексом України. БКУ визначає засади бюджетної системи України, її структуру та принципи. Правові засади бюджетної системи визначаються насамперед Конституцією України, а також Бюджетним кодексом України й іншими нормативно-правовими актами з питань бюджету.

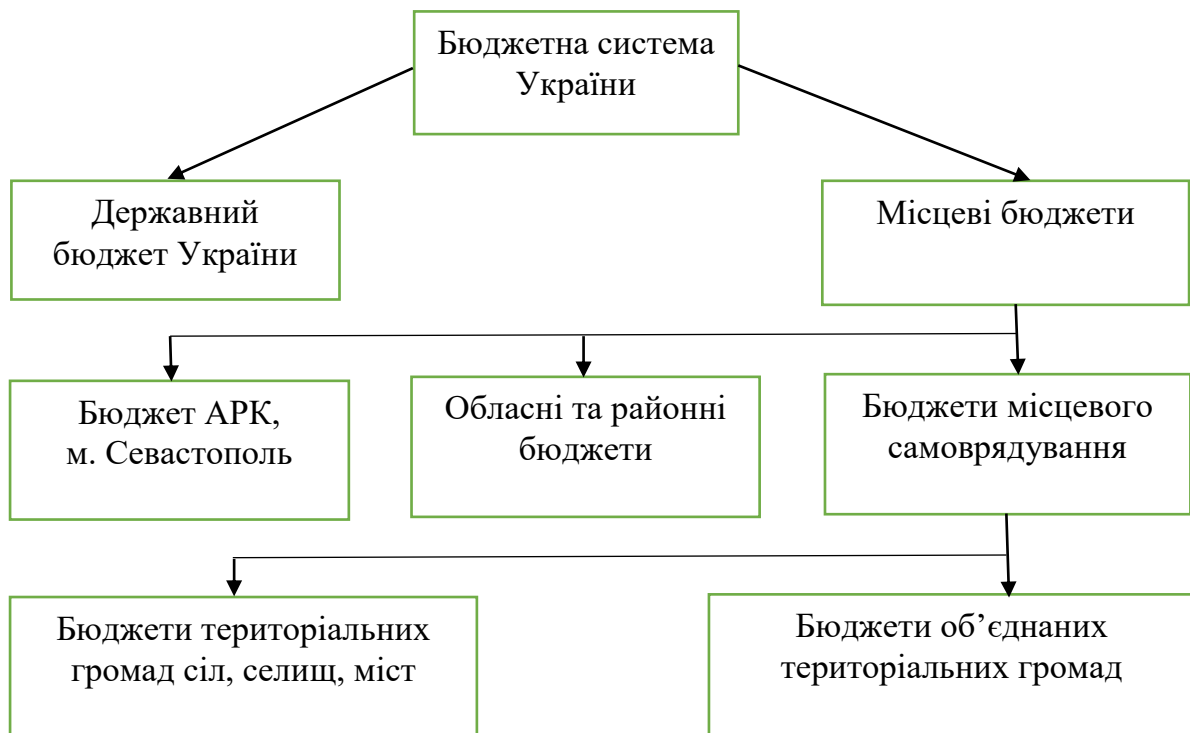
З огляду на необхідність продовження бюджетного реформування у 2010 р. ухвалено нову редакцію Бюджетного кодексу України, що мало на меті, насамперед, дати можливість підвищувати стійкість бюджетної системи. Ухвалення нової редакції Бюджетного кодексу передбачало введення середньострокового планування, розширення сфери застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі, а також поліпшення бюджетного адміністрування і посилення контролю над дотриманням бюджетного законодавства. Але довгий час ці положення фактично не були реалізованими.

З 2015 року, коли розпочалися процеси децентралізації в Україні, робота над пошуком оптимальної моделі бюджетної системи та бюджетних відносин на всіх рівнях продовжується.

Свідченням цього є ухвалення, поряд з іншими, Закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України та деяких інших законодавчих актів України» від 10.02.2015 р. № 176-19, яким введено

поняття «бюджети об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад», які є окремою ланкою бюджетів місцевого самоврядування.

Сьогодні структура бюджетної системи України має такий вигляд:

Рис. 3.1. Склад бюджетної системи України

Місцевий бюджет – бюджет адміністративно-територіальної одиниці (області, району, міста, селища, села), затверджений відповідною радою.

Місцевий бюджет є формою утворення та використання грошових ресурсів, призначених для забезпечення завдань та функцій, віднесених до предметів ведення місцевого самоврядування. Місцевий бюджет є фінансово-економічною категорією, інструментом розв'язання проблем місцевого рівня.

Крім понять «державний бюджет» і «місцевий бюджет» (які є індивідуальними) існує поняття «зведений бюджет». Відповідно до статті 6 Бюджетного кодексу України, *зведений бюджет* є сукупністю показників бюджетів, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

Так, зведений бюджет України включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету АРК та зведених бюджетів областей, міст Києва та Севастополя. Зведений бюджет АРК включає показники бюджету АРК, зведених бюджетів її районів та бюджетів міст республіканського значення. Зведений бюджет області включає показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області.

Зведений бюджет району включає показники районного бюджету, бюджетів міст районного значення, селищних і сільських бюджетів цього району.

Зведений бюджет міста з районним поділом - це показники міського бюджету та бюджетів районів, що входять до його складу. Якщо місту або району у місті адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, зведений бюджет міста або району у місті включає показники бюджетів цих міст, селищ та сіл.

Показники бюджетів об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом і перспективним планом формування територій громад, включаються до відповідних зведених бюджетів.

Зведений бюджет є суто аналітичним документом, слугує для аналізу й оцінки бюджетних показників і показників соціально-економічного розвитку. Зведені бюджети не затверджуються.

3.1.2. Принципи побудови бюджетної системи

Принцип єдності бюджетної системи України передбачає, що єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності.

Принцип збалансованості (бюджетна нейтральність) означає, що повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період. Дотримання принципу збалансованості бюджету закладає основи мінімізації бюджетного дефіциту. Відповідно до статті 14 Бюджетного кодексу України, забороняється приймати дефіцитний бюджет без визначення джерел фінансування дефіциту, а уповноважені органи при складанні, затвердженні і виконанні бюджету мають виходити з необхідності мінімізації розміру дефіциту бюджету.

Принцип самостійності передбачає, що Державний бюджет України та місцеві бюджети самостійні. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади АР Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади АР Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних місцевих бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави.

Принцип повноти означає, що до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування.

Надходження бюджетів визначаються, насамперед, Бюджетним і Податковим кодексами.

Принцип обґрунтованості передбачає, що бюджет повинен формуватися на реалістичних макропоказниках економічного та соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил. До вищезазначених показників відносять: номінальний ВВП; рівень безробіття населення; обмінний курс гривні до іноземної валюти; рівень інфляції; граничний обсяг дефіциту державного бюджету; частку перерозподілу ВВП через зведений бюджет; розмір мінімальної заробітної плати та розмір прожиткового мінімуму; індекс споживчих цін; показники реального сектору економіки; рівень дефіциту бюджету. Збігання звітних даних щодо виконання бюджету із затвердженими показниками прийнятого бюджету значною мірою залежить від якості прогнозів.

Принцип ефективності та результативності передбачає, що при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, АР Крим, місцевим самоврядуванням, при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів і досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів.

Ефективність здійснення управління на місцевому та регіональному рівнях безпосередньо пов'язана з децентралізацією державного управління та деконцентрацією владних повноважень і ресурсів відповідно до принципу субсидіарності.

Контроль за дотриманням принципу ефективності здійснюється шляхом проведення аудиту й оцінки ефективності управління бюджетними коштами відповідно до законодавства. Принцип результативності включено до Бюджетного кодексу у редакції 2010 р., що пояснюється застосуванням програмно-цільового методу у бюджетному процесі. Саме програмно-цільовий метод передбачає формування показників результативності та ефективності витрачання бюджетних коштів, що визначено Концепцією застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі України¹⁸.

Принцип субсидіарності означає, що розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього

---

¹⁸ Про схвалення Концепції застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.09.2002 р. № 538-р.

споживача. Принцип субсидіарності є одним із ключових принципів європейської демократії. В Україні він закріплений у двох нормативно-правових актах – Бюджетному кодексі та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Субсидіарність передбачає достатньо високий рівень фінансової та адміністративної децентралізації. Принцип субсидіарності пов'язаний з принципом ієрархічності, який розглядає державно-управлінські системи як багаторівневі, що потребують поділу на елементи.

Принцип цільового використання бюджетних коштів передбачає, що бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями. Положеннями статті 119 БКУ визначено, що нецільовим використанням бюджетних коштів є витрачання їх на цілі, що не відповідають бюджетним призначенням, установленим Законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет, бюджетним асигнуванням, напрямам використання бюджетних коштів тощо.

Принцип справедливості і неупередженості означає, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Цей принцип закріплено в Конституції України. Дотримання зазначеного принципу означає, що у державі має бути забезпечено рівний доступ усіх громадян до бюджетних послуг і соціальних гарантій.

Принцип публічності та прозорості передбачає інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

Бюджетним кодексом України (стаття 28) передбачена доступність інформації про бюджет. Так, Міністерство фінансів України забезпечує оприлюднення:

- 1) проекту закону про Державний бюджет України;
- 2) закону про Державний бюджет України з додатками, які є його невід'ємною частиною, а також інформаційно-аналітичних матеріалів щодо основних показників та завдань державного бюджету (у доступній для громадськості формі) у місячний строк з дня опублікування закону про Державний бюджет України шляхом розміщення на своєму офіційному сайті.
- 3) інформації про виконання Державного бюджету України за підсумками місяця, кварталу та року;
- 4) інформації про виконання зведеного бюджету України;
- 5) іншої інформації про виконання Державного бюджету України.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте організаційні засади бюджетного устрою.
2. У чому взаємозв'язок бюджетного устрою та бюджетної системи?
3. Що передбачає федеративний устрій держави?
4. Охарактеризуйте склад і структуру бюджетної системи в унітарних державах.
5. Який склад і структура бюджетної системи України?
6. Розкрийте суть і складові зведеного бюджету.
7. Опишіть зміст принципів бюджетної системи.

3.2. МІЖБЮДЖЕТНІ ВІДНОСИНИ І СИСТЕМА БЮДЖЕТНОГО ВИРІВНЮВАННЯ В УКРАЇНІ

3.2.1. Зміст міжбюджетних відносин та їх регулювання

3.2.2. Організація міжбюджетних відносин в Україні

3.2.3. Особливості організації міжбюджетних відносин за кордоном

3.2.1. Зміст міжбюджетних відносин та їх регулювання

Міжбюджетні відносини - система взаємовідносин між державою і місцевим самоврядуванням щодо розподілу повноважень державних органів влади й органів місцевого самоврядування, а також розподілу видаткових зобов'язань і дохідних джерел між бюджетами різних рівнів.

Суб'єкти міжбюджетних відносин: органи державної влади і управління, органи місцевого самоврядування, до компетенції яких включені повноваження щодо складання, розгляду, затвердження й виконання бюджетів.

Міжбюджетні відносини охоплюють основні види відносин щодо:

- 1) розмежування видаткових бюджетних повноважень щодо фінансування окремих галузей, програм, об'єктів;
- 2) розподілу дохідних повноважень з приводу встановлення окремих видів бюджетних надходжень, зміни ставок, збирання й управління доходами;
- 3) фінансового вирівнювання бюджетної забезпеченості різних адміністративно-територіальних утворень;
- 4) визначення та дотримання прав, обов'язків і відповідальності усіма суб'єктами міжбюджетних відносин.

Вихідні передумови міжбюджетних відносин:

- визначений у законодавстві держави поділ повноважень між державною виконавчою владою і органами місцевого самоврядування;
- гарантія з боку держави фінансування наданих повноважень органам місцевого самоврядування;
- діючий порядок розмежування доходів і видатків між рівнями бюджетної системи та видами місцевих бюджетів;

- фінансова підтримка місцевих бюджетів у зв'язку зі значними коливаннями рівнів податкового потенціалу окремих територій та об'єктивними розбіжностями у розмірах видатків.

Причини територіальних відмінностей у формуванні доходів та у складі і обсягах видатків місцевих бюджетів:

- різний рівень економічного розвитку господарського комплексу адміністративно-територіальних одиниць і його спеціалізація;

- різноманітність природно-кліматичних умов;

- різний екологічний стан територій;

- особливості розташування населених пунктів, зокрема адміністративних центрів;

- насиченість шляхами сполучення;

- кількість населення, його віковий склад;

- сформована протягом тривалого періоду мережа об'єктів соціальної та побутової інфраструктури, їх стан.

Мета регулювання міжбюджетних відносин - це забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами, та бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень, тобто перерозподіл бюджетних ресурсів.

Територіальні відмінності у формуванні доходів і обсягу та складу видатків зумовлюють появу фіскальних дисбалансів.

Вертикальний фіскальний дисбаланс - це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів того чи іншого рівня влади і обсягами завдань та обов'язків, які на нього покладаються.

Вертикальний фіскальний дисбаланс означає недостатність фінансових ресурсів певного рівня влади для забезпечення громадських і державних послуг у межах його завдань. З теорії публічних фінансів відома назва «непрофінансований мандат». Суть його в тому, що держава наділяє органи місцевого самоврядування певними зобов'язаннями, але при цьому не підкріплює їх фінансовими ресурсами.

Горизонтальний фіскальний дисбаланс - це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів територіальних одиниць, які мають однакові обсяги завдань, що на них покладаються.

Для усунення диспропорцій у збалансуванні бюджетів різних регіонів та приведенні рівня їхніх бюджетних видатків на одного мешканця приблизно до середнього рівня в країні застосовується механізм фінансового вирівнювання, яке є однією зі складових міжбюджетних відносин.

Фінансове вирівнювання – це процес усунення вертикальних і горизонтальних дисбалансів.

Міжбюджетні відносини є складовою механізму бюджетного регулювання.

Бюджетне регулювання – це організована система управління бюджетним устроєм держави. Вона являє собою систему взаємопов'язаних методів, способів, правових норм формування, розподілу, перерозподілу бюджетних ресурсів для збалансування інтересів суспільства і громадян у процесі економічного і соціального розвитку.

Механізм бюджетного регулювання включає вертикальне і горизонтальне бюджетне регулювання.

Вертикальне бюджетне регулювання має на меті забезпечення необхідними дохідними джерелами бюджетів різних рівнів згідно із закріпленими за ними повноваженнями.

Горизонтальне бюджетне регулювання забезпечує фінансове вирівнювання бюджетів у територіальному розрізі з метою усунення розбіжностей у бюджетному забезпеченні регіонів.

Бюджетне регулювання забезпечує перерозподільні процеси всередині бюджетної системи шляхом вилучення коштів у економічно розвинених і фінансово забезпечених регіонів, надання допомоги регіонам економічно «слабким» і з низьким рівнем бюджетної забезпеченості.

Основні методи бюджетного регулювання у сфері міжбюджетних відносин:

1) метод відсоткових відрахувань від загальнодержавних податків і зборів;

Види нормативів відрахувань:

а) єдині для місцевих бюджетів усіх адміністративно-територіальних одиниць;

б) єдині в межах певних груп місцевих бюджетів (наприклад, залежно від рівня податкового потенціалу і бюджетної забезпеченості на одного жителя), тобто групові нормативи;

в) індивідуальні для кожного бюджету.

2) надання фінансової допомоги бюджетам в обсязі визначеної суми (міжбюджетні трансферти). Переважання того чи іншого методу визначає ступінь децентралізації бюджетної системи держави.

3.2.2. Організація міжбюджетних відносин в Україні

Міжбюджетні відносини - відносини між державою, Автономною Республікою Крим та територіальними громадами щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та законами України.

Метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності повноважень на здійснення видатків, закріплених законодавчими актами за бюджетами, та фінансових ресурсів, які мають забезпечувати виконання цих повноважень.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості використовується для визначення розподілу міжбюджетних трансфертів (наприклад, освітньої та медичної субвенцій).

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість населення чи споживачів публічних послуг тощо.

Фінансові нормативи бюджетної забезпеченості для місцевих бюджетів коригуються коефіцієнтами, що враховують відмінності у вартості надання публічних послуг залежно від:

- 1) кількості населення та споживачів публічних послуг;
- 2) соціально-економічних, демографічних, кліматичних, екологічних та інших особливостей (з часу їх визначення) адміністративно-територіальних одиниць.

Коригуючі коефіцієнти затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Міжбюджетні трансферти поділяються на:

- 1) базову дотацію (трансферт, що надається з державного бюджету місцевим бюджетам для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій);
- 2) субвенції;
- 3) реверсну дотацію (кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій);
- 4) додаткові дотації.

У *Державному бюджеті України* можуть передбачатися такі трансферти місцевим бюджетам:

- 1) базова дотація;
- 2) субвенції на здійснення державних програм соціального захисту;
- 3) додаткова дотація на компенсацію втрат доходів місцевих бюджетів внаслідок надання пільг, встановлених державою;
- 4) додаткова дотація на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти й охорони здоров'я;
- 5) субвенція на виконання інвестиційних проектів;
- 6) освітня субвенція;
- 7) субвенція на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами;
- 8) медична субвенція;

9) субвенція на фінансування заходів соціально-економічної компенсації ризику населення, яке проживає на території зони спостереження;

10) субвенція на проекти ліквідації підприємств вугільної і торфодобувної промисловості та утримання водовідливних комплексів у безпечному режимі на умовах співфінансування (50 відсотків);

11) субвенція на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах;

12) інші додаткові дотації та інші субвенції.

Горизонтальне вирівнювання податкоспроможності обласних бюджетів здійснюється окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств і податку на доходи фізичних осіб з урахуванням таких параметрів:

1) кількість населення;

2) надходження податку на прибуток підприємств (10% податку на прибуток підприємств, крім підприємств державної власності) за останній звітний бюджетний період;

3) надходження податку на доходи фізичних осіб (15% податку на доходи фізичних осіб) за останній звітний бюджетний період;

4) індекси податкоспроможності відповідного обласного бюджету, що визначаються окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб.

Індекс податкоспроможності відповідного обласного бюджету є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності такого бюджету порівняно з аналогічним середнім показником по всіх обласних бюджетах України у розрахунку на одну людину.

Горизонтальне вирівнювання податкоспроможності бюджетів міст обласного значення, бюджетів об'єднаних територіальних громад, районних бюджетів, здійснюється з урахуванням таких параметрів:

1) кількість населення;

2) надходження податку на доходи фізичних осіб (60% податку на доходи фізичних осіб) за останній звітний бюджетний період;

3) індекс податкоспроможності відповідного бюджету.

Індекс податкоспроможності є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності зведеного бюджету міста обласного значення, бюджету об'єднаної територіальної громади, районного бюджету порівняно з аналогічним середнім показником по всіх зведених бюджетах міст обласного значення, районів і бюджетах об'єднаних територіальних громад в Україні у розрахунку на одну людину.

При здійсненні вирівнювання враховується значення індексу податкоспроможності відповідного бюджету.

Якщо значення індексу:

- в межах 0,9-1,1 - вирівнювання не здійснюється;
- менше 0,9 - надається базова дотація відповідному бюджету в обсязі 80 відсотків суми, необхідної для досягнення значення такого індексу забезпеченості відповідного бюджету 0,9;
- більше 1,1 - передається реверсна дотація з відповідного бюджету в обсязі 50 відсотків суми, що перевищує значення такого індексу 1,1.

Індекси податкоспроможності місцевих бюджетів *не можуть змінюватися і переглядатися частіше, ніж один раз на рік*, крім випадків:

- виділення нових або зміни статусу вже існуючих адміністративно-територіальних одиниць;
- зміни місцезнаходження суб'єктів господарювання - платників податків;
- зміни податкового законодавства.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим та місцеві ради можуть передбачати у відповідних бюджетах такі *види міжбюджетних трансфертів*:

- 1) субвенції на утримання об'єктів спільного користування чи ліквідацію негативних наслідків діяльності об'єктів спільного користування;
- 2) субвенції на виконання інвестиційних проектів, у тому числі на будівництво або реконструкцію об'єктів спільного користування;
- 3) дотації та інші субвенції.

Умови надання субвенцій визначаються відповідним договором сторін, якщо інше не встановлено Бюджетним Кодексом.

3.2.3. Особливості організації міжбюджетних відносин за кордоном

Намагаючись розробити механізм міжбюджетних трансфертів, який би враховував специфічні особливості адміністративно-територіальних утворень, уряди різних країн вимушені створювати складні математичні моделі.

Так, наприклад, у *Японії* формула фінансового вирівнювання розраховується як різниця між сумарними базовими фінансовими потребами та базовими доходами кожної території. В свою чергу для розрахунку базових фінансових потреб певної адміністративно-територіальної одиниці необхідно базові фінансові потреби стандартної території (префектура вважається стандартною із чисельністю населення 1,7 млн. чоловік та площею 6900 км², стандартний муніципалітет – 100

тис. осіб та площею 160 км²) скоригувати на коефіцієнти модифікації. Коефіцієнти модифікації враховують демографічні, соціально-економічні, інституціональні, зонально-кліматичні відмінності територій, економію за масштабами бюджетної діяльності та інше.

Вирівнювання здійснюється за рахунок Фонду фінансового вирівнювання в обсязі 80% базових фінансових потреб префектур та 75% базових фінансових потреб муніципалітетів.

За рахунок частини надходжень ПДВ формується Федеральний фонд фінансового вирівнювання у *ФРН*. Процес фінансового вирівнювання проходить кілька етапів:

1) вертикальне фінансове вирівнювання. Передбачає розподіл надходження ПДВ між федерацією, землями і частково громадами згідно з договором, який закріплюється федеральним законом;

2) горизонтальне фінансове вирівнювання між землями та між громадами. На цьому етапі слабші у фінансовому відношенні землі забезпечуються фінансовими ресурсами у розмірі 95% від середнього рівня податкових надходжень на душу населення за рахунок відрахувань частини доходів, розмір яких перевищує середній рівень для земель з доходами на душу населення від 102% до 110% середнього рівня в обсязі 70%, а для земель з доходами понад 110% перераховується 100% суми надлишку;

3) розподіл ПДВ під час горизонтального вирівнювання фінансового потенціалу різних земель. Між бюджетами земель 75% ПДВ розподіляють пропорційно чисельності населення з використанням спеціальних коефіцієнтів, що враховують особливості економічної та демографічної ситуації. Решта податку та 2% від ПДВ, що зараховується до федерального бюджету, надходить до Фонду фінансового вирівнювання земель для надання додаткових субсидій землям і громадам, у яких фінансові можливості становлять менше 95% середнього фінансового потенціалу;

4) вирівнювання фінансового потенціалу східних земель за допомогою перерозподілу внесків з федерального бюджету, бюджетів земель та інших джерел (наприклад, спеціальної надбавки солідарності до податку на прибуток і корпоративного податку) через Фонд німецької єдності.

Механізм розподілу фонду міжбюджетних трансфертів (Федерального фонду фінансової підтримки суб'єктів Російської Федерації) в *Росії* також складається з кількох етапів:

- визначення розміру доходу консолідованого бюджету у розрахунку на душу населення;

- визначення індексу бюджетних видатків для кожного регіону або їх груп за єдиною методикою виходячи з об'єктивних параметрів: прожитковий мінімум, бюджетна забезпеченість, співвідношення розрахункових доходів та витрат тощо;

- приведення за допомогою індексу бюджетних видатків дохідних показників бюджетів суб'єктів Федерації до порівняних.

Для оцінки можливостей регіону мобілізувати необхідний обсяг доходів розраховується індекс податкового потенціалу, що визначається як обсяг виготовленої на території регіону доданої вартості на душу населення, віднесений до середньоросійського показника, який коригується відповідно галузевої структури економіки суб'єкта Федерації;

- розрахунок трансфертів і частки регіонів у Федеральному фонді з метою доведення показника приведенного бюджетного доходу на душу населення регіонів, що отримують трансферти, до максимально можливого при обсязі Федерального фонду, який проектується.

Серед бюджетних грантів, що використовуються під час міжбюджетного вирівнювання, у США лідирує положення належить їх цільовій частині. Основним же видом безумовної фінансової підтримки є програма міжбюджетного дохідного вирівнювання, заснована на виділенні трансфертів, розрахованих згідно із законодавчо затвердженою формулою, яка враховує видаткові потреби та фіскальний потенціал.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дією яких факторів зумовлена суспільна потреба перерозподілу бюджетних ресурсів між рівнями бюджетної системи?
2. Що таке вертикальний та горизонтальний фіскальний дисбаланс?
3. Яка різниця між вертикальним і горизонтальним бюджетним регулюванням?
4. У чому полягають переваги методу процентних відрахувань від загальнодержавних податків, зборів та обов'язкових платежів?
5. Які параметри враховує формула розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів?
6. Як розрахувати базову та реверсну дотацію?
7. У чому основна різниця між субвенціями та дотаціями?
8. Як розраховується індекс відносної податкоспроможності відповідної адміністративно-територіальної одиниці?
9. З якою метою застосовується коефіцієнт вирівнювання у формулі розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів?
10. Які субвенції виділяються з державного бюджету України на користь місцевих бюджетів?
11. Назвіть особливості міжбюджетного вирівнювання в Японії, Німеччині, Росії та США.

3.3. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ТА НАУКУ

3.3.1. Необхідність і склад видатків на розвиток економіки

3.3.2. Форми та види фінансування видатків бюджету на економічну діяльність

3.3.3. Фінансування науки

3.3.1. Необхідність і склад видатків на розвиток економіки

Видатки бюджету на економічну діяльність – це фінансування заходів держави з пріоритетного розвитку як окремих галузей економіки країни, так і усього її господарського комплексу.

Основні напрями розвитку економіки визначаються Кабінетом Міністрів України, із залученням Національної академії наук України, науково-дослідних установ, а також закордонних і вітчизняних фахівців.

Державне регулювання темпів і пропорцій розвитку економіки забезпечує її структурну перебудову, а також підвищення ефективності.

Необхідність регулювання розвитку економіки з боку держави в Україні зумовлена:

- недостатністю фінансових ресурсів для належного розвитку в ринкових умовах базових галузей промисловості (вугільної, нафтової, газової, енергетики, металургії), аграрного сектора економіки;

- застарілістю ресурсної бази, яка протягом багатьох років майже не відновлювалася в базових секторах економіки;

- залежністю вітчизняної економіки від імпорту мінерально-сировинної продукції;

- необхідністю державної фінансової підтримки наукомістких і новітніх промислових виробництв, ресурсозбережних технологій;

- недосконалістю механізму залучення вітчизняних та іноземних інвестицій до реального сектору економіки;

- низькою результативністю виконання бюджетних програм і неефективним використання коштів державного бюджету;

- поширенням рецесійних процесів, що сформувалися під впливом світової економічної кризи.

Основна умова виділення коштів з державного бюджету – їх цільова спрямованість на фінансування пріоритетних напрямів галузей.

Згідно з Бюджетною класифікацією, *видатки на розвиток економіки згруповані* так:

1. Загальна економічна, торговельна та трудова діяльність.

2. Сільське господарство, лісове господарство та мисливство, рибне господарство.

3. Паливно-енергетичний комплекс (вугільна галузь та інші галузі з видобутку твердого палива; нафтогазова галузь; електроенергетична галузь; інші галузі паливно-енергетичного комплексу).

4. Інша промисловість і будівництво (промисловість з видобутку рудних і нерудних корисних копалин; обробна промисловість; будівництво; відтворення мінерально-сировинної бази).

5. Транспорт.

6. Зв'язок, телекомунікації та інформатика.

7. Інші галузі економіки (торговельне господарство та заклади громадського харчування; туризм і готельне господарство; багатоцільові проекти розвитку).

8. Дослідження та розробки в галузях економіки.

9. Інша економічна діяльність (підтримка розвитку малого підприємництва).

3.3.2. Форми та види фінансування видатків бюджету на економічну діяльність

Видатки бюджету на економічну діяльність здійснюються через такі *форми фінансування*:

1) *бюджетні інвестиції*:

- прями бюджетні інвестиції (капітальні вкладення) в об'єкти загальнодержавного значення;

- фінансування національних, державних і міжнародних науково-технічних програм;

- фінансування окремих заходів;

2) *бюджетне кредитування*;

3) *бюджетні трансферти* (дотації та субсидії державному сектору та приватним підприємствам).

Прямі бюджетні інвестиції – це виділення державних асигнувань на капітальні вкладення в реальний сектор економіки, тобто в основний капітал підприємств виробничої сфери.

Фінансування капіталовкладень може здійснюватися:

1) у розрізі головних розпорядників коштів (відомчий напрямок);

2) за інвестиційними програмами (проектами).

Інвестиційна програма (проект) – комплекс заходів, визначених на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки та спрямованих на розвиток окремих галузей, секторів економіки, виробництва, регіонів, виконання яких здійснюється з використанням коштів державного та/або місцевих бюджетів чи через надання державних та/або місцевих гарантій.

Держава виходячи зі своїх фінансових можливостей, здійснює конкурсний відбір найбільш необхідних та ефективних проектів. Проекти, що не пройшли конкурсний відбір, можуть фінансуватись за рахунок банківських кредитів та інших залучених коштів (наприклад, цільових інвестиційних позик). У ринкових умовах держава більше зосереджується на методах економічного впливу на інвестиційний процес, які вона реалізує через податкові, кредитні, амортизаційні регулятори, а також систему субсидій. Проте є галузі економіки і виробництва, продукція яких має загальнонаціональний характер і передбачає пряму державну підтримку.

Бюджетні кредити надаються, як правило, підприємствам державного сектора економіки на тимчасові потреби у разі фінансових ускладнень. Такі кредити мають невисоку процентну ставку або можуть узагалі бути безпроцентними.

Бюджетні трансферти – це невідплатні та безповоротні плетажі з бюджету.

Субсидії підприємствам – невідплатні поточні виплати, які не передбачають компенсації у вигляді спеціально обумовлених виплат або товарів і послуг в обмін на проведені платежі, а також видатки, пов'язані з відшкодуванням збитків державних підприємств.

Державна дотація являє собою виділення з бюджету коштів на покриття збитків суб'єктів господарювання в тому разі, коли збитковість визначається певною фінансовою політикою держави у сфері ціноутворення (як правило, обмеження рівня цін).

Державна дотація може повністю відшкодувати збитки підприємства чи покривати їх частково, що визначається станом бюджету.

Обсяг дотації встановлюється як різниця між витратами і доходами підприємств. Виділення коштів може проводитись на підставі планових чи фактичних розрахунків.

У бюджеті передбачається два види фінансування розвитку економіки: пряме й непряме. При *прямому фінансуванні* держава виділяє кошти з бюджету суб'єктам господарювання у вигляді субсидій, дотацій, трансфертів, позик тощо. При *непрямому фінансуванні* держава надає фінансову допомогу у вигляді податкових і кредитних пільг завдяки створенню сприятливих умов для національного виробника.

Надання фінансової підтримки галузям економіки і підприємствам здійснюються у таких формах:

- надання податкових пільг (звільнення від податків галузей економіки або окремі підприємства);
- надання відстрочок і розстрочок зі сплати податків до бюджету;
- списання та реконструкція податкової заборгованості.

3.3.3. Фінансування науки

Видатки на науку реалізують фінансування державних і міждержавних науково-технічних програм і фундаментальних досліджень.

Фінансування науки в Україні з державного бюджету здійснюється за трьома рівнями.

1. *Заклади Академії наук України.*

Академічні науково-дослідні заклади, підпорядковані Національній академії наук, займаються насамперед фундаментальними дослідженнями, тому їх діяльність фінансується з державного бюджету. До них належать: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України», Державний науково-дослідний інститут інформатизації та моделювання економіки та інші.

2. *Відомчі заклади.*

Другу групу складають відомчі заклади, основний профіль яких – прикладні дослідження, спрямовані на розвиток певної галузі. Фінансування здійснюється за рахунок централізованих коштів міністерств і відомств або за кошти замовників. Якщо відомчі заклади ведуть фундаментальну тематику, то в цій частині вони отримують кошти з бюджету. Це наукові установи, які діють при Президентові України, Верховній Раді України, міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, виконують наукові дослідження, що є актуальними для конкретного напрямку діяльності.

3. *Заклади, підпорядковані Міністерству освіти і науки.*

У цих закладах поряд із навчанням студентів виконуються замовлення з окремих загальнодержавних проблем з відповідним фінансуванням із державного бюджету, оскільки наукова й науково-технічна діяльність передбачена в системі вищої освіти як невід’ємна складова навчального процесу вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Бюджетне фінансування науки здійснюється двома способами:

- фінансування наукових закладів;
- фінансування наукової тематики.

Фінансування наукових і науково-технічних робіт здійснюється за рахунок бюджетних і позабюджетних коштів. *За рахунок бюджетних коштів* переважно фінансуються фундаментальні дослідження. *За рахунок позабюджетних коштів* (коштів підприємств, організацій на основі господарських договорів) – прикладні науково-дослідні роботи.

Бюджетне фінансування науково-технічних досліджень здійснюється за такими трьома напрямками:

1) *базове фінансування* у формі підтримки фундаментальних досліджень, які виконують наукові установи та вищі навчальні заклади;

2) *цільове фінансування науково-технічних програм, наукових розробок і досліджень з пріоритетних напрямків науки і техніки;*

3) *фінансування окремих наукових досліджень і розробок на основі контрактів, що пройшли конкурсний відбір.*

Джерело фінансування наукових досліджень залежить від їх характеру.

Розрізняють два напрями наукових досліджень:

- фундаментальні;
- прикладні.

Фундаментальними дослідженнями - це пошукові теоретичні напрями науки. Визначити наперед результативність і ефективність таких досліджень дуже складно, тому неможливо встановити їх вартісну оцінку, а отже, й відшукати інвестора. У зв'язку з цим ці дослідження фінансуються за допомогою бюджету або спеціальних фондів.

Прикладні дослідження пов'язані з визначенням форм і методів упровадження в практику результатів фундаментальних досліджень, які завершилися певними винаходами. Оскільки в даному випадку можливе прогнозування ефективності таких робіт, установлення їх вартісної оцінки, то фінансування, як правило, здійснюється за рахунок коштів замовника.

Важливим джерелом фінансування фундаментальних науково-дослідних робіт є кошти Національного фонду досліджень України.

Фінансування наукових закладів ґрунтується на складанні їх кошторису. У разі фінансування наукової тематики розробляються кошториси на кожну тему.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Який склад видатків на розвиток економіки?
2. Дайте визначення бюджетним інвестиціям та охарактеризуйте їх склад.
3. Назвіть основні критерії відбору підприємств для надання державної фінансової підтримки.
4. Що таке фінансова підтримка з боку держави? Які форми та напрями її надання?
5. Охарактеризуйте надання пільг як форму фінансової підтримки з боку держави.
6. З'ясуйте порядок кредитування підприємств за рахунок надання бюджетних позик.
7. Який склад і структура видатків на розвиток економіки в сучасних умовах?
8. Розкрийте суть централізованих джерел прямого фінансування науки.
9. Опишіть загальні напрями фінансування науково-технічної діяльності, визначені законодавством.
10. Які існують непрямі важелі фінансування розвитку наукової діяльності?

3.4. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ

- 3.4.1. Характеристика видатків бюджету на соціальну сферу
- 3.4.2. Особливості бюджетного фінансування соціального захисту та соціального забезпечення
- 3.4.3. Видатки на охорону здоров'я
- 3.4.4. Видатки на загальну середню освіту
- 3.4.5. Видатки на утримання закладів культури та мистецтва
- 3.4.6. Видатки на розвиток фізичної культури та спорту

3.4.1. Характеристика видатків бюджету на соціальну сферу

Під *соціальною сферою* прийнято розуміти сукупність галузей, підприємств, організацій, що пов'язані між собою та визначають спосіб і рівень життя людей, їх добробут та споживання.

Об'єктами соціальної сфери - це установи й організації, що надають послуги: культури (театри, музеї, бібліотеки, заповідники, клуби), освіти (дитячі дошкільні заклади, загальноосвітні школи, гімназії, школи-інтернати, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади), охорони здоров'я (лікарні, поліклініки, диспансери, госпіталі, бюро судово-медичної експертизи), соціального захисту та соціального забезпечення (будинки-інтернати загального профілю для громадян похилого віку та інвалідів, територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацевдатних громадян), фізичної культури та спорту (спортивні споруди), громадського харчування, комунального обслуговування, побутового обслуговування, громадського транспорту та зв'язку.

Джерела фінансування послуг соціальної сфери:

- 1) бюджетні кошти;
- 2) плата за надані послуги;
- 3) фінансові ресурси підприємства;
- 4) кошти спонсорів, меценатів і благодійних організацій та фондів;
- 5) страхові фонди (страхові внески від застрахованих осіб і роботодавців);
- 6) кредити;
- 7) інвестиції.

У вітчизняній практиці використовуються майже всі перелічені вище джерела фінансового забезпечення послуг соціальної сфери. Головним джерелом фінансування були та залишаються бюджетні асигнування з державного та місцевих бюджетів.

Законодавчо визначено галузі соціальної сфери, що фінансуються з Державного бюджету України та місцевих бюджетів:

- 1) соціальний захист і соціальне забезпечення;
- 2) освіта;
- 3) охорона здоров'я;
- 4) культура та мистецтво;
- 5) фізична культура та спорт.

В Україні фінансування послуг соціальної сфери, які безпосередньо споживає населення, переважно забезпечується за рахунок місцевих бюджетів. Саме за рахунок цього джерела фінансового забезпечення здійснюється надання гарантованих державою соціальних послуг – освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, а також фінансування закладів культури, фізичної культури і спорту, різного роду молодіжних програм.

3.4.2. Особливості бюджетного фінансування соціального захисту та соціального забезпечення

Соціальний захист - це система економічних, соціальних та організаційних заходів, які здійснюються державою для підтримки незахищених верств населення - пенсіонерів, інвалідів, ветеранів війни, багатодітних сімей та інших малозабезпечених громадян.

Основними завданнями соціального захисту в Україні є:

- забезпечення мінімального рівня заробітної плати, її індексації згідно з прожитковим мінімумом, встановленим Верховною Радою України;
- задоволення належного рівня охорони здоров'я та освітньо-культурних потреб задля всебічного розвитку особистості;
- захист купівельної спроможності малозабезпечених громадян;
- вирівнювання рівнів життя окремих категорій населення тощо.

Поняття «соціальний захист» ширше ніж поняття «соціальне забезпечення». Соціальне забезпечення є складовою системи соціального захисту населення.

Під поняттям *соціальне забезпечення* прийнято розуміти систему суспільно-економічних заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення населення від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, утрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо).

Соціальне забезпечення реалізується у *двох формах*:

- 1) у *формі послуг* – обслуговування інвалідів, людей похилого віку в спеціалізованих установах – будинках-інтернатах для пристарілих та інвалідів, відділень соціальної допомоги дома, біженців - у пунктах тимчасового розміщення біженців та ін.

2) у грошовій формі – пенсії, допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, вагітністю, пологами, доглядом за дитиною до трьох років, доглядом за хворою дитиною, на поховання та ін.

Перша форма реалізації соціального забезпечення фінансується з державного бюджету. Вона передбачає безплатне надання соціальних послуг самотнім особам похилого віку, інвалідам і хворим, які потребують стороннього догляду, такими державними (комунальними) закладами, як: територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів і самотніх непрацездатних громадян, будинки-інтернати загального профілю для громадян похилого віку та інвалідів, спеціальні будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричні пансіонати, психоневрологічні інтернати, пансіонати для ветеранів війни та праці.

Друга форма реалізується через функціонування цільових позабюджетних фондів, а саме: Пенсійного фонду України, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонду соціального страхування.

3.4.3. Видатки на охорону здоров'я

При складанні кошторису бюджетної установи охорони здоров'я для визначення обсягів видатків на її утримання залежно від виду установи використовують певні оперативні-сітьові показники:

- стаціонар - *кількість лікарняних ліжок і кількість ліжко-днів.*
- поліклініка - *кількість лікарських відвідувань і кількість лікарських посад.*

Розрахунок нормативної потреби у ліжковому фонді на певній території здійснюється за формулою:

$$K_n = \frac{Ч * Г}{О * 100}$$

де K_n – нормативна кількість ліжок;

$Ч$ – чисельність населення території, за винятком осіб, що обслуговуються у відомчих лікарнях;

$Г$ – відсоток госпіталізації;

$О$ – оборот ліжок.

$$\text{Оборот ліжка} = \frac{\text{кількість днів використання ліжка протягом року}}{\text{середня тривалість перебування хворого у лікарні}}$$

$$\text{Процент госпіталізації} = \frac{\text{кількість госпіталізованих хворих}}{\text{загальна чисельність населення території}}$$

При складанні кошторисів у лікарнях важливо врахувати кількість ліжок на початок року, можливість уведення нових ліжок і скорочення фактично діючих на період до кінця року.

Для цього прийнято використовувати формулу, що дає змогу встановити середньорічну кількість ліжок, які фактично діють у певній лікарні.

Для визначення середньорічної кількості ліжок, фактично діючих по лікарні, користуються формулою:

$$K_{\text{сер}} = K_1 \pm \frac{K_2 * n}{12}$$

де $K_{\text{сер}}$ – середньорічна кількість ліжок, фактично діючих;

K_1 – кількість ліжок на початок року;

K_2 – запланований приріст чи скорочення ліжок;

n – число місяців функціонування ліжок до кінця року (число місяців, котрі ліжка не функціонують).

Середньорічна кількість ліжок використовується для планування такого сітьового показника для визначення витрат на утримання стаціонарних лікарень, як *кількість ліжко-днів*. Він розраховується за формулою:

$$L = K_{\text{сер}} * D$$

де L – ліжко-дні;

$K_{\text{сер}}$ – середньорічна кількість ліжок;

D – кількість днів функціонування одного ліжка за рік.

Показник *кількість ліжко-днів* слугує основою розрахунку планових сум витрат на харчування та придбання медикаментів і перев'язувальних матеріалів у стаціонарах.

Не менш вагомою статтею витрат кошторису медичної установи є оплата праці працівників установ охорони здоров'я.

Індивідуальна заробітна плата працівників сфери охорони здоров'я залежить від:

- 1) посадового окладу;
- 2) підвищень посадових окладів;
- 3) надбавок;
- 4) доплат;
- 5) премій.

Посадовий оклад лікарів та іншого медичного персоналу залежить від тарифного розряду за Єдиною тарифною сіткою, що визначається законодавчо та залежить від рівня посади.

Доплати працівники сфери охорони здоров'я отримують за:

- 1) суміщення посад, виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника та розширення зони обслуговування або збільшення обсягу виконуваних робіт – до 50 % посадового окладу за основною посадою;
- 2) роботу вночі (з 22:00 до 6:00) – 35% годинної тарифної ставки (посадового окладу) за кожну годину роботи в нічний час;
- 3) використання дезінфікувальних засобів – 10% посадового окладу;
- 4) за науковий ступінь: доктора медичних наук – 25% від посадового окладу; кандидата медичних наук – 15%.

Надбавки працівники сфери охорони здоров'я отримують за:

- 1) вислугу років залежно від терміну безперервної роботи та типу установи та посади – до 40% від посадового окладу;
- 2) за почесні звання:
  - *заслужений лікар* – 20% від посадового окладу;
  - *народний лікар* – 40% від посадового окладу;
- 3) за високі досягнення у роботі, виконання важливої роботи – до 50% від посадового окладу.

Планування витрат на оплату праці для кожного закладу охорони здоров'я здійснюється, виходячи із *загальної чисельності працівників*, у т.ч. окремо для медичного (лікарського, середнього, молодшого), адміністративного персоналу, спеціалістів у розрізі відділень і служб, а також з урахуванням рівня *середньомісячної заробітної плати* працівників у середньому по закладу та окремо для кожної з категорій персоналу.

3.4.4. Видатки на загальну середню освіту

Бюджетне фінансування державних закладів освіти здійснюється на основі кошторисів. Кожна установа складає власний кошторис, що підлягає обов'язковому затвердженню.

До установ загальної середньої освіти, що фінансуються з бюджету, належать: середні загальноосвітні школи I-III ступенів; спеціалізовані школи (школи-інтернати) I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів і курсів; гімназії (гімназії-інтернати); колегіуми (колегіуми-інтернати); ліцеї (ліцеї-інтернати); санаторні школи (школи - інтернати); школи соціальної реабілітації; навчально-реабілітаційні центри та інші навчальні заклади.

При плануванні видатків на середні загальноосвітні школи оперативно-сітьовими показниками є *кількість учнів* і *кількість класів*.

Ці показники надаються на дві дати (1 січня та 1 вересня) і завжди різняться між собою у зв'язку з тим, що кошторис загальноосвітньої школи складається на бюджетний рік, який не збігається з навчальним.

З метою спрощення розрахунку планових статей видатків використовують показники *середньорічної кількості учнів* і *середньорічної кількості класів*.

Середньорічна кількість учнів (класів) розраховуються за формулою:

$$K_{\text{сер}} = \frac{K1 * 8 + K2 * 4}{12}$$

де $K_{\text{сер}}$ – середньорічна кількість учнів (класів);

$K1$ – кількість учнів (класів) на початок бюджетного року (на 1 січня);

$K2$ – кількість учнів (класів) на початок навч. року (на 1 вересня).

За допомогою показника *середньорічної кількості класів* здійснюється планування видатків на заробітну плату вчителів, оплату послуг на утримання школи, такі як, плата за оренду приміщень, поточний ремонт будівлі, обладнання, інвентарю.

Розмір зарплати вчителів складається з посадових окладів, додаткових підвищень, якщо фактично відпрацьоване навантаження вище норми (630 годин на рік, якщо педагогічне навантаження на тиждень складає 18 годин, а період навчання – 35 тижнів), надбавок і доплат.

Доплати вчителі отримують за:

- класне керівництво – 20-25% посадового окладу;
- за перевірку зошитів – 10-20% посадового окладу;
- за завідування майстернями – 15-20% посадового окладу;
- за завідування навчальними кабінетами – 10-15% посадового окладу;
- за завідування навчально-дослідними ділянками – 10-15% посадового окладу;
- додатково проведені уроки в результаті заміни тимчасово відсутнього вчителя.

Надбавки вчителі отримують за:

- вислугу років у % від посадового окладу залежно від стажу педагогічної роботи у розмірах: від 3 і до 10 років – 10%, від 10 і до 20 років – 20%, від 20 років і більше – 30%;
- щорічна грошова винагорода за сумлінну працю, за зразкове виконання обов'язків та ін.;
- муніципальна надбавка за рішенням місцевих органів влади;
- надбавка за престижність педагогічної праці – 20% посадового окладу.

Для розрахунку суми доплати чи надбавки до зарплати використовується посадовий оклад, що визначається індивідуально для кожного вчителя за формулою:

$$\text{ІПО} = \frac{С * \Phi_{\text{н}}}{\text{Н}_{\text{н}}}$$

де ΠO – індивідуальний посадовий оклад учителя за місяць;

C – ставка заробітної плати залежно від тарифного розряду за Єдиною тарифною сіткою розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери;

Φ_n – фактичне навантаження на тиждень;

H_n – навантаження на тиждень за нормою (18 годин).

Для розрахунку фонду заробітної плати за рік використовують формулу:

$$\Phi Z \text{Прік} = \Phi Z \text{П1} * 8 + \Phi Z \text{П2} * 4$$

де $\Phi Z \text{П1}$ – середньомісячний фонд заробітної плати по школі за січень-серпень;

$\Phi Z \text{П2}$ – середньомісячний фонд заробітної плати по школі за вересень-грудень.

Обсяги фінансування комунальних послуг (освітлення, опалення, водопостачання та водовідведення та ін.) залежать від кількості приміщень та площі самої школи, а також можливості введення в експлуатацію додаткового приміщення в даній школі.

В основу розрахунку витрат на утримання шкіл-інтернатів покладено показники: *кількість вихованців і кількість класів*.

Залежно від кількості вихованців визначається кількість класів. Гранична наповнюваність класу в школі-інтернаті складає 20-25 учнів.

Видатки на оплату праці працівників школи-інтернату розраховується за тими ж правилами, що й у загальноосвітніх школах, з коригуванням на нормативи, встановлені для інтернатів.

3.4.5. Видатки на утримання закладів культури та мистецтва

Для планування обсягів видатків, у тому числі й оплати праці працівникам закладів культури та мистецтва, для кожного закладу існують певні оперативно-сітьові показники.

Індивідуальна заробітна плата працівника у сфері культури та мистецтва залежить від розміру:

- посадового окладу (тарифної ставки);

- надбавки (за почесне звання - *народний* або *заслужений* діяч культури чи мистецтва);

- доплати (за науковий ступінь (доктор або кандидат наук), за вислугу років залежно від стажу роботи в державних і комунальних закладах культури, закладах освіти сфери культури);

- інших надбавок і доплат, премій, винагород за творчу діяльність, передбачених законодавством у стандартних, як і для інших працівників бюджетної сфери, розмірах.

Виділяють відмінності у плануванні статей видатків по певних закладах культури й мистецтва.

Бібліотеки. Основним оперативно-сітьовим показником, що покладений в основу планування видатків по бібліотеках, є *бібліотечні фонди*.

Провідною статтею витрат є витрати на заробітну плату. Бібліотечні фонди покладені в основу розрахунку даної суми. Адже від нормативу бібліотечного фонду на одну посаду бібліотекаря залежить кількість посад бібліотекаря в цих установах.

В основу розрахунку заробітної плати бібліотекаря покладений посадовий оклад, що залежить від тарифного розряду та встановлюється законодавством і міститься в Єдиній тарифній сітці.

Працівники державних і комунальних бібліотек, що виконують культурну, освітню, інформаційну, науково-дослідну, методичну діяльність отримують:

- надбавку за *особливі умови роботи* - 50% посадового окладу незалежно від інших надбавок і доплат;
- доплату за вислугу років.

Для планування суми заробітної плати необхідна кількість посад і середня ставка заробітної плати. При цьому середня ставка зарплати залежить від освіти та стажу роботи.

Видатки на виплату заробітної плати обслуговуючого персоналу визначаються за типовими штатними розписами.

Музеї. При плануванні видатків по музеях основним показником є *музейні фонди*.

Кількість працівників музеїв визначається відносно нормативу музейного фонду на одного музейного фахівця.

В основу розрахунку заробітної плати працівника музею покладений посадовий оклад, що залежить від тарифного розряду та встановлюється законодавством і міститься в Єдиній тарифній сітці.

Працівники музеїв отримують доплату за вислугу років.

Для планування фонду заробітної плати в музеї необхідна кількість посад працівників музею та середня ставка заробітної плати. При цьому середня ставка зарплати залежить від освіти та стажу роботи.

Видатки на виплату заробітної плати обслуговуючого персоналу музею залежать від кількості посад і визначаються за типовими штатними розписами.

Частина витрат на утримання музею здійснюється за рахунок установленної вхідної плати, що зараховується до дохідної частини загального фонду музею.

Клуби, палаци й будинки культури. Клуби, палаци й будинки культури фінансуються у змішаному порядку, тобто за рахунок бюджетних асигнувань і доходів від наданих платних послуг.

За рахунок бюджету фінансується оплата праці, нарахування на заробітну плату, оплата комунальних послуг і частково придбання предметів і матеріалів.

Штатний розпис розробляється окремо для кожного закладу залежно від того, які гуртки, секції при ньому функціонують.

Провідними позабюджетними джерелами фінансування галузі є: патронаж і меценатство; благодійництво та спонсорство; членські внески; пожертвування; гранти; кредити; резервні вкладення тощо.

3.4.6. Видатки на розвиток фізичної культури та спорту

При плануванні витрат на утримання закладів фізичної культури та спорту провідною статтею є фонд заробітної плати.

Індивідуальна заробітна плата працівника закладу фізичної культури та спорту складається з:

- посадового окладу;

- надбавки за:

- 1) почесні звання:

- *заслужений* у розмірі 20% від посадового окладу;

- *народний* - 40% від посадового окладу;

- 2) спортивні звання:

- *заслужений тренер/майстер спорту* у розмірі 20% від посадового окладу;

- *майстер спорту міжнародного класу* - 15% від посадового окладу;

- *майстер спорту* - 10% від посадового окладу;

- 3) за використання в роботі іноземної мови:

- однієї європейської – 10%;

- однієї східної, угро-фінської або африканської - 15%;

- двох і більше мов - 25% від посадового окладу.

- 4) за високі досягнення у праці; за виконання особливо важливої роботи (на строк її виконання); за складність, напруженість у роботі - до 50% від посадового окладу за рішенням керівника установи.

- доплати за:

- 1) науковий ступінь - *кандидата наук* - 15% від посадового окладу, *доктора наук* - 25% від посадового окладу;

- 2) за виконання обов'язків тимчасово відсутніх працівників; за суміщення професій (посад); за розширення зони обслуговування або збільшення обсягу виконуваних робіт – до 50% від посадового окладу за рішенням керівника установи;

- 3) за шкідливі умови роботи - 10% посадового окладу.

Кількість посад встановлюється типовими штатними розписами, а ставки зарплати на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з

оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери.

Працівникам закладів фізичної культури та спорту надають матеріальну допомогу, у тому числі на оздоровлення, у сумі не більше ніж один посадовий оклад на рік, як правило, одночасно з нарахуванням відпускних.

Обов'язково до кошторисів необхідно внести кошти на харчування, медикаменти. Їх обсяг планується у розрахунку для однієї особи на добу, а норма залежить від рівня змагань, їх тривалості та виду спорту.

При проведенні спортивних змагань обов'язково планують і суми видатків на нагороди, що також залежать від рівня змагань та виду спорту.

Для установ, що готують команди на спортивні змагання та відряджають їх в інші міста, держави, планується сума видатків на проживання, оплату проїзних документів, сплату добових, у разі надання відповідних підтверджуючих документів.

У кошторисах містяться суми на придбання інвентарю та обмундирування. Їх сума залежить від кількості відсутніх позицій у таблиці забезпечення у межах можливого виділеного обсягу коштів.

Хоча фінансування розвитку культури та спорту в нашій державі передбачено за рахунок бюджетних асигнувань, проте, їх обсягів часто недостатньо, тому залучаються додаткові кошти у вигляді позабюджетних - добровільні внески приватних підприємств, кошти спонсорів, меценатів; надаються платні послуги з тренування.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Перерахуйте джерела фінансування послуг соціальної сфери та зазначте особливості їх використання в Україні.
2. Які установи соціальної сфери фінансуються з Державного бюджету України та місцевих бюджетів?
3. Визначте проблемні моменти у фінансуванні соціальної сфери.
4. З'ясуйте сутність понять „соціальний захист” і „соціальне забезпечення” та вкажіть на різницю між ними.
5. Назвіть методи бюджетного планування видатків на фінансування установ охорони здоров'я.
6. Визначте оперативно-сітьові показники, що використовуються для складання кошторису бюджетної установи охорони здоров'я по стаціонарах і поліклініках.
7. Як здійснюється планування видатків на утримання поліклінік?
8. Які особливості планування видатків на фінансування загальноосвітньої школи?
9. Розкрийте особливості планування видатків на утримання музеїв і бібліотек.
10. Як здійснюється бюджетне фінансування закладів фізкультури та спорту?

3.5. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ОБОРОНУ ТА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

3.5.1. Фінансування оборони та групування оборонних видатків

3.5.2. Особливості фінансування національної оборони

3.5.3. Видатки на державне управління

3.5.1. Фінансування оборони та групування оборонних видатків

У Конституції України фінансування національної оборони закріплюється в контексті статті 17, де визначено основні умови функціонування держави - захист суверенітету, збереження територіальної цілісності, забезпечення відповідної економічної й інформаційної безпеки. Згідно зі Стратегією національної безпеки та оборони, фінансування Збройних сил та інших військових формувань повинно складати не менше 5% ВВП.

За функціональною класифікацією видатки бюджету на оборону здійснюються на:

- військову оборону;
- цивільну оборону;
- військову допомогу зарубіжним країнам;
- військову освіту;
- фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері оборони;
- іншу діяльність у сфері оборони.

В економічній літературі оборонні видатки поділяють на *прямі*, *непрямі* і *приховані*.

Під *прямими* оборонними видатками розуміються видатки, які спрямовуються на утримання міністерства оборони та підпорядкованих йому установ та відомств. Вони складають основну частку в загальному обсязі фінансування і включають видатки на утримання та навчання особового складу Збройних сил, придбання, утримання та експлуатацію озброєння, воєнної техніки й майна, воєнні науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, видатки на цивільну оборону, воєнну допомогу іноземним державам та деякі інші.

Непрямі оборонні видатки пов'язані з утриманням збройних сил, гонкою озброєнь, ліквідацією наслідків війн (відсотки та погашення державного боргу, пенсії та допомога ветеранам війни, інвалідам, сім'ям загиблих, витрати щодо відбудови руйнувань, спричинених війною, виплати репарацій тощо).

Приховані оборонні видатки за своїм характером і значимістю належать до видатків, що спрямовуються на забезпечення воєнного

потенціалу, але проходять за кошторисами цивільних міністерств і відомств.

3.5.2. Особливості фінансування національної оборони

Фінансування оборони здійснюється шляхом кошторисного фінансування. Кошториси складає Міністерство оборони України на рік.

Кошториси видатків на утримання Збройних Сил у зв'язку з їх специфікою мають суттєві відмінності в порівнянні з іншими кошторисами бюджетних установ. До них відносяться видатки на придбання зброї, військової техніки, паливно-мастильних матеріалів, продуктів, твердого та м'якого інвентарю й інших матеріальних цінностей та послуг; фінансування капітального будівництва, ремонт зброї, господарсько-побутові та інші витрати.

Найбільшу частку у витратах Міністерства оборони складають видатки на утримання військових частин, за рахунок яких здійснюється фінансування забезпечення військовослужбовців і виплати заробітних плат вільнонайманим особам. Для розрахунку обсягу видатків за цими статтями застосовується загальноприйнята методика, відповідно до якої розмір потреби у фінансуванні розраховують шляхом множення кількості посад на середній розмір грошового утримання або на визначену ставку. Кількість посад залежить від кількості військових підрозділів. Згідно із присвоєним званням військовослужбовці призначаються на посади, передбачені штатним розписом, затвердженим вищими військовими органами.

До посадових окладів встановлюються щомісячні *надбавк, доплати і винагороди*, а саме:

1. Надбавка за виконання особливо важливих завдань під час проходження служби військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби), особам рядового і начальницького складу, яка нараховується до посадового окладу з урахуванням окладу за військовим званням та надбавки за вислугу років.

2. Надбавка за роботу з особовим складом.

3. Надбавка за кваліфікацію особам офіцерського складу, особам рядового, сержантського і старшинського складу, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом відповідно до присвоєного класу.

4. Винагорода за бойове чергування (бойову службу).

5. Надбавка за особливі умови служби, пов'язані з підвищеним ризиком для життя.

6. Надбавка за службу у високогірних місцевостях (понад 1200 метрів над рівнем моря).

7. Надбавка за знання та використання іноземної мови військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, які займають посади, що потребують знання та використання іноземної мови.

8. Доплата за науковий ступінь кандидата або доктора наук з відповідної спеціальності, якщо діяльність за профілем відповідає науковому ступеню.

9. Премія військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби), особам рядового і начальницького складу у межах фонду преміювання (розмір установлюється рішенням керівника відповідно до їх особистого внеску в загальний результат служби).

10. Надбавка за вислугу років особам офіцерського складу, особам рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, за вислугу років на військовій службі, яка виплачується у відсотках посадового окладу (за основною чи тимчасово займаною посадою) з урахуванням окладу за військовим званням у таких розмірах на місяць: від 1 до 2 років – 5%; від 2 до 5 років – 10%; від 5 до 10 років – 20%; від 10 до 15 років – 25%; від 15 до 20 років – 30%; від 20 до 25 років – 35%; від 25 і більше років – 40%.

3.5.3. Видатки на державне управління

Видатки бюджету на державне управління здійснюються за такими напрямками:

1. Державне управління.
2. Міжнародна діяльність.
3. Правоохоронна діяльність.
4. Гарантування безпеки держави.

Видатки на управління зумовлені функціями держави. Діяльність органів державної влади, до якої входить законодавча, виконавча та судову влада, фінансується за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Бюджетні кошти використовуються на утримання апарату органів управління, а саме на:

- функціонування законодавчої влади (апаратів Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, забезпечення діяльності народних депутатів, Рахункової палати Верховної Ради України);

- функціонування виконавчої влади (апаратів Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та її місцевих органів, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування);

- утримання Президента України та його апарату;

- утримання фінансових та фіскальних органів (державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, державної митної служби, державного казначейства та інших);

- загальне планування та статистичні служби;

- інші видатки на загальнодержавне управління (виготовлення національної валюти, бланків цінних паперів, орденів, медалей, монет, паспортизація населення, видатки на запровадження нового податкового і бюджетного законодавства тощо);

- утримання судової влади (Конституційного Суду України, Верховного суду України обласних судів, районних (міських) судів тощо;

- інші напрямки.

На державне управління спрямовуються кошти за всіма рівнями бюджетної системи.

У ході планування видатків на утримання органів державного управління складаються індивідуальні та зведені кошториси. Перші складаються в розрізі окремих бюджетних організацій і установ, другі – на рівні міністерств, включаючи доходи і видатки індивідуальних кошторисів підпорядкованих установ.

Формування єдиного кошторису доходів і видатків здійснюється на підставі лімітної довідки. Потреба в коштах установлюється шляхом визначення:

- об'єктивних потреб для забезпечення діяльності органів державної влади;

- обсягів і характеру виконаних робіт;

- штатної чисельності працівників.

Особливість планування видатків на управління згідно зі статтею економічної класифікації «Оплата праці» полягає у тому, що при формуванні фонду заробітної плати враховуються відповідні надбавки та доплати.

Специфічні надбавки, що пов'язані з виконанням покладених функцій, - надбавки за ранг. Зазначена надбавка залежить від займаної посади, рівня кваліфікації, результатів роботи.

Усі посади в органах державної служби поділяються на три категорії, в межах яких є 9 рангів (таблиця 3.1.).

Таблиця 3.1.

Ранжування згідно з категорією державних службовців

Категорія	Ранг
А	3,2,1
Б	6,5,4,3
В	9,8,7,6

Державним службовцям встановлюється доплата до посадових окладів за ранги в таких розмірах (таблиця 3.2.).

Таблиця 3.2.

Розмір доплат за ранги державних службовців

Ранг	Розмір надбавки, грн.
1	1000
2	900
3	800
4	700
5	600
6	500
7	400
8	300
9	200

Державним службовцям встановлюється надбавка за вислугу років на державній службі, що також є невід'ємною частиною оплати праці.

Ця надбавка встановлюється у відсотках до посадового окладу з урахуванням доплати за ранг у таких розмірах:

- понад 3 роки – 10%;
- понад 5 років – 15%;
- понад 10 років – 20%,
- понад 15 років – 25%,
- понад 20 років – 30%,
- понад 25 років – 40 %.

До наступного виду доплат відносяться доплати за науковий ступінь. За ступінь *кандидата наук* встановлена доплата у розмірі 5% посадового окладу; *доктора наук* - 10% посадового окладу.

Надбавка за почесне звання *заслужений* надається у розмірі 5% від посадового окладу.

Установлюються надбавки:

- за високі досягнення у праці або за виконання особливо важливої роботи;

- доплата за додаткове навантаження у зв'язку з виконанням обов'язків тимчасово відсутнього працівника.

До *додаткових стимулюючих виплат* державним службовцям належать надбавки:

- 1) за інтенсивність праці;
- 2) за виконання особливо важливої роботи

Премії працівникам сплачуються відповідно до їхнього особистого внеску в загальні результати роботи, а також до державних і професійних свят і ювілейних дат у межах фонду преміювання.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає роль оборонних видатків?
2. За якими напрямками військово-промислової політики здійснюється фінансування оборони?
3. За якими ознаками групуються видатки бюджету на оборону відповідно до функціональної класифікації?
4. Дайте тлумачення поняттям: «прямі оборонні видатки», «непрямі оборонні видатки», «приховані оборонні видатки».
5. Які щомісячні надбавки встановлюються до посадових окладів для формування оборонних видатків?
6. Які доплати встановлюються до посадових окладів для формування оборонних видатків?
7. Дайте характеристику організації оборонного планування.
8. Що являє собою оборонний бюджет?
9. Яке призначення планових і позапланових видатків з оборонного бюджету?
10. За якими принципами здійснюється планування видатків на оборону?
11. Укажіть на особливості організації планування видатків бюджету на оборону залежно від термінів розробки планів.
12. Яке призначення і роль видатків на державне управління?
13. Розкрийте особливість фінансування, що здійснюється на утримання апарату органів управління.
14. Поясніть особливість планування видатків на управління згідно з економічною класифікацією за статтею «Оплата праці працівників бюджетних установ».

3.6. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ОБСЛУГОВУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ

- 3.6.1. Державні запозичення як джерело формування державного боргу
- 3.6.2. Державний борг і необхідність управління ним
- 3.6.3. Видатки державного бюджету на управління державним боргом, його обслуговування та погашення

3.6.1. Державні запозичення як джерело формування державного боргу

Державне запозичення – це операції, пов’язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету.

У Бюджетному кодексі *фінансування бюджету* визначається як надходження та витрати бюджету, пов’язані із зміною обсягу боргу,

обсягів депозитів і цінних паперів, коштів від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), зміни залишків бюджетних коштів, які використовуються для покриття дефіциту бюджету або визначення профіциту бюджету.

Запозичення можна *скласифікувати* так:

1. *Залежно від місця розміщення запозичень* їх поділяють на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні запозичення здійснюються на внутрішньому фінансовому ринку (надаються юридичними і фізичними особами даної країни та нерезидентами).

Державні зовнішні запозичення надходять від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій.

Оформлення державних внутрішніх запозичень в Україні в основному здійснюється за допомогою двох видів цінних паперів – облігацій та казначейських зобов'язань (векселів).

Облігація (від лат. *obligatio* – зобов'язання) – найбільш поширений вид цінних паперів, являє собою боргове зобов'язання держави, за яким у встановлені строки повертається борг і сплачується дохід у формі процента чи вирашу.

Казначейські зобов'язання (векселі) мають характер боргового зобов'язання, спрямованого тільки на покриття бюджетного дефіциту.

2. *За правом емісії* розрізняють державні та місцеві позики.

Державні позики здійснюються центральними органами влади та управління. Надходження від них спрямовуються у центральний бюджет.

Місцеві позики здійснюються місцевими органами управління і спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. Органи місцевого самоврядування проводять запозичення на будівництво доріг, охорону навколишнього середовища та фінансування інших заходів, у яких зацікавлена територіальна громада.

3. *За ознакою характеру використання цінних паперів* є ринкові та неринкові позики.

Облігації (казначейські зобов'язання) ринкових позик вільно купуються, продаються і перепродаються на ринку цінних паперів.

Неринкові позики не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати.

4. *Залежно від забезпеченості* державні позики поділяються на заставні і беззаставні.

Заставні позики відображають один з головних принципів кредитування – принцип матеріальної забезпеченості. Заставні позики забезпечуються державним майном чи конкретними доходами.

Беззаставні не мають конкретного матеріального забезпечення, їх надійність визначається авторитетом держави.

5. *Відповідно до терміну погашення* заборгованості розрізняють:

- короткострокові (термін погашення до одного року);
- середньострокові (від 1 до 5 років);
- довгострокові (понад 5 років).

6. *За формою виплати доходу* державні позики поділяються на процентні, виграшні, процентно-виграшні, безпроцентні (цільові) та дисконтні (з нульовим купоном).

7. *За характером погашення заборгованості* розрізняють два його варіанти: одноразова виплата й виплата частинами.

8. *За правовим оформленням* розрізняють облігаційні та безоблігаційні державні позики.

Облігаційні позики супроводжуються випуском цінних паперів, за допомогою яких мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

Безоблігаційні оформлюються підписанням угод, договорів. У сучасних умовах безоблігаційні запозичення використовуються на міжнародному рівні, ними оформляються, як правило, кредити від урядів інших країн, міжнародних організацій та фінансових інституцій.

3.6.2. Державний борг і необхідність управління ним

Державний борг – загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих і непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення.

Структурно державний борг країни поділяється на дві частини: внутрішній і зовнішній.

Внутрішній державний борг – це заборгованість держави громадянам і підприємствам своєї країни, які є кредиторами держави.

Загальна сума внутрішнього державного боргу також поділяється на дві частини:

1. *Монетизований борг*, який складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх), включаючи видані гарантії за кредитами.

2. *Немонетизований борг*, який складається:

а) з невиконаних державою фінансових зобов'язань перед населенням за соціальними виплатами, передбаченими чинним законодавством (заборгованість по виплаті пенсій, стипендій, допомог, заробітній платі та ін.);

б) із заборгованості по господарських стосунках з реальним сектором економіки (заборгованість по державних замовленнях, наданню послуг державними установами та ін.).

Зовнішній державний борг – це заборгованість держави іноземним кредиторам, тобто громадянам та організаціям інших країн.

Залежно від *отримувача кредитних ресурсів* державний борг може бути прямий та гарантований. *Прямий державний борг* – це борг, що відображає обсяги позичених ресурсів, які надійшли у розпорядження уряду країни. *Гарантований державний борг* – загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання – резидентів України щодо повернення отриманих і непогашених станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено державними гарантіям.

За валютою залучення державний борг поділяється на борг у національній та іноземній валюті.

Залежно від *терміну залучення коштів* розрізняють:

- короткостроковий борг (з терміном погашення до 1 року);
- середньостроковий (від одного до 5 років);
- довгостроковий (від 5 років і більше).

Державний борг також поділяється на капітальний і поточний. *Капітальний борг* - це загальна сума заборгованості минулих років і процентів, що мають бути сплачені за позиками. *Поточний борг* - це видатки держави, пов'язані з погашенням у поточному році боргових зобов'язань і належних до сплати в цей період процентів з усіх випущених на даний момент позик.

Граничний обсяг державного боргу (як внутрішнього, так і зовнішнього) визначається у статтю 18 Бюджетного кодексу України, де зазначено, що величина основної суми боргу не повинна перевищувати 60% фактичного річного ВВП України.

Існують різні критерії оцінки критичного рівня державного боргу щодо можливості його обслуговування країною (таблиця 3.3.).

Таблиця 3.3.

Нормативи показників державної заборгованості, %

Показники	ЄС (критерії, визначені Маастрихтською угодою)	Світовий банк	МВФ
Співвідношення державного боргу і ВВП	60	-	-
Співвідношення зовнішнього державного боргу та ВВП	40	80-10	50
Відношення державного боргу до доходів зведеного бюджету	300	-	290
Відношення платежів за державним боргом до доходів державного бюджету	45	-	-
Відношення загальних платежів за зовнішнім державним боргом до експорту	25	20-25	-
Співвідношення платежів за державним боргом і ВВП	7	-	-

Управління державним боргом – це сукупність дій, пов’язаних із здійсненням запозичень, обслуговуванням і погашенням державного боргу, інших правочинів з державним боргом, що спрямовані на досягнення збалансованості бюджету й оптимізацію боргового навантаження.

Боргова безпека держави – це дотримання такого рівня державної заборгованості, який задовольняє потреби держави у фінансових ресурсах, дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни і при цьому не ставить під загрозу можливість виконання державою своїх функцій та зобов’язань щодо погашення й обслуговування боргів зокрема.

3.6.3. Видатки державного бюджету на управління державним боргом, його обслуговування та погашення

Видатки з управління державним боргом складаються з фінансування щодо обслуговування та погашення боргу. Основну частку видатків складає *обслуговування державного боргу* – операції щодо здійснення плати за користування кредитом (позикою), сплати комісій, штрафів та інших платежів, пов’язаних з управлінням державним боргом. До таких операцій не належить погашення державного боргу. Таким чином, обслуговування державного боргу включає виключно операції з виплати процентів за боргом, а також сплату комісій, штрафів та інших платежів.

Погашення державного боргу – операції з повернення позичальником кредитів (позик) відповідно до умов кредитних договорів та/або випуску боргових цінних паперів.

Уяву про ефективність державно-кредитних операцій можна отримати з такого розрахунку:

$$E = \frac{H - B}{B} * 100$$

де H – надходження за системою державного кредиту;

B – видатки за системою державного кредиту.

Джерелами погашення внутрішнього боргу є:

- бюджетні кошти;
- кошти, отримані від приватизації державного майна;
- нові запозичення.

Джерелами погашення зовнішнього боргу, окрім вищеперелічених, ще можуть бути золотовалютні резерви країни.

Методи управління державним боргом є такі:

- рефінансування;
- конверсія;
- консолідація;

- уніфікація;
- обмін за регресивним співвідношенням;
- відстрочка погашення;
- реструктуризація;
- анулювання.

Рефінансування - це випуск нових позик для того, щоб розплатитися з власниками облігацій старої позики. Цей спосіб застосовується у випадку зростання державної заборгованості та бюджетних труднощів країни.

Конверсія державного боргу - це зміна дохідності позик. Вона здійснюється у разі зміни ситуації на фінансовому ринку (наприклад, рівня облікової ставки центрального банку) чи погіршення фінансового стану держави, коли вона не в змозі виплачувати передбачуваний дохід.

Консолідація - це зміна строків дії позик. Найчастіше вона проводиться у формі збільшення строків дії облігацій попередніх позик. В окремих випадках може застосовуватись і скорочення строків дії позик.

Уніфікація позик являє собою об'єднання кількох позик в одну. Вона спрощує управління державним боргом. Уніфікація може проводитись як окремо, так і в поєднанні з консолідацією.

Обмін за регресивним співвідношенням облігацій попередніх позик на одну нову з понижуючим коефіцієнтом проводиться з метою скорочення державного боргу. Наприклад, кілька облігацій старих позик обмінюються на облігації нової позики у співвідношенні 2:1. Це вкрай небажаний спосіб, оскільки він означає не що інше, як часткову відмову держави від своїх боргів.

Відстрочка погашення позики або усіх раніше випущених позик означає перенесення строків виплати заборгованості. При цьому на період перенесення строків погашення боргу виплата доходів також припиняється.

Реструктуризація - це використання у комплексі повністю чи частково зазначених вище методів.

Анулювання (скасування) державного боргу означає повну відмову держави від зобов'язань по випущених позиках (внутрішніх, зовнішніх або по усьому державному боргу).

Анулювання цінних паперів держави може проводитись з двох причин:

- 1) у разі фінансової неплатоспроможності держави (дефолту);
- 2) у результаті приходу до влади нових політичних сил, які відмовляються визнавати фінансові зобов'язання своїх попередників.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення державного боргу. Укажіть, які причини зумовлюють його утворення.
2. Охарактеризуйте складові державного боргу.
3. Охарактеризуйте сутність внутрішнього і зовнішнього державного боргу.
4. Від чого залежать темпи зростання державного боргу?
5. За якими ознаками класифікується внутрішній державний борг?
6. Що розуміється під управлінням державним боргом?
7. Наведіть показники оцінки державного боргу.
8. У чому полягає сутність обслуговування державного боргу?
9. Які граничні показники обслуговування державного боргу прийняті в світовій практиці та в Україні?
10. Розкрийте зміст погашення державного боргу та охарактеризуйте, за рахунок яких джерел його здійснюють.
11. Якими правовими нормами регулюється розмір державного боргу України?
12. Охарактеризуйте основні методи управління державним боргом.
13. Назвіть основні економічні наслідки державного боргу.

Рекомендовані джерела:

1. Баранова В.Г., Дубовик О.Ю., Хомутенко В.П. Бюджетна система : навч. посібник / за заг. ред. В.П.Хомутенко. Одеса: Видавництво Бартенєва, 2014.
2. Булгакова С.О., Барановський О.І., Кучер Г.В. Бюджетна система України та Євросоюзу : монографія / за заг. ред. А.А. Мазаракі. К. : КНТЕУ, 2010.
3. Бюджетна система : навч. посібник / укладачі: Р.С. Сорока, І.Г. Благун. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011.
4. Бюджетна система : підручник / за наук. ред. В.М. Федосова, С.І. Юрія. К.: Центр учбов. літератури; Тернопіль: Екон. думка, 2012.
5. Бюджетний кодекс України від 08 липня 2010 року № 2456-VI.
6. Василик О.Д. Павлюк К.В. Бюджетна система України : підручник. К.: Центр навч. л-ри, 2012.
7. Децентралізація в Україні. URL: <https://decentralization.gov.ua/>
8. Климаш Н.І., Багацька К.В., Дем'яненко Н.І. Бюджетна система : навч. посібник / За заг. ред. Т.А. Говорушко. Львів: «Магнолія 2006», 2014.
9. Кондратюк С.Я., Жибер Т.В., Коломієць Г.Б. Бюджетна система. Практикум : навч. посібник / За наук. ред. проф. В.М. Федосова. К.: КНЕУ, 2015.
10. Сучасна бюджетна система: правила та процедури: Навчальний посібник / [За заг. ред. В.В. Зубенка]; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-II) впровадження». К., 2017.
11. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI.
12. Про добровільне об'єднання територіальних громад : закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII.
13. Про місцеве самоврядування в Україні : закон України від 21.04.1997 р. №280/97-ВР.

14. Шевчук І.Л., Черепанова В.О., Ставерська Т.О. Бюджетна система : навч. посібник. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2015.
15. Юрій С.І. Бюджетна система : підручник / за редакцією С.І.Юрія, В.Г.Дем'янишина, О.П.Кириленко; Міністерство освіти і науки України, Тернопільський національний економічний університет. - Тернопіль: ТНЕУ, 2013.

РОЗДІЛ 4. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

4.1. ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ

- 4.1.1. Суть податку на додану вартість, його роль у формуванні доходів державного бюджету України
- 4.1.2. Характеристика базових елементів ПДВ
- 4.1.3. Порядок нарахування ПДВ
- 4.1.4. Механізм електронного адміністрування ПДВ

4.1.1. Суть податку на додану вартість, його роль у формуванні доходів державного бюджету України

Податок на додану вартість (ПДВ) – частина новоствореної вартості, яка сплачується до державного бюджету на кожному етапі виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг.

Додана вартість – це вартість, яку виробник прирощує до вартості власної сировини і матеріалів або купує (крім праці) перед тим, як реалізувати нову або поліпшену продукцію чи надати послугу.

Згідно з класифікацією, ПДВ належить до загальнодержавних податків, внутрішніх непрямих податків (податків на споживання), є універсальним акцизом.

До основних недоліків ПДВ належить:

- 1) підвищення загального рівня цін;
- 2) регресивність, особливо щодо малозабезпечених верств населення;
- 3) відволікання оборотного капіталу суб'єктів господарювання на сплату ПДВ.

Основні переваги застосування ПДВ містять:

- 1) відсутність *кумулятивного ефекту* – нарахування податку на податок, сплачений на попередніх етапах виробництва продукції;
- 2) рівномірний розподіл податкового тягаря між суб'єктами господарювання, які беруть участь у виробництві продукції;
- 3) нейтральність щодо вибору між споживанням і нагромадженням капіталу;
- 4) висока фіскальна ефективність.

ПДВ – невід'ємна складова податкової системи України з 1992 року.

Протягом останніх років від оподаткування доданої вартості зведений бюджет України отримує понад 35% податкових надходжень, що еквівалентно більш як 30% усіх його доходів. При цьому податкові надходження Державного бюджету України залежать від ПДВ більше, ніж наполовину, а його сукупні доходи – майже на 40%.

4.1.2. Характеристика базових елементів ПДВ

До суб'єктів ПДВ, насамперед, належить будь-яка особа, що:

- 1) провадить або планує провадити господарську діяльність і реєструється за своїм добровільним рішенням як платник податку;
- 2) зареєстрована або підлягає реєстрації як платник податку;
- 3) ввозить товари на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню, та на яку покладається відповідальність за сплату податків у разі переміщення товарів через митний кордон.

Особою, відповідальною за нарахування та сплату податку до бюджету у разі постачання послуг нерезидентами, у тому числі їх постійними представництвами, не зареєстрованими як платники податку, якщо місце постачання послуг розташоване на митній території України, є отримувач послуг.

Зобов'язання зареєструватися платником ПДВ виникає у суб'єкта господарювання, якщо загальна сума від здійснення операцій з постачання товарів/послуг, що підлягають оподаткуванню, у тому числі з використанням локальної або глобальної комп'ютерної мережі, нарахована (сплачена) такій особі протягом останніх 12 календарних місяців, сукупно перевищує 1,0 млн. грн. (без урахування ПДВ), крім особи, яка є платником єдиного податку першої - третьої групи.

У разі обов'язкової реєстрації особи як платника ПДВ реєстраційна заява подається до контролюючого органу не пізніше 10 числа календарного місяця, що настає за місяцем, в якому вперше досягнуто вищезазначеного обсягу оподатковуваних операцій. У разі добровільної реєстрації особи як платника ПДВ реєстраційна заява подається не пізніше ніж за 20 календарних днів до початку податкового періоду, з якого така особа вважатиметься платником ПДВ і матиме право на податковий кредит і складання податкових накладних.

Об'єкт ПДВ - операції платників податку з:

- а) постачання товарів і послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України;
- б) увезення товарів на митну територію України;
- в) вивезення товарів за межі митної території України;
- г) постачання послуг з міжнародних перевезень пасажирів і багажу та вантажів залізничним, автомобільним, морським, річковим і авіаційним транспортом.

Не є об'єктом ПДВ операції, пов'язані з рухом цінних паперів, валюти; по страхуванню, перестраховуванню, лізингу; розрахунково-касове обслуговування, активні та пасивні операції банків; грошові виплати (заробітної плати, соціальних трансфертів, дивідендів, роялті) тощо.

Звільняються від оподаткування операції з:

- постачання продуктів дитячого харчування та товарів дитячого асортименту для немовлят;
- постачання послуг зі здобуття вищої, середньої, професійно-технічної та дошкільної освіти навчальними закладами;
- постачання товарів спеціального призначення, у тому числі виробів медичного призначення для індивідуального користування, для інвалідів та інших пільгових категорій населення;
- постачання послуг з охорони здоров'я;
- постачання послуг з перевезення пасажирів міським пасажирським транспортом ;
- постачання релігійними організаціями культових послуг і предметів культового призначення;
- постачання послуг з поховання та постачання ритуальних товарів державними та комунальними службами;
- надання благодійної допомоги тощо.

База оподаткування ПДВ визначається з договірної вартості операцій з постачання товарів/послуг з урахуванням загальнодержавних податків і зборів (крім акцизного податку на реалізацію суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів, збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, що справляється з вартості послуг стільникового рухомого зв'язку, ПДВ і акцизного податку на спирт етиловий, що використовується виробниками - суб'єктами господарювання для виробництва лікарських засобів).

Базою оподаткування для товарів, що ввозяться на митну територію України, є договірна (контрактна) вартість, але не нижче митної вартості цих товарів з урахуванням мита й акцизного податку, що підлягають сплаті та включаються до ціни товарів.

Ставки ПДВ встановлюються від бази оподаткування в таких розмірах:

- а) 20%;
- б) 0% - по операціях з постачання товарів (робіт, послуг) на експорт;
- в) 7% - по операціях з постачання на митній території України та ввезення на митну територію України лікарських засобів, дозволених для виробництва і застосування в Україні та внесених до Державного реєстру лікарських засобів, а також медичних виробів, які внесені до Державного реєстру медичної техніки та виробів медичного призначення.

Базовий податковий період – календарний місяць.

4.1.3. Порядок нарахування ПДВ

Розмір ПДВ, який необхідно перерахувати до державного бюджету за результатами податкового періоду, розраховується так:

$$\text{ПДВб} = \text{ПЗ} - \text{ПК}$$

(4.1.)

де ПДВб – розмір ПДВ, який платник зобов'язаний перерахувати до державного бюджету, грн.;

ПЗ – розмір податкового зобов'язання з ПДВ, грн.;

ПК – розмір податкового кредиту з ПДВ, грн.

Податкове зобов'язання з ПДВ – це загальна сума ПДВ, одержана (нарахована) платником податку в звітному (податковому) періоді.

До *податкового кредиту* належать суми ПДВ, сплачені/нараховані у разі здійснення таких операцій:

а) придбання або виготовлення товарів і послуг;

б) придбання (будівництво, спорудження, створення) необоротних активів;

в) отримання послуг, наданих нерезидентом на митній території України, та в разі отримання послуг, місцем постачання яких є митна територія України;

г) ввезення товарів та/або необоротних активів на митну територію України.

Необхідною умовою для віднесення сплачених у ціні товарів/послуг сум ПДВ до податкового кредиту є факт придбання товарів і послуг з метою їх використання в господарській діяльності. Він має бути фактично здійсненим і підтвердженим належно складеними первинними документами, що відображають реальність господарської операції.

Розмір ПДВ розраховують за такими формулами:

- *ПДВ, який не включено до ціни (вартості) товарів (робіт, послуг):*

$$\text{ПДВ} = \text{БО} \times \text{СП} / 100\%$$

(4.2.)

де ПДВ – розмір ПДВ, грн.;

БО – база оподаткування ПДВ (без ПДВ), грн.;

СП – ставка ПДВ, %.

- *ПДВ, який зараховано до ціни (вартості) товарів (робіт, послуг):*

$$\text{ПДВ} = \text{Ц} \times \text{СП} / (100\% + \text{СП})$$

(4.3.)

де ПДВ – розмір ПДВ, грн.;

Ц – ціна (вартість) товару (роботи, послуги) (разом з ПДВ), грн.;

СП – ставка ПДВ, %.

При розрахунку суми ПДВ, яку необхідно перерахувати до державного бюджету, враховується часовий фактор - дата виникнення податкових зобов'язань або права на податковий кредит. Вона визначається за *правилом "першої із подій"*, тобто дата, яка припадає на податковий період, протягом якого відбувається будь-яка з подій, що сталася раніше:

1. За податковим зобов'язанням:

а) дата зарахування коштів від покупця/замовника на банківський рахунок платника ПДВ як оплата товарів/послуг, що підлягають постачанню, а в разі постачання товарів/послуг за готівку - дата оприбуткування коштів у касі платника ПДВ, а в разі відсутності такої - дата інкасації готівки у банківській установі, що обслуговує платника ПДВ;

б) дата відвантаження товарів, а в разі експорту товарів - дата оформлення митної декларації, що засвідчує факт перетинання митного кордону України, оформлена відповідно до вимог митного законодавства, а для послуг - дата оформлення документа, що засвідчує факт постачання послуг платником ПДВ.

2. За податковим кредитом:

а) дата списання коштів з банківського рахунка платника ПДВ на оплату товарів/послуг;

б) дата отримання платником ПДВ товарів/послуг.

У визначених законодавством випадках може бути застосовано касовий або фактичний метод визначення дати виникнення податкових зобов'язань чи податкового кредиту з ПДВ.

4.1.4. Механізм електронного адміністрування ПДВ

З 2015 року в Україні запроваджено механізм електронного адміністрування ПДВ. Він забезпечує автоматичний облік у розрізі платників податку:

- суми ПДВ, що містяться у складених та отриманих податкових накладних і розрахунках коригування, зареєстрованих в Єдиному реєстрі податкових накладних;

- суми ПДВ, сплачені платниками при ввезенні товару на митну територію України;

- суми поповнення та залишку коштів на рахунках у системі електронного адміністрування ПДВ;

- суми ПДВ, на яку платники мають право зареєструвати податкові накладні та розрахунки коригування до податкових накладних в Єдиному реєстрі податкових накладних тощо.

Платникам податку автоматично відкриваються рахунки в системі електронного адміністрування ПДВ.

Якщо при розрахунку розміру ПДВ (див. формулу 4.1.) виникає позитивний результат, тоді виникають підстави для перерахування податку до бюджету. Орган доходів і зборів надсилає Державній казначейській службі України реєстр платників, на підставі якого Казначейство перераховує суми ПДВ до бюджету.

Якщо при розрахунку розміру ПДВ (див. формулу 4.1.) виникає від'ємний результат (сума податкового зобов'язання менша за суму податкового кредиту), така сума:

- а) враховується у зменшення суми податкового боргу з ПДВ, що виник за попередні звітні періоди;
- б) або підлягає бюджетному відшкодуванню за заявою платника;
- в) та/або зараховується до складу податкового кредиту наступного звітного періоду.

Суми податкового кредиту з ПДВ потрібно підтвердити *податковими накладними* – документом установленого зразка, який для покупця товарів/послуг є підставою для нарахування сум податку, що відносяться до податкового кредиту. Тому на дату виникнення податкових зобов'язань платник ПДВ повинен скласти податкову накладну в електронній формі та зареєструвати її в Єдиному реєстрі податкових накладних. Отримані з Єдиного реєстру податкові накладні для отримувача товарів/послуг є підставою для нарахування сум ПДВ, що відносяться до податкового кредиту.

Для операцій, що оподатковуються, і операцій, звільнених від оподаткування, складаються окремі податкові накладні. Податкова накладна складається на кожне повне або часткове постачання товарів/послуг, а також на суму коштів, що надійшли на поточний рахунок як попередня оплата (аванс).

Підставою для нарахування сум ПДВ, що відносяться до податкового кредиту без отримання податкової накладної, є:

- а) транспортний квиток, готельний рахунок або рахунок, який виставляється платнику податку за послуги, вартість яких визначається за показниками приладів обліку;
- б) касові чеки, які містять суму отриманих товарів/послуг, загальну суму нарахованого податку. При цьому з метою такого нарахування загальна сума отриманих товарів/послуг не може перевищувати 200 гривень за день (без урахування ПДВ);
- в) митна декларація - у разі ввезення товарів на митну територію України документом, що засвідчує право на віднесення сум податку до

податкового кредиту, вважається, оформлена відповідно до вимог законодавства, яка підтверджує сплату податку.

Платник ПДВ має право зареєструвати податкові накладні/розрахунки коригування на суму, яка в системі електронного адміністрування розраховується за формулою 4.4.:

$$\Sigma H = \Sigma HO + \Sigma M + \Sigma PR + \Sigma Ov - \Sigma HB - \Sigma BB - \Sigma Perov \quad (4.4.)$$

де ΣH - розмір ПДВ, на яку платник має право виписати податкові накладні / розрахунки коригування, грн.;

ΣHO – загальна сума ПДВ за отриманими платником податковими накладними / розрахунками коригування, які зареєстровані в Єдиному реєстрі податкових накладних;

ΣM – загальна сума ПДВ, сплаченого платником при ввезенні товарів на митну територію України, грн.;

ΣPR – загальна сума поповнення рахунку в системі електронного адміністрування ПДВ з власного поточного рахунку платника, грн.;

ΣOv – сума середньомісячного розміру сум податку, які за останні 12 звітних місяців були задекларовані платником до сплати до бюджету та погашені (розстрочені, відстрочені), грн.;

ΣHB – загальна сума ПДВ за виданими платником податковими накладними / розрахунками коригування, які зареєстровані в Єдиному реєстрі податкових накладних;

ΣBB – загальна сума ПДВ, заявлена платником до бюджетного відшкодування;

$\Sigma Perov$ – загальна сума перевищення податкових зобов'язань, зазначених платником у поданих податкових деклараціях, над сумою ПДВ, що міститься в складених таким платником податкових накладних, які зареєстровані в Єдиному реєстрі податкових накладних.

Податкова декларація з ПДВ подається за звітний період протягом 20 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного місяця.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яке місце займає ПДВ у податковій системі України?
2. Укажіть на особливості базових елементів ПДВ.
3. Поясніть особливості розрахунку розмірів ПДВ, який необхідно сплатити до державного бюджету за операціями постачання на митній території та ввезення на митну територію України товарів.
4. Обґрунтуйте необхідність запровадження механізму електронного адміністрування ПДВ в Україні.

4.2. АКЦИЗНИЙ ПОДАТОК

- 4.2.1. Економічний зміст акцизного податку та необхідність його запровадження
- 4.2.2. Характеристика базових елементів акцизного податку
- 4.2.3. Механізм нарахування та сплати акцизного податку
- 4.2.4. Особливості механізму специфічного акцизного оподаткування операцій з окремими групами підакцизних товарів

4.2.1. Економічний зміст акцизного податку та необхідність його запровадження

Акцизний податок (збір - до 2011 р.) став складовою податкової системи України в 1992 році. Згідно з класифікацією, він належить до непрямих загальнодержавних податків (податків на споживання) та є специфічним акцизом. Остання характеристика зумовлена тим, що акцизним податком оподатковуються операції винятково з тими товарами, які законодавством визначені як підакцизні. Традиційно до них належать товари, споживання яких характеризується вагомими негативними зовнішніми ефектами (шкідливі для здоров'я товари; товари, споживання яких забруднює довкілля). До підакцизних товарів в Україні належать:

- спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво;
- тютюнові вироби, тютюн і промислові замінники тютюну;
- пальне;
- автомобілі легкові, кузови до них, причепи та напівпричепи, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів;
- електрична енергія.

Необхідність застосування акцизного податку зумовлена його фіскальним і регулятивним призначенням. Розмір надходження акцизного податку до Державного бюджету України та місцевих бюджетів щороку збільшується, сягнувши сьомої частини усіх їхніх податкових надходжень. Причинами такого зростання є розширення бази оподаткування акцизним податком і щорічне підвищення його ставок. Маючи високу еластичність щодо національного доходу, акцизний податок добре виконує роль “вмонтованого стабілізатора” економічного циклу. Проте в період значної зміни кон'юнктури ринку прогнозованість надходжень акцизного податку в державний бюджет погіршується.

Одночасно акцизний податок застосовується державою як фінансовий інструмент регулювання обсягу споживання окремих видів товарів. Цьому сприяє диференціація його ставок за окремими видами підакцизних товарів.

4.2.2. Характеристика базових елементів акцизного податку

До суб'єктів акцизного податку належать особи, які:

- виробляють підакцизні товари на митній території України;
- є суб'єктами господарювання та ввозять підакцизні товари на митну територію України;
- є фізичними особами та ввозять підакцизні товари на митну територію України в обсягах, що підлягають оподаткуванню, відповідно до митного законодавства;
- є суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі та здійснюють реалізацію підакцизних товарів;
- є власниками ввезеного на митну територію України вантажного транспортного засобу, що переобладнується у легковий автомобіль;
- реалізують пальне;
- є оптовими постачальниками електричної енергії та інші.

Об'єктом акцизного податку визначені операції з:

- реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів;
- увезення підакцизних товарів на митну територію України;
- оптового постачання електричної енергії;
- переобладнання ввезеного на митну територію України транспортного засобу у підакцизний легковий автомобіль;
- реалізації будь-яких обсягів пального понад обсяги, що:
  - отримані від інших платників акцизного податку, що підтверджені зареєстрованими акцизними накладними в Єдиному реєстрі акцизних накладних;
  - ввезені на митну територію України, що засвідчені належно оформленою митною декларацією.

Не підлягають оподаткуванню такі операції з підакцизними товарами:

- експорт підакцизних товарів за межі митної території України;
- увезення на митну територію України раніше експортованих підакцизних товарів, у яких виявлено недоліки, що перешкоджають реалізації цих товарів на митній території країни-імпортера, для їх повернення експортеру;
- реалізація електричної енергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками та/або з відновлюваних джерел енергії.

Від оподаткування звільняються такі операції:

- реалізація легкових автомобілів для інвалідів, а також легкових автомобілів спеціального призначення, оплата вартості яких здійснюється за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів, коштів фондів загальнообов'язкового державного страхування;

- уведення на митну територію України підакцизних товарів, призначених для офіційного користування дипломатичними представництвами іноземних держав;

- уведення на митну територію України підакцизних товарів, що використовуються як сировина для виробництва підакцизних товарів, за умови подальшого виготовлення з такої сировини інших підакцизних товарів. Ця норма не поширюється на операції з уведення пального;

- реалізація безпосередньо вітчизняними виробниками алкогольних напоїв і тютюнових виробів магазинам безмитної торгівлі;

- реалізація скрапленого газу на спеціалізованих аукціонах для потреб населення та інші.

Механізм акцизного податку передбачає застосування адвалорних, специфічних або комбінованих ставок.

Розрахунок бази оподаткування залежить від виду ставки, яка використовується. У разі обчислення податку із застосуванням адвалорних ставок *базою оподаткування є*:

- вартість реалізованого товару, виробленого на митній території України, за встановленими виробником максимальними роздрібними цінами з урахуванням ПДВ і акцизного податку;

- вартість товарів, що ввозяться на митну територію України, за встановленими імпортером максимальними роздрібними цінами на товари, які він імпортує, з урахуванням ПДВ і акцизного податку;

- вартість реалізованої електричної енергії без ПДВ;

- вартість (з ПДВ та без урахування акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів) підакцизних товарів, що реалізовані в роздрібній мережі.

У разі обчислення акцизного податку із застосуванням специфічних ставок *базою оподаткування є* розмір підакцизних товарів, визначений в натуральних показниках (одиницях виміру ваги, об'єму, кількості товару, об'єму циліндрів двигуна автомобіля тощо).

Базовий податковий період – календарний місяць.

4.2.3. Механізм нарахування та сплати акцизного податку

Розрахунок розміру акцизного податку проводять за такими формулами:

а) якщо застосовується специфічна ставка:

$$\text{АПсп} = \text{К} \times \text{СП} \quad (4.5.)$$

де АПсп – розмір акцизного податку, розрахованого за специфічною ставкою, грн.;

К – обсяг операції з підакцизним товаром, натуральні одиниці виміру;

СП – ставка акцизного податку, грн./од.

б) якщо застосовується адвалорна ставка:

$$A_{\text{Падв}} = \text{БО} \times \text{СП} / 100\% \quad (4.6.)$$

де $A_{\text{Падв}}$ – розмір акцизного податку, розрахованого за адвалорною ставкою, %;

БО – база оподаткування акцизним податком, грн.;

СП – ставка акцизного податку, %.

Якщо ставки акцизного податку встановлені в іноземній валюті, його сплачують у національній валюті. Розрахунок відбувається за офіційним курсом гривні до іноземної валюти, встановленим Національним банком України, що діє на перший день кварталу, в якому здійснюється реалізація товару, і залишається незмінним протягом кварталу.

Залежно від конкретики об'єкта оподаткування встановлено дату виникнення податкових зобов'язань з акцизного податку:

- щодо підакцизних товарів, вироблених на митній території України, - дата їх реалізації особою, яка їх виробляє;
- у разі ввезення підакцизних товарів на митну територію України - дата подання контролюючому органу митної декларації для митного оформлення;
- при передачі підакцизних товарів, вироблених з давальницької сировини, - дата їх відвантаження виробником замовнику або за його дорученням іншій особі;
- при використанні підакцизних товарів для власних виробничих потреб - дата їх передачі для такого використання, крім використання для виробництва підакцизних товарів;
- при реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів - дата здійснення розрахункової операції;
- щодо постачання електроенергії - дата підписання акту прийому-передачі електроенергії;
- у разі здійснення переобладнання вантажного транспортного засобу в легковий автомобіль - дата видачі документа про відповідність переобладнаного автомобіля вимогам безпеки дорожнього руху.

Податкова декларація з акцизного податку подається за звітний період протягом 20 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного місяця. Протягом наступних 10 календарних днів акцизний податок необхідно перерахувати до бюджету.

Податок із увезених на митну територію України підакцизних товарів сплачується платниками податку до або в день подання митної декларації. У разі ввезення маркованої підакцизної продукції на митну територію України податок сплачується під час придбання марок акцизного податку з доплатою (у разі потреби) на день подання митної декларації.

4.2.4. Особливості механізму специфічного акцизного оподаткування операцій з окремими групами підакцизних товарів

Тютюнові вироби:

1. Ліцензування виробництва й реалізації, що призводить до реєстрації платників акцизного податку на підставі відомостей про видачу їм відповідних ліцензій.

2. Маркування готових тютюнових виробів.

3. Установлення виробником або імпортером максимальних роздрібних цін на тютюнові вироби шляхом декларування таких цін.

4. Одночасне застосування адвалорних і специфічних ставок податку.

5. Законодавчо обумовлений розмір мінімального податкового зобов'язання з акцизного податку.

Сума акцизного податку по операціях з тютюновими виробами визначається як результат застосування формули 4.7.:

$$AP_{\text{тют}} = AP_{\text{сп}} + AP_{\text{адв,тют}} \geq \text{мінПЗ} \quad (4.7.)$$

де $AP_{\text{тют}}$ – розмір акцизного податку по операціях з тютюновими виробами, грн.;

$AP_{\text{сп}}$ – розмір акцизного податку, розрахованого за специфічною ставкою, грн.
(формула 4.5);

$AP_{\text{адв,тют}}$ – розмір акцизного податку, розрахованого за адвалорною ставкою, грн.
(формула 4.8.);

мінПЗ – розмір мінімального податкового зобов'язання по акцизному податку згідно з Податковим кодексом України, грн.

$$AP_{\text{адв,тют}} = \text{МРЦ} \times K \times \text{СП} / 100\% \quad (4.8.)$$

де $AP_{\text{адв,тют}}$ – розмір акцизного податку по тютюнових výroбах, розрахованого за адвалорною ставкою, грн.;

МРЦ – максимальна роздрібна ціна тютюнових виробів, грн.;

K – обсяг реалізації тютюнових виробів, шт.;

СП – ставка акцизного податку, %.

6. Сплата податку протягом 15 робочих днів після отримання марок акцизного податку з доплатою (у разі потреби) на день подання податкової декларації. Якщо зазначений строк припадає на день наступного бюджетного року, сума акцизного податку сплачується виробником тютюнових виробів до закінчення бюджетного року, в якому отримані марки.

Алкогільні напої:

1. Ліцензування виробництва й реалізації, що призводить до реєстрації платників акцизного податку на підставі відомостей про видачу їм відповідних ліцензій.

2. Маркування алкогольних напоїв з вмістом спирту понад 8,5% об'ємних одиниць.

3. Використання платником податку *акцизного складу*, тобто спеціально обладнаного приміщення на обмеженій території, розташованого на митній території України, де під контролем постійних представників контролюючого органу розпорядник акцизного складу провадить свою господарську діяльність.

4. Застосування *податкових векселів* при отриманні з акцизного складу спирту етилового неденатурованого, призначеного для переробки на алкогольні напої.

5. Сплата податку при придбанні марок акцизного податку.

Нафтопродукти, пальне:

1. Ліцензування діяльності усіх суб'єктів господарювання, які здійснюють виробництво, зберігання, оптову та роздрібну торгівлю пальним.

2. Нафтопродукти можуть бути реалізованими як сировина для виробництва в хімічній промисловості за нульовою ставкою акцизного податку з одночасним використанням податкового векселя.

3. Установлення податкових постів на підприємствах-виробниках.

4. Контроль органів доходів і зборів за цільовим використанням нафтопродуктів як сировини. При виявленні відповідного порушення - штраф у 1,5-кратному розмірі несплаченого акцизного податку.

5. Акцизні склади, на території яких здійснюються операції з пальним, повинні бути обладнані витратомірами-лічильниками та рівнемірами - лічильниками рівня пального в резервуарі, які зареєстровані в Єдиному державному реєстрі витратомірів-лічильників та рівнемірів-лічильників рівня пального у резервуарі.

6. Застосування системи електронного адміністрування реалізації пального (СЕАРП).

7. Використання платниками податку акцизних накладних при реалізації пального.

Етиловий спирт:

1. Ліцензування виробництва, що призводить до реєстрації платників акцизного податку на підставі відомостей про видачу їм відповідних ліцензій.

2. Застосування ставки податку в розмірі 0 грн. за 1 літр 100-відсоткового спирту з видачею податкового векселя на розраховану суму податку, якщо етиловий спирт придбавається виробниками окремих видів продукції (виноматеріалів, лікарських засобів, біоетанолу).

3. Установлення *податкових постів* на підприємствах, де використовують етиловий спирт за нульовою ставкою.

4. Контроль органів доходів і зборів за цільовим використанням етилового спирту як сировини. При виявленні відповідного порушення - штраф у 1,5-кратному розмірі несплаченого акцизного податку.

5. Акцизні склади, на території яких виробляється спирт етиловий, повинні бути обладнані витратомірами - лічильниками обсягу виробленого спирту етилового, які зареєстровані в Єдиному державному реєстрі витратомірів - лічильників обсягу виробленого спирту етилового.

6. Ведення в СЕАРП окремого обліку за переміщенням спирту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст і призначення акцизного податку як специфічного інструменту оподаткування споживання.
2. Які особливості базових елементів акцизного податку?
3. Наведіть порядок розрахунку суми акцизного податку.
4. Які особливості механізму застосування акцизного податку щодо тютюнових виробів, алкогольних напоїв, етилового спирту, пального?
5. Охарактеризуйте процедуру подання звітності та виконання зобов'язань зі сплати акцизного податку до бюджету.

4.3. МИТНІ ПЛАТЕЖІ ЯК СКЛАДОВА ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

4.3.1. Види й умови застосування митних платежів

4.3.2. Економічний зміст, види мита та його базові елементи

4.3.3. Порядок розрахунку суми мита та його сплати до державного бюджету України

4.3.4. Особливості акцизного оподаткування товарів, що перетинають митний кордон України

4.3.1. Види й умови застосування митних платежів

Ведення зовнішньоекономічної діяльності, а також рух громадян через державний кордон відбувається шляхом перетину *митного кордону* – меж митної території країни. *Митну територію України* становить територія України, зайнята сушею, територіальне море, внутрішні води й повітряний простір, а також території вільних митних зон, штучні острови, установки та споруди, створені у винятковій (морській) економічній зоні України, на які поширюється виняткова юрисдикція України.

Порядок і умови переміщення громадян і товарів через кордон визначив Митний кодекс України. *Митна процедура* (тобто зумовлені метою переміщення товарів через митний кордон України сукупність

митних формальностей і порядок їх виконання) містить необхідність унесення до Державного бюджету України таких митних платежів:

1. Мито.
2. Акцизний податок.
3. ПДВ.

Необхідність сплатити до державного бюджету ті чи інші митні платежі залежить від обраного *митного режиму* - комплексу взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру щодо цих товарів, їх правовий статус, умови оподаткування та обумовлюють їх використання після митного оформлення. Законодавством запроваджено 14 видів митних режимів (імпорт; реімпорт; експорт; реекспорт; транзит; тимчасове ввезення; тимчасове вивезення; митний склад; вільна митна зона; безмитна торгівля; переробка на митній території; переробка за межами митної території; знищення або руйнування; відмова на користь держави).

З метою проходження митної процедури товарам присвоюється код відповідно до Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД). В УКТ ЗЕД товари систематизовано за розділами, групами, товарними позиціями, товарними підпозиціями, найменування й цифрові коди яких уніфіковано з Гармонізованою системою опису та кодування товарів.

Для цілей нарахування митних платежів застосовуються:

1) *митна вартість товарів* - вартість, яка базується на ціні, що фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари суб'єктами господарювання;

або *фактурна вартість* – вартість товарів, які переміщують через митний кордон громадяни, зазначена в касових або товарних чеках, ярликах, інших документах роздрібної торгівлі;

2) ставки, які діють на день подання контролюючому органу митної декларації на товари, а якщо митне оформлення здійснюється без подання митної декларації, - на день його здійснення.

Нарахування сум митних платежів здійснюється у валюті України. Якщо для цілей обчислення митних платежів, у тому числі визначення митної вартості товарів, необхідно зробити перерахування іноземної валюти, застосовується офіційний курс валюти України до іноземної валюти, встановлений Національним банком України, що діє на 0 годин дня подання митної декларації, або дня здійснення митних формальностей, якщо вони здійснюються без подання митної декларації.

Сплата митних платежів може здійснюватися із застосуванням авансових платежів. Авансові платежі – це грошові кошти, внесені

платником податків за власним бажанням на рахунки, відкриті на ім'я контролюючих органів в органах, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, як попереднє грошове забезпечення сплати майбутніх митних платежів.

Сплату митних платежів зобов'язаний здійснити *декларант* – особа, яка самостійно здійснює декларування товарів або від імені якої здійснюється декларування.

4.3.2. Економічний зміст, види мита та його базові елементи

Мито - це загальнодержавний податок, який справляється при перетині митних кордонів країни. Відповідно до класифікації, мито належить до непрямих податків (податків на споживання).

В Україні застосовують такі види мита:

1) *ввізне мито*;

2) *вивізне мито*;

3) *сезонне мито* – мито, яке встановлюють на окремі товари на строк не менше 60 та не більше 120 послідовних календарних днів;

4) *особливе мито* – мито, яке встановлюють з метою захисту економічних інтересів України та українських товаровиробників. Відповідно до чинного законодавства до нього належить:

а) *спеціальне мито* (Закон України “Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну”);

б) *антидемпінгове мито* (Закон України “Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту”);

в) *компенсаційне мито* (Закон України “Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту”).

Суб'єктом мита є особа:

1) яка ввозить товари на митну територію України чи вивозить товари з митної території України

2) на адресу якої надходять товари, що переміщуються (пересилаються) у міжнародних поштових або експрес-відправленнях, несупроводжуваному багажі, вантажних відправленнях;

3) на яку покладається обов'язок дотримання вимог митних режимів, які передбачають звільнення від оподаткування митом, у разі порушення таких вимог;

4) яка безпідставно використовує звільнення від оподаткування митом (податкову пільгу);

5) яка реалізує або передає у володіння, користування чи розпорядження товари, що були випущені у вільний обіг на митній території України зі звільненням від оподаткування митними платежами, до закінчення строку, визначеного законом.

До об'єктів оподаткування митом належать товари, що ввозяться на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню митними платежами.

Механізм мита передбачає застосування адвалорних, специфічних або комбінованих (адвалорних і специфічних одночасно) ставок.

Залежно від країни походження товарів застосовують такі ставки ввізного мита:

а) *преференційні* – при встановленні будь-якого спеціального преференційного митного режиму згідно з міжнародними договорами;

б) *пільгові* – при походженні товарів з держав-членів Світової організації торгівлі, або з держав, з якими Україна уклала двосторонні чи регіональні угоди щодо режиму найбільшого сприяння;

в) *повні* – застосовують до решти товарів.

Розрахунок бази оподаткування залежить від виду ставки, яка використовується. У разі обчислення податку із застосуванням адвалорних ставок базою оподаткування є митна вартість товарів; специфічних - кількість товарів у встановлених законом одиницях виміру.

4.3.3. Порядок розрахунку суми мита та його сплати до державного бюджету України

Залежно від бази оподаткування розрахунок розміру мита проводять за такими формулами:

а) якщо застосовується специфічна ставка:

$$M_{\text{сп}} = K \times \text{СП}_{\text{сп}} \times \text{КЄ} \quad (4.9.)$$

де $M_{\text{сп}}$ – розмір мита, розрахованого за специфічною ставкою, грн.;

K – обсяг операції з товаром, натуральні одиниці виміру;

$\text{СП}_{\text{сп}}$ – ставка мита, іноземна грошова одиниця/од.;

КЄ – курс іноземної валюти, установлений Національним банком України на день подання митної декларації чи здійснення митних формальностей;

б) якщо застосовується адвалорна ставка:

$$M_{\text{адв}} = \text{МВ} \times \text{СП} / 100\% \quad (4.10.)$$

де $M_{\text{адв}}$ – розмір мита, розрахованого за адвалорною ставкою, грн.;

МВ – митна вартість товарів, грн.;

СП – ставка мита, %.

Дата виникнення податкових зобов'язань зі сплати мита - це дата подання контролюючому органу митної декларації для митного оформлення або дата нарахування такого податкового зобов'язання контролюючим органом у визначених законодавством випадках.

При ввезенні на митну територію України або вивезенні за її межі, у випадках, встановлених законодавством, окремі товари можуть бути звільнені від оподаткування митом.

4.3.4. Особливості акцизного оподаткування товарів, що перетинають митний кордон України

Додатково до зазначених у питанні 4.3.1. умов застосування митних платежів, слід виокремити наступні особливості механізму застосування універсального та специфічного акцизів.

ПДВ:

1. Для сплати ПДВ не обов'язково реєструватися платником ПДВ.
2. Операції з вивезення товарів оподатковуються за ставкою 0%.
3. Дата виникнення права на податковий кредит – це дата сплати ПДВ на підставі оформленої митної декларації.

При митному оформленні товарів сума зобов'язання з ПДВ розраховується так:

$$\text{ПДВ} = (\text{МВ} + \text{М} + \text{АП}) \times \text{СП} / 100\% \quad (4.11.)$$

де ПДВ – розмір ПДВ, який необхідно сплатити до державного бюджету, грн.;

МВ – митна вартість товарів, грн.;

М – розмір мита, грн.;

АП – розмір акцизного податку, грн.;

СП – ставка ПДВ, %.

Акцизний податок:

1. Операції з вивезення товарів не підлягають оподаткуванню.
2. Для алкогольних напоїв і тютюнових виробів установлені неоподатковувані ліміти переміщення таких товарів громадянами.

При митному оформленні товарів сума зобов'язання з акцизного податку розраховується так:

а) якщо застосовується специфічна ставка:

$$\text{АПсп} = \text{К} \times \text{СПсп} \times \text{К€} \quad (4.12.)$$

де АПсп – розмір акцизного податку, розрахованого за специфічною ставкою, грн.;

К – обсяг операції з підакцизним товаром, натуральні одиниці виміру;

СПсп – ставка акцизного податку, іноземна грошова одиниця/од.;

К€ – курс іноземної валюти, установлений Національним банком України на день подання митної декларації чи здійснення митних формальностей;

б) якщо застосовується адвалорна ставка:

$$A_{\text{Падв}} = MB \times SP / 100\%$$

(4.13.)

де $A_{\text{Падв}}$ – розмір акцизного податку, розрахованого за адвалорною ставкою, грн.;

MB – митна вартість товарів, грн.;

SP – ставка акцизного податку, %.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте умови застосування митних платежів.
2. Розкрийте зміст і призначення мита.
3. З'ясуйте базові елементи механізму застосування мита.
4. Поясніть порядок нарахування й сплати мита в державний бюджет.
5. Які особливості застосування ПДВ і акцизного податку при митному оформленні товарів?

4.4. ПОДАТОК НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ

4.4.1. Суб'єкти й об'єкт податку на прибуток підприємств

4.4.2. Амортизаційні відрахування як складова витрат платника податку на прибуток

4.4.3. Податкові різниці як складова об'єкта податку на прибуток

4.4.4. Порядок нарахування, сплати і подання звітності про податок на прибуток

4.4.1. Суб'єкти й об'єкт податку на прибуток підприємств

Згідно з класифікацією податків, податок на прибуток підприємств належить до загальнодержавних прямих податків (податків на доходи). Його аналогом у зарубіжних країнах є корпоративний прибутковий податок.

Серед суб'єктів податку на прибуток окремо виділяють таких осіб:

1. *Резиденти* – юридичні особи та їх відокремлені підрозділи, які утворені та провадять свою діяльність відповідно до законодавства України з місцезнаходженням як на її території, так і за її межами. З числа резидентів не є платниками податку на прибуток:

а) неприбуткові підприємства, установи, організації;

б) суб'єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності.

2. *Нерезиденти*, а саме:

а) юридичні особи, які утворені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України;

б) постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи із джерелом походження з України або виконують представницькі та інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників.

Об'єкт оподаткування – це прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності підприємства відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку (НП(С)БО) або міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ), на різниці, які виникають відповідно до законодавства (формула 4.14.).

$\text{Пр} = \text{ФР} \pm \text{ПР}$	(4.14.)
---------------------------------------	---------

де Пр – розмір прибутку, що підлягає оподаткуванню, грн.;

ФР – фінансовий результат до оподаткування, визначений у фінансовій звітності відповідно до НП(С)БО або МСФЗ, грн.;

ПР – податкові різниці, які виникають відповідно до положень Податкового кодексу України, грн.

Без коригування фінансового результату до оподаткування на усі різниці (крім від'ємного значення об'єкта оподаткування минулих звітних років), об'єкт оподаткування може визначатися для платників податку, у яких річний дохід від будь-якої діяльності (за вирахуванням непрямих податків), визначений за правилами бухгалтерського обліку, за останній річний звітний період не перевищує 20 млн. грн.

Для окремих категорій платників об'єкт податку на прибуток - це дохід:

- а) за договорами страхування;
- б) або прибуток нерезидента з джерелом походження з України;
- в) суб'єктів, які здійснюють випуск та проведення лотерей;
- г) операторів, отриманий від букмекерської діяльності, азартних ігор, крім доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів, зменшеного на суму виплачених виплат гравцю, що підлягає оподаткуванню.

4.4.2. Амортизаційні відрахування як складова витрат платника податку на прибуток

Зміст амортизації та амортизаційних відрахувань наведено в розділі 5. Фінанси підприємств, тема 4, питання 2.

При розрахунку розміру об'єкта податку на прибуток ураховують такі особливості амортизаційних відрахувань як одного з виду витрат підприємства:

1. Застосовуються методи нарахування амортизації, передбачені НП(С)БО, крім “виробничого” методу.

2. Вартість основних засобів і нематеріальних активів визначається без урахування їх переоцінки (уцінки, дооцінки), проведеної відповідно до положень бухгалтерського обліку.

3. Мінімальні строки корисного використання необоротних активів повинні бути не меншими за строки, передбачені Податковим кодексом України.

4. Не підлягають амортизації та проводяться за рахунок відповідних джерел:

- вартість гудвілу;
- витрати на придбання або самостійне виготовлення невиробничих основних засобів, невиробничих нематеріальних активів;
- на ремонт, реконструкцію, модернізацію або інші поліпшення невиробничих основних засобів, невиробничих нематеріальних активів.

4.4.3. Податкові різниці як складова об’єкта податку на прибуток

Податкові різниці зумовлені існуючими відмінностями в обліку доходів, витрат, активів і зобов’язань суб’єктів господарювання, які передбачені НП(С)БО чи МСФЗ, з одного боку, та положеннями Податкового кодексу України, з іншого. Нарховані платником податку витрати відповідно до НП(С)БО або МСФЗ збільшують його фінансовий результат до оподаткування, а відповідно до положень Податкового кодексу України – зменшують.

Розмір об’єкта податку на прибуток підприємства змінюють податкові різниці, які виникають при:

- нарахуванні амортизації необоротних активів;
- формуванні резервів (забезпечень) (забезпечення для відшкодування наступних (майбутніх) витрат; резерв сумнівних боргів; резерв банків і небанківських фінансових установ);
- здійсненні фінансових операцій (проценти за борговими зобов’язаннями; участь в капіталі інших платників податків; роялті; тощо);
- інші (контрольовані операції; операції з неприбутковими установами й організаціями; тощо).

4.4.4. Порядок нарахування, сплати і подання звітності про податок на прибуток

При розрахунку розміру податку на прибуток підприємств базою оподаткування є грошове вираження об’єкта оподаткування. Сума податку на прибуток визначається за формулою 4.15.

$$\text{ППр} = \text{Пр} \times \text{СП} / 100\% - \text{ЗППр}$$

(4.15.)

де ППр – розмір податку на прибуток, грн.;

Пр – розмір прибутку, що підлягає оподаткуванню, грн. (формула 4.14.);

СП – ставка податку на прибуток, %;

ЗППр – зменшення нарахованої суми податку на прибуток, грн.

Ставки податку залежать від виду отриманого доходу, а саме:

- базова (основна) - 18%;
- за договорами з довгострокового страхування життя, договорами добровільного медичного страхування та договорами страхування в межах недержавного пенсійного забезпечення – 0%;
- за іншими договорами страхування – 3%;
- доходи нерезидентів і прирівняних до них осіб:
  - прибуток, отриманий через діяльність постійного представництва, – 18%;
  - доходи від безпроцентних облігацій, казначейських зобов'язань – 18%;
  - у межах договорів перестраховання ризиків - 0, 4, 12%;
  - відсотки за позиками, наданими резидентам, - 5%;
  - за договорами фрахту – 6%;
  - виробництво або розповсюдження реклами – 20%;
  - інші доходи – 15%;
- дохід, отриманий від азартних ігор з використанням гральних автоматів, - 10%;
- дохід від випуску та проведення лотерей – 30%.

Зменшення нарахованої суми податку на прибуток можливе за рахунок суми:

- податку на прибуток, отриманого з іноземних джерел, що сплачений суб'єктами господарювання за кордоном, яка зараховується під час сплати ними податку в Україні в розмірі, який не перевищує суми податку, що підлягає сплаті таким платником протягом такого звітного періоду;
- нарахованого та сплаченого авансового внеску у зв'язку з виплатою дивідендів;
- сплаченого за поточний податковий період акцизного податку за зареєстрованими акцизними накладними на важкі дистилляти (газойль), якщо вони були використані для визначених транспортних засобів.

Звільняється від оподаткування прибуток:

- підприємств та організацій, які засновані громадськими організаціями інвалідів і є їх повною власністю, отриманий від продажу товарів, виконання робіт і надання послуг, крім підакцизних товарів;

- Чорнобильської АЕС на період підготовки до зняття і зняття з експлуатації енергоблоків Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта "Укриття" на екологічно безпечну систему.

Податковими періодами по податку на прибуток є календарні: квартал, півріччя, три квартали, рік. Виробники сільськогосподарської продукції можуть обрати річний звітний період, який починається з 1 липня минулого звітного року і закінчується 30 червня поточного звітного року.

Показники податкової декларації розраховуються наростаючим підсумком. Її слід подати контролюючому органу протягом 40 календарних днів після закінчення звітного кварталу. Податкова декларація за звітний рік подається протягом 60 календарних днів після його закінчення. Разом з річною декларацією платник податку на прибуток подає річну фінансову звітність

Перерахування податку на прибуток до державного бюджету належить провести протягом 10 календарних днів після граничного терміну подання податкової декларації.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте базові елементи механізму податку на прибуток підприємств.
2. Поясніть зміст податкових різниць, наведіть їх приклади.
3. Розкрийте особливості розрахунку суми податку на прибуток таких платників, як нерезиденти, страхові компанії, сільськогосподарські підприємства.
4. Який порядок оформлення та подання звітності про податок на прибуток підприємств?

4.5. ПОДАТОК НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

- 4.5.1. Суб'єкт і об'єкт податку на доходи фізичних осіб
- 4.5.2. Зміст, склад і особливості розрахунку бази ПДФО
- 4.5.3. Розміри й умови отримання фізичними особами податкової соціальної пільги
- 4.5.4. Механізм застосування податкової знижки при оподаткуванні доходів громадян
- 4.5.5. Порядок нарахування та сплати ПДФО

4.5.1. Суб'єкт і об'єкт податку на доходи фізичних осіб

Згідно з класифікацією податків, податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) належить до загальнодержавних прямих податків (податків на доходи). За своїм змістом це індивідуальний прибутковий податок.

Одночасно з ПДФО до моменту ухвалення Верховною Радою України рішення про завершення реформи Збройних Сил України застосовується військовий збір. Базові елементи механізму його застосування співпадають з елементами механізму ПДФО.

Серед *суб'єктів ПДФО* окремо виділяють таких осіб:

1. Фізична особа - резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи

Резидент – громадянин, який має місце постійного проживання в Україні (не менше 183 днів протягом податкового року).

2. Фізична особа - нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні.

3. *Податковий агент* - юридична особа, самозайнята особа, які незалежно від організаційно-правового статусу та способу оподаткування зобов'язані нараховувати, утримувати ПДФО до бюджету від імені та за рахунок фізичної особи з доходів, що виплачуються такій особі, вести податковий облік, подавати податкову звітність контролюючим органам та нести відповідальність за порушення норм податкового законодавства.

Для резидента *об'єктом оподаткування* є:

- 1) загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід;
- 2) доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання);

3) *іноземні доходи* - доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України.

Для нерезидента *об'єкт оподаткування* – це:

- 1) загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні;

2) доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання).

4.5.2. Зміст, склад і особливості розрахунку бази ПДФО

Базою ПДФО є *загальний оподатковуваний дохід* - будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню, нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду.

До складу загального оподаткованого доходу належать доходи, які:

- остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати);
- оподатковуються у складі загального річного оподаткованого доходу;
- оподатковуються за іншими правилами.

З метою оподаткування базу ПДФО розраховують, як правило, щомісяця та щорічно.

Загальний місячний оподатковуваний дохід складається із суми оподатковуваних доходів, нарахованих (виплачених, наданих) протягом такого звітного податкового місяця.

Загальний річний оподатковуваний дохід розраховують за формулою 4.16.

$$\text{ЗРОД} = \sum \text{ЗМОД} + \sum \text{ІД} + \sum \text{ДСПД} + \sum \text{ДнПД} \quad (4.16.)$$

де ЗРОД – загальний річний оподатковуваний дохід, грн.;

$\sum \text{ЗМОД}$ – сума загальних місячних оподатковуваних доходів, грн.;

$\sum \text{ІД}$ – сума іноземних доходів за звітний податковий рік, грн.;

$\sum \text{ДСПД}$ – сума доходів фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності від провадження господарської діяльності, грн.;

$\sum \text{ДнПД}$ – сума доходів від незалежної професійної діяльності, грн.

Платник ПДФО може отримати доходи, які включають або ні до складу загального місячного (річного) оподаткованого доходу. Їх перелік досить широкий і визначений:

1) пунктом 164.2 Податкового кодексу України – доходи, які включають до бази ПДФО (заробітна плата, винагорода, доходи від продажу або оренди майна тощо);

2) статтею 165 Податкового кодексу України – доходи, які не включають до бази ПДФО (державна та соціальна матеріальна допомога, проценти на державні цінні папери, вартість безоплатного лікувально-профілактичного харчування, засобів індивідуального захисту, якими роботодавець забезпечує платника податку, тощо).

Якщо платник використовує право на податкову знижку, базою оподаткування є *чистий річний оподатковуваний дохід*, розмір якого розраховують за формулою 4.17.

$$\text{БО} = \text{ЧРОД} = \text{ЗРОД} - \text{СВНФ} - \text{СВнДПФ} - \text{ПСП} - \sum \text{ПЗн} \quad (4.17.)$$

де БО – база оподаткування, грн.;

ЧРОД – чистий річний оподатковуваний дохід, грн.;

ЗРОД – загальний річний оподатковуваний дохід, грн.;

СВНФ – розмір страхових внесків до Накопичувального фонду, грн.;

СВнДПФ – розмір обов'язкових страхових внесків до недержавного пенсійного фонду, які сплачують за рахунок заробітної плати, грн.;

ПСП – розмір податкової соціальної пільги, грн.

$\sum \text{ПЗн}$ – розмір податкової знижки, грн.

Особливості розрахунку бази оподаткування ПДФО:

1. Враховуються всі доходи платника податку, отримані ним як у грошовій, так і негрошовій формах.

2. Доходи, нараховані або отримані в іноземній валюті, перераховують у гривні за валютним курсом Національного банку України, що діє на момент нарахування (отримання) таких доходів.

3. Для доходів, нарахованих у негрошовій формі, а також для коштів, надміру витрачених платником податку на відрядження або під звіт та не повернених у встановлений законодавством строк, база оподаткування розраховується за формулою 4.18.

$$\text{БОНегр} = \text{В} \times 100 / (100 - \text{СП}) \quad (4.18.)$$

де БОНегр – база оподаткування доходів, отриманих у негрошовій формі, грн.;

В – вартість доходу у негрошовій формі, розрахована за звичайними цінами, грн.;

СП – ставка ПДФО, встановлена для такого виду доходів на момент їх нарахування, %.

4. Під час нарахування доходів у формі заробітної плати база оподаткування визначається за формулою 4.19.

$$\text{БОзп} = \text{ЗП} - \text{ЄВСС} - \text{СВНФ} - \text{СВнДПФ} - \text{ПСП} \quad (4.19.)$$

де БОзп – база оподаткування доходів у формі заробітної плати, грн.;

ЗП – розмір нарахованої заробітної плати, грн.;

ЄВСС – розмір єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, грн.;

СВНФ – розмір страхових внесків до Накопичувального фонду, грн.;

СВнДПФ – розмір обов'язкових страхових внесків до недержавного пенсійного фонду, які сплачують за рахунок заробітної плати, грн.;

ПСП – розмір податкової соціальної пільги, грн.

4.5.3. Розміри й умови отримання фізичними особами податкової соціальної пільги

Податкова соціальна пільга (ПСП) є правом платника ПДФО на зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати.

Розмір ПСП залежить від категорії платника ПДФО та розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи станом на 1 січня звітного року (таблиця 4.1.).

Таблиця 4.1.

Податкова соціальна пільга: розміри й одержувачі

Розмір, %*	Одержувачі
50	- платник податку, розмір заробітної плати якого не перевищує N*; - платник податку – утримувач двох і більше дітей, віком до 18 років, розмір заробітної плати якого не перевищує kN*, - у розрахунку на кожну таку дитину
75	- одинокий батько/матір, удівець/удова, опікун, піклувальник, розмір заробітної плати якого не перевищує kN*, - у розрахунку на кожну дитину; - утримувач дитини-інваліда, розмір заробітної плати якого не перевищує kN*, - у розрахунку на кожну таку дитину; - чорнобилець I, II категорії; - учень, студент, аспірант, ординатор, ад'юнкт; - інвалід I, II групи; - правозахисник, якому присуджено довічну стипендію; - учасник бойових дій на території інших країн у період після Другої світової війни
100	- Герой України, Герой Соціалістичної Праці тощо; - учасник бойових дій під час Другої світової війни, інвалід I, II групи з числа учасників бойових дій на території інших країн у період після Другої світової війни тощо; - колишній в'язень концтаборів, гетто, репресована / реабілітована особа; - особа - репатріант; - особа – блокадник Ленінграда

%* - % від розміру місячного прожиткового мінімуму для працездатної особи станом на 1 січня звітного року;

N* - розмір місячного прожиткового мінімуму для працездатної особи станом на 1 січня звітного року, помножений на 1,4 та округлений до найближчих 10 гривень;

k – кількість дітей.

Умови отримання фізичними особами ПСП:

1. ПСП не може бути застосована до:

- доходів платника податку, інших, ніж заробітна плата;
- заробітної плати, яку платник податку протягом звітного податкового місяця отримує одночасно з доходами у вигляді стипендії, грошового чи майнового забезпечення, що виплачуються з бюджету;

- доходу самозайнятої особи від провадження підприємницької діяльності, а також іншої незалежної професійної діяльності.

2. ПСП застосовується до нарахованого доходу у вигляді заробітної плати тільки за одним місцем його нарахування (виплати).

3. Платник ПДФО самостійно обирає місце застосування ПСП шляхом подачі роботодавцю заяви про надання ПСП (або про відмову від ПСП, якщо платник хоче змінити місце отримання ПСП).

4. Претендувати на отримання ПСП може тільки той платник, розмір доходу якого протягом звітного податкового місяця як заробітна плата (інші прирівняні до неї відповідно до законодавства виплати, компенсації та винагороди) не перевищує суми, що дорівнює розміру місячного прожиткового мінімуму, діючого для працездатної особи на 1 січня звітного податкового року, помноженого на 1,4 та округленого до найближчих 10 гривень.

5. Право на “дитячу” ПСП є в одного з батьків, граничний розмір доходу якого визначається як добуток суми, розрахованої як у попередньому пункті, та відповідної кількості дітей.

6. Для отримання ПСП платник ПДФО повинен додати до заяви документи, які підтверджують його статус.

7. У разі, якщо платник ПДФО має право на застосування ПСП з двох і більше підстав, застосовується одна ПСП з підстави, що передбачає її найбільший розмір (крім випадку, коли особа утримує двох і більше дітей, у тому числі дитину-інваліда (дітей-інвалідів); тоді надається “дитяча” ПСП і ПСП на дитину-інваліда).

4.5.4. Механізм застосування податкової знижки при оподаткуванні доходів громадян

Податкова знижка – це документально підтверджена сума (вартість) витрат платника податку - резидента у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів - фізичних або юридичних осіб протягом звітного року, на яку дозволяється зменшення його загального річного оподаткованого доходу, одержаного за наслідками такого звітного року у вигляді заробітної плати.

До податкової знижки дозволено віднести такі види витрат:

- частина сум відсотків за користування іпотечним житловим кредитом;
- оплата видатків на будівництво/придбання доступного житла;
- орендна плата за договором оренди житла, фактично сплачених платником, який має статус внутрішньо переміщеної особи;
- пожертвування/благодійні внески неприбутковим організаціям в Україні;

- компенсація вартості платних освітніх послуг;
- компенсація вартості платних медичних послуг;
- сплата страхових платежів і пенсійних внесків за договорами довгострокового страхування життя, недержавного пенсійного забезпечення, внесків на пенсійні рахунки/вклади;
- оплата допоміжних репродуктивних технологій;
- оплата вартості державних послуг, пов'язаних з усиновленням дитини;
- переобладнання транспортного засобу, належного платнику податку, для використання біопалива.

Умови застосування платником ПДФО податкової знижки:

1. Податкова знижка може бути надана винятково резиденту.
2. Право на податкову знижку виникає за наслідками звітного податкового року та на наступні податкові роки не переноситься.
3. Підстави для нарахування податкової знижки із зазначенням конкретних сум відображаються платником у річній податковій декларації, яка подається по 31 грудня включно наступного за звітним податкового року.
4. Витрати, що відносяться до податкової знижки, потребують документального підтвердження.
5. Загальна сума податкової знижки, нарахована платнику в звітному податковому році, не може перевищувати суми річного загального оподаткованого доходу платника податку (формула 4.19.).

4.5.5. Порядок нарахування та сплати ПДФО

Розрахунок суми ПДФО, яку належить перерахувати до бюджету, проводиться за формулою 4.20.

$\text{ПДФО} = \text{БО} \times \text{СП} / 100\%$	(4.20.)
--	---------

де ПДФО – сума ПДФО, яку слід перерахувати до бюджету, грн.;

БО – база оподаткування ПДФО (згідно з формулами 4.17.-4.19.), грн.;

СП – ставка ПДФО, %.

По ПДФО застосовують такі *ставки*:

- 18% - базова;
- 9% - для доходів у вигляді дивідендів по акціях та/або інвестиційних сертифікатах, корпоративних правах, нарахованих нерезидентами, інститутами спільного інвестування та суб'єктами господарювання, які не є платниками податку на прибуток;

- 5% - для доходів у вигляді дивідендів по акціях і корпоративних правах, нарахованих резидентами-платниками податку на прибуток підприємств (крім доходів у вигляді дивідендів по акціях, інвестиційних сертифікатах, які виплачуються інститутами спільного інвестування);

- 0% - для доходів від обміну або продажу один раз на рік будинку, квартири, дачі, земельної ділянки в межах норм, що перебувають у власності понад три роки, а також одного легкового автомобіля або мотоцикла, або мопеда; спадщина, яку отримують члени сім'ї першого та другого ступеня споріднення, та подарунки, які отримують члени сім'ї першого ступеня споріднення.

Порядок нарахування, утримання та сплати ПДФО до бюджету може передбачати відповідальність:

- 1) платника. Фізична особа зобов'язана самостійно включити суму неоподаткованих при отриманні доходів до загального річного оподаткованого доходу; до першого травня наступного за звітним року подати річну декларацію про майновий стан і доходи, а також сплатити ПДФО до бюджету;

- 2) податкового агента (наприклад, роботодавця), що виплачує дохід на користь платника податку, і який зобов'язаний утримувати ПДФО із суми такого доходу за його рахунок.

Якщо оподатковуваний дохід надається у негрошовій формі чи виплачується готівкою з каси податкового агента, ПДФО сплачують протягом трьох банківських днів з дня, що настає за днем такого нарахування (виплати, надання).

Податковий агент зобов'язаний:

- щокварталу звітувати про нараховані та сплачені суми ПДФО шляхом подання форми 1-ДФ;

- проводити перерахунок суми доходів, нарахованих платнику податку у вигляді заробітної плати, а також суми наданої ПСП:

- а) за наслідками кожного звітного податкового року під час нарахування заробітної плати за останній місяць звітного року;

- б) під час проведення розрахунку за останній місяць застосування ПСП;

- в) під час проведення остаточного розрахунку з платником податку, який припиняє трудові відносини з таким роботодавцем.

Податковий період: при отриманні доходів від податкового агента – календарний місяць.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте місце ПДФО і військового збору в податковій системі України.
2. Охарактеризуйте базові елементи механізму застосування ПДФО.

3. Які умови застосування ПСП?
4. Розкрийте зміст податкової знижки та можливості її використання платником ПДФО.
5. Поясніть особливості виконання зобов'язань по ПДФО фізичною особою та податковим агентом.

4.6. ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО БІЗНЕСУ

- 4.6.1. Загальна система оподаткування доходів суб'єктів малого бізнесу
- 4.6.2. Умови та порядок застосування єдиного податку платниками першої - третьої груп
- 4.6.3. Особливості застосування єдиного податку платниками четвертої групи

4.6.1. Загальна система оподаткування доходів суб'єктів малого бізнесу

Залежно від обраного режиму оподаткування суб'єкт малого бізнесу (СМБ) може перебувати на загальній або спрощеній (спеціальний режим) системі оподаткування (табл. 4.2.).

Сплата СМБ – юридичними особами податку на прибуток підприємств передбачає дотримання законодавчих вимог, основні положення яких наведені у темі 4.4.

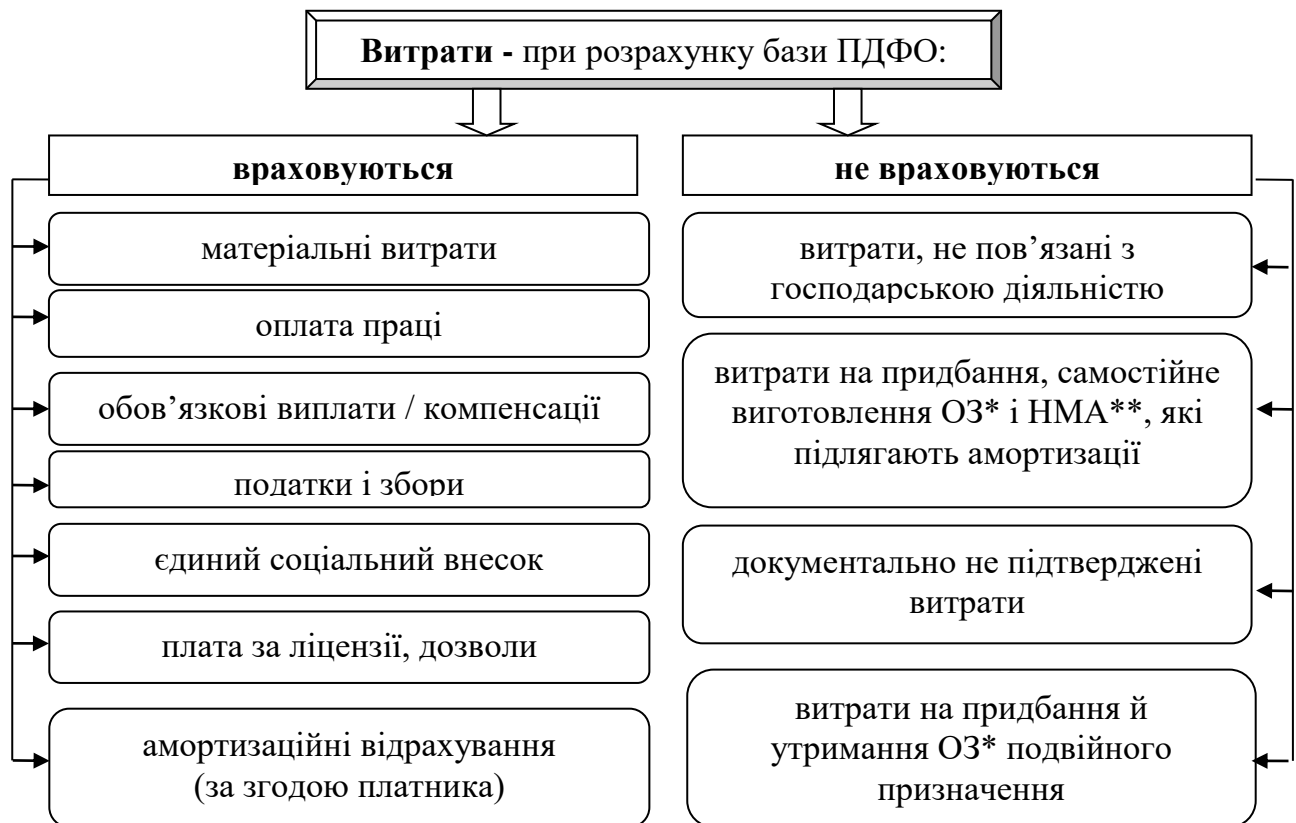
Таблиця 4.2.

Податки з доходів СМБ залежно від обраного режиму оподаткування

Режим оподаткування	Фізичні особи	Юридичні особи
Загальна система оподаткування	Податок на доходи фізичних осіб	Податок на прибуток підприємства
	Військовий збір	
Спеціальний режим оподаткування	Єдиний податок	
	I, II, III, IV група	III, IV група

Для СМБ базові елементи механізму застосування ПДФО містять:

1. Суб'єкт - фізичні особи-резиденти України.
2. Об'єкт - дохід від провадження підприємницької діяльності.
3. База – *чистий оподатковуваний дохід*, тобто різниця між загальним оподатковуваним доходом (виручка у грошовій та негрошовій формі) і документально підтвердженими витратами, пов'язаними з господарською діяльністю такої фізичної особи-підприємця (ФОП). Склад витрат підприємця наведено на рис. 4.1.

*ОЗ – основні засоби

** НМА – нематеріальні активи

Рис. 4.1. Види витрат фізичної особи – СМБ - платника ПДФО

Для ФОП, зареєстрованого як платник ПДВ, не включаються до витрат і доходу суми ПДВ, що входять до ціни придбаних або проданих товарів (робіт, послуг). До доходу ФОП не включаються суми акцизного податку з реалізованих суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів.

При застосуванні амортизації використовується тільки прямолінійний метод (див. п. 5.4.2.). Заборонено амортизувати основні засоби подвійного призначення (земельні ділянки; об'єкти житлової нерухомості; легкові та вантажні автомобілі).

4. Ставка – 18% (+ військовий збір – 1,5%).

5. Податковий період – календарний рік.

6. Терміни сплати: до 20 квітня, 20 липня, 20 жовтня звітного року (в розмірі ПДФО з фактично отриманих протягом першого, другого, третього, відповідно, кварталу доходів).

7. Облік: Книга обліку доходів і витрат, застосування реєстраторів розрахункових операцій (РРО)

8. Звітність: протягом 40 календарних днів, що настають за останнім днем звітного року.

4.6.2. Умови та порядок застосування єдиного податку платниками першої - третьої груп

Спрощена система оподаткування, обліку та звітності - особливий механізм справляння податків і зборів, що встановлює заміну сплати окремих податків і зборів на сплату єдиного податку з одночасним веденням спрощеного обліку та звітності.

Платники єдиного податку звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів:

- 1) податку на прибуток підприємств;
- 2) ПДФО у частині доходів, що отримані в результаті господарської діяльності платника та оподатковані єдиним податком;
- 3) ПДВ з операцій з постачання товарів, робіт і послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України (крім ПДВ, що добровільно сплачується СМБ);
- 4) земельний податок (крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються платниками єдиного податку першої - третьої груп для провадження господарської діяльності та платниками єдиного податку четвертої групи для ведення сільськогосподарського товаровиробництва);
- 5) рентної плати за спеціальне використання води платниками єдиного податку четвертої групи.

СМБ може самостійно обрати спрощену систему оподаткування шляхом подання заяви до контролюючого органу. Для відмови від спрощеної системи оподаткування СМБ не пізніше ніж за 10 календарних днів до початку нового календарного кварталу також подає до контролюючого органу заяву.

Законодавством передбачено перелік видів діяльності, які не дозволяють СМБ перебувати на єдиному податку, зокрема: гральний бізнес; обмін іноземної валюти; операції з підакцизними товарами; діяльність у сфері фінансового посередництва (крім діяльності у сфері страхування, яка здійснюється страховими агентами); діяльність з управління підприємствами тощо. Не можуть бути платниками єдиного податку нерезиденти; ФОП, які надають в оренду земельні ділянки, загальна площа яких перевищує 0,2 гектара, житлові приміщення, загальна площа яких перевищує 100 кв. м, нежитлові приміщення, загальна площа яких перевищує 300 кв. м; особи, які мають податковий борг, тощо.

Платники єдиного податку першої - третьої груп повинні здійснювати розрахунки за відвантажені товари (виконані роботи, надані послуги) виключно в грошовій формі (готівковій та/або безготівковій).

Вид господарської діяльності впливає на можливість вибору платником першої або другої групи єдиного податку:

I група: ФОП, які здійснюють виключно роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках або провадять господарську діяльність з надання побутових послуг населенню;

II група: ФОП, які здійснюють господарську діяльність з надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку або населенню, виробництво або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства (не поширюється на посередницькі послуги з купівлі, продажу, оренди й оцінювання нерухомого майна, а також діяльність з виробництва, постачання, продажу (реалізації) ювелірних і побутових виробів з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння).

Узагальнена характеристика критеріїв і елементів єдиного податку наведена в табл. 4.3.

Таблиця 4.3.

Характеристика платників єдиного податку I ÷ III груп

Група	Кількість найманих працівників, осіб	Обсяг доходу за календарний рік, млн. грн.	Ставка	Податковий період
I	жодного	≤ 0,3	до 10 min*	рік
II	≤ 10	≤ 1,5	до 20 min ЗП**	рік
III	не обмежена	≤ 5,0	3% + ПДВ або 5%	квартал

*min – розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи станом на 1 січня звітного податкового року

**min ЗП – розмір мінімальної заробітної плати станом на 1 січня звітного податкового року

Розрахунок розміру єдиного податку для платників третьої групи:

$$\text{ЄП}_3 = (\text{Д} - \text{ПДВ}) \times \text{СП} / 100\% \quad (4.21.)$$

де ЄП_3 – розмір єдиного податку для платників третьої групи, грн.;

Д – розмір доходу, отриманого протягом звітного податкового періоду, грн.;

ПДВ – розмір зобов'язання з ПДВ в разі реалізації продукції суб'єктом, зареєстрованим як платник ПДВ, грн.;

СП – ставка єдиного податку, %.

У разі отримання доходів, які не оподатковуються єдиним податком, платник – СМБ застосовує ставку:

- 15% - перша чи друга група;
- подвійну від базової (6% або 10%) – третя група.

Платники єдиного податку першої і другої груп сплачують єдиний податок шляхом здійснення авансового внеску не пізніше 20 числа (включно) поточного місяця. Авансовий внесок можна здійснити за весь

податковий період (квартал, рік), але не більш як до кінця поточного звітного року. Платники єдиного податку першої і другої груп, які не використовують працю найманих осіб, звільняються від сплати єдиного податку протягом одного календарного місяця на рік на час відпустки, а також за період хвороби, підтвердженої копією листка непрацездатності, якщо вона триває 30 і більше календарних днів.

Платники єдиного податку третьої групи сплачують єдиний податок протягом 10 календарних днів після граничного строку подання податкової декларації за звітний квартал.

Облік:

- I і II група, III група – фізичні особи, які не є платниками ПДВ, - Книга обліку доходів;

- III група - фізичні особи, які є платниками ПДВ, - Книга обліку доходів і витрат;

- III група - юридичні особи - спрощений бухгалтерський облік.

РРО не застосовуються платниками єдиного податку:

- першої групи;

- другої - четвертої груп (ФОП), обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 1 млн. грн.

При реалізації технічно складних побутових товарів, що підлягають гарантійному ремонту, а також лікарських засобів і виробів медичного призначення, застосування РРО обов'язкове.

4.6.3. Особливості застосування єдиного податку платниками четвертої групи

Суб'єкт - сільськогосподарські товаровиробники:

а) юридичні особи, у яких частка с/г товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%;

б) ФОП, які провадять діяльність винятково в межах фермерського господарства, за сукупності таких умов:

- здійснюють винятково вирощування, відгодовування с/г продукції, збирання, вилов, переробку такої власно вирощеної продукції та її продаж;

- провадять господарську діяльність (крім постачання) за місцем податкової адреси;

- не використовують працю найманих осіб;

- членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї;

- площа с/г угідь або земель водного фонду у власності або користуванні членів фермерського господарства становить не менше двох гектарів, але не більше 20 гектарів.

Об'єкт оподаткування - площа с/г угідь або земель водного фонду, що перебуває у власності с/г товаровиробника або надана йому в користування, у тому числі на умовах оренди.

База оподаткування - нормативна грошова оцінка одного гектара с/г угідь (з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового року). База оподаткування для земель водного фонду - нормативна грошова оцінка ріллі в Автономній Республіці Крим або в області.

Таблиця 4.4.

Ставки єдиного податку четвертої групи

Категорія земель	Розмір ставки, %	
	базовий	гірські зони, поліські території
рілля, сіножаті, пасовища	0,95	0,57
у т.ч. с/г угіддя в умовах закритого ґрунту	6,33	
багаторічні насадження	0,57	0,19
землі водного фонду	2,43	

Податковий період – календарний рік.

Розрахунок розміру єдиного податку для платників четвертої групи:

$$\text{ЄП}_4 = \text{НГО} \times \text{ПУ} \times \text{СП} / 100\% \quad (4.22.)$$

де ЄП₄ – розмір єдиного податку для платників четвертої групи, грн.;

НГО – нормативна грошова оцінка угідь, грн./га;

ПУ – площа с/г угідь, га;

СП – ставка податку, %.

Платники єдиного податку четвертої групи зобов'язані:

1) самостійно обчислити суму податку щороку станом на 1 січня і не пізніше 20 лютого поточного року подати контролюючому органу за місцезнаходженням платника податку та місцем розташування земельної ділянки податкову декларацію на поточний рік;

2) сплатити податок щоквартально протягом 30 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного кварталу, у таких розмірах: у першому та другому кварталі – по 10%; у третьому кварталі – 50%; у четвертому кварталі – 30% річної суми єдиного податку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Хто належить до суб'єктів малого бізнесу та які варіанти оподаткування їхніх доходів передбачені законодавством?
2. Охарактеризуйте механізм застосування загальної системи оподаткування доходів СМБ.

3. Доведіть необхідність застосування спеціального режиму оподаткування доходів СМБ в Україні.
4. Наведіть критерії віднесення платників до суб'єктів єдиного податку.
5. Які відмінності в механізмі застосування єдиного податку платниками різних його груп?

4.7. РЕНТНІ ПЛАТЕЖІ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ОПОДАТКУВАННЯ

- 4.7.1. Види рентних платежів і принципи їх застосування в Україні
- 4.7.2. Порядок рентного оподаткування використання надр
- 4.7.3. Порядок застосування рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України
- 4.7.4. Механізм нарахування та сплати рентної плати за спеціальне використання води
- 4.7.5. Види спеціального використання лісових ресурсів, порядок його оподаткування
- 4.7.6. Характеристика рентної плати за транспортування вуглеводнів і аміаку територією України
- 4.7.7. Механізм нарахування та сплати екологічного податку

4.7.1. Види рентних платежів і принципи їх застосування в Україні

Рентна плата – це платіж, який дозволяє вилучати на користь держави *рентний дохід*, тобто дохід, що формується в результаті використання природних ресурсів, пропозиція яких обмежена.

Рентна плата належить до загальнодержавних податків.

Застосування рентних платежів базується на принципах обов'язковості та однократності. Доходи, одержані державою від рентного оподаткування, мають цільове спрямування – фінансування заходів з охорони та відтворення природних ресурсів. Механізм їх застосування повинен містити стимули для природокористувачів до раціонального використання ними ресурсів. До його базових елементів належать:

- суб'єкт - фізичні та юридичні особи, які здійснюють спеціальне використання природних ресурсів;
- об'єкт - обсяг спеціального використання природних ресурсів;
- база - обсяг або вартість спеціально використаних природних ресурсів;
- податковий період - календарний квартал;
- звітність – за місцем обліку платника та місцем спеціального використання природних ресурсів.

Види рентних платежів - рентна плата за:

- користування надрами для видобування корисних копалин;
- користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;
- користування радіочастотним ресурсом України;
- спеціальне використання води;
- спеціальне використання лісових ресурсів;
- транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України.

4.7.2. Порядок рентного оподаткування використання надр

Згідно з Кодексом України “Про надра” надрокористування в нашій державі платне. Воно може здійснюватися з метою чи без мети видобування корисних копалин.

Базові елементи механізму рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин:

- суб'єкт - суб'єкти господарювання, які набули права користування конкретною ділянкою надр на підставі отриманих спеціальних дозволів з метою провадження господарської діяльності з видобування корисних копалин;

- об'єкт - обсяг товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини). Корисні копалини поділяють на ресурси загальнодержавного та місцевого значення;

- база - вартість обсягів видобутих корисних копалин (мінеральної сировини), яка окремо обчислюється для кожного виду корисної копалини (мінеральної сировини) для кожної ділянки надр на базових умовах поставки (склад готової продукції гірничого підприємства). База розраховується за більшою з таких її величин: фактичні ціни реалізації або розрахункова вартість відповідного виду товарної продукції.

До ставок рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин застосовують коригуючі коефіцієнти, які визначаються залежно від виду корисної копалини (мінеральної сировини) та умов її видобування. Розрахунок розміру рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин проводять за формулою 4.23.

$$\text{РПНКК} = \text{ОТП} \times \text{Варт} \times \text{СРП} \times \text{КК} / 100\% \quad (4.23.)$$

де РПНКК – розмір рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин, грн.;

ОТП – обсяг товарної продукції - видобутих корисних копалин, натуральні одиниці виміру;

Варт – вартість одиниці товарної продукції - видобутих корисних копалин, грн./од.;

СРП – ставка рентної плати, %;
КК – коригуючий коефіцієнт.

Базові елементи механізму рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин:

- суб'єкт - суб'єкти господарювання, які використовують ділянки надр у цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, а саме:

- зберігання рідких нафтопродуктів;
- витримування виноматеріалів, виробництва та зберігання винопродукції;
- вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин;
- зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів тощо.

Не є платниками військові частини, заклади, установи й організації Збройних Сил України та інші військові формування, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету. Також цей вид рентної плати не справляється за використання:

- підземних комунікацій, колекторно-дренажних систем і об'єктів міського комунального господарства;
- підземних споруд на глибині не більш як 20 метрів, збудованих відкритим способом;
  - об'єкт - підземний простір надр;
  - база - об'єм або площа підземного простору надр;
  - ставки – залежать від корисних властивостей надр і ступеня екологічної безпеки під час їх використання.

Розрахунок розміру рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, проводиться за формулою 4.24.

$$\text{РПКН} = \text{БО} \times \text{СРП} \quad (4.24.)$$

де РПКН – розмір плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, грн.;

БО – база оподаткування, кв. м (куб. м);

СРП – ставка рентної плати, грн./кв. м (куб. м).

4.7.3. Порядок застосування рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України

Радіочастотний ресурс - частина радіочастотного спектра, придатна для передавання або приймання електромагнітної енергії радіоелектронними засобами і яку можна використовувати на території

України та за її межами відповідно до законів України та міжнародного права, а також на виділених для України частотно-орбітальних позиціях.

Базові елементи механізму рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України:

- суб'єкт - загальні користувачі радіочастотного ресурсу, яким надано право користуватися радіочастотним ресурсом України в межах виділеної частини смуг радіочастот загального користування на підставі ліцензії або дозволу. Не є платниками спеціальні користувачі, перелік яких визначено законодавством про радіочастотний ресурс, і радіоаматори;

- об'єкт - смуга радіочастот;

- база - ширина смуги радіочастот.

Платники обчислюють суму рентної плати, виходячи з виду радіозв'язку, розміру встановлених ставок і ширини смуги радіочастот окремо по кожному регіону, на який отримано ліцензію. Розрахунок загального розміру рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України проводять за формулою 4.25.

$$\text{РПРЧР} = \sum_{i=1}^n \text{Шсі} \times \text{СРПі} \times \text{К} \times \text{КР} \quad (4.25.)$$

де РПРЧР – розмір рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України, грн.;

i – окремий (i -тий) вид радіозв'язку;

n – загальна кількість видів радіозв'язку, на які одержано ліцензії, од.;

Шсі – ширина смуги радіочастотного ресурсу всіх ліцензій i -го виду зв'язку, МГц;

СРПі – ставка рентної плати, грн./МГц;

К – підвищувальний / понижувальний коефіцієнт;

КР - кількість регіонів, од.

4.7.4. Механізм нарахування та сплати рентної плати за спеціальне використання води

Спеціальне використання води – це забір води з водних об'єктів і застосуванням споруд або технічних пристроїв, а також використання води для потреб гідроенергетики, водного транспорту й рибництва.

Базові елементи механізму рентної плати за спеціальне використання води:

- суб'єкт - суб'єкти господарювання, які здійснюють спеціальне водокористування (тільки первинні водокористувачі). Не є платниками водокористувачі, які використовують воду винятково для задоволення питних і санітарно-гігієнічних потреб;

- об'єкт - водні ресурси. З метою оподаткування поділяються на ресурси загальнодержавного та місцевого значення, а також поверхневі та підземні (артезіанські) ресурси.

Не справляється плата за воду, що використовується для:

- протипожежних потреб;
- потреб зовнішнього благоустрою територій населених пунктів;
- пилозаглушення у шахтах і кар'єрах;
- проведення наукових досліджень у галузі рисосіювання та для виробництва елітного насіння рису тощо;

- база - фактичний обсяг використаної води; для водного транспорту - час використання поверхневих вод з урахуванням вантажомісткості або пасажиромісткості транспорту;

- коефіцієнти до ставок:

- 2 - у разі відсутності вимірювальних приладів, якщо можливість їх установлення існує;
- 5 – за обсяги води, використані понад установлений ліміт;
- 0,005 - для ТЕС з прямою системою водопостачання;
- 0,3 – для житлово-комунальних підприємств.

Використання води може здійснюватися зі змішаних джерел водопостачання. У цьому випадку застосовують ставки рентної плати, встановлені для джерел, з яких формуються змішані джерела, в тому співвідношенні, в якому формується таке змішане джерело.

Розрахунок розміру рентної плати за спеціальне використання води проводять за формулою 4.26.

$$\text{РПВ} = \text{БО} \times \text{СРП} \times \text{К} \quad (4.26.)$$

де РПВ – розмір рентної плати за спеціальне використання води, грн.;

БО – база оподаткування, натуральні одиниці виміру;

СРП – ставка рентної плати, грн./од.;

К – коефіцієнт.

Рентну плату за спеціальне використання води для потреб водного транспорту за перший квартал звітного року не сплачують і податкову звітність не подають.

4.7.5. Види спеціального використання лісових ресурсів, порядок його оподаткування

До спеціального використання лісових ресурсів належить:

- заготівля деревини;
- заготівля другорядних лісових матеріалів;

- побічні лісові користування;
- використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства, проведення науково-дослідних робіт.

Базові елементи механізму рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів:

- суб'єкт - суб'єкти господарювання, які здійснюють спеціальне лісокористування на підставі спеціального дозволу (*лісорубного* або *лісового квитка*) або відповідно до умов договору довгострокового тимчасового користування лісами;

- об'єкт - заготовлена деревина; заготовлені другорядні лісові матеріали; побічні лісові користування; використання корисних властивостей лісів. Згідно з Лісовим кодексом України, лісові ресурси поділяються на ресурси загальнодержавного та місцевого значення;

- база - обсяг спеціального лісокористування.

Розрахунок розміру рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів проводять за формулою 4.27.

$$\text{РПЛР} = \text{БО} \times \text{СРП} \times \text{К} \quad (4.27.)$$

де РПЛР – розмір рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, грн.;

БО – база оподаткування, натуральні одиниці виміру;

СРП – ставка рентної плати, грн./од.;

К – коефіцієнт.

Лісокористувачі щокварталу (наростаючим підсумком з початку року) складають податкову декларацію з рентної плати, за винятком:

а) лісокористувачів, якими до отримання лісорубних і лісових квитків рентна плата вноситься в каси суб'єктів лісових відносин, які їх видають:

- лісокористувачів (крім фізичних осіб, а також ФОП, яким видано лісові квитки), у яких сума рентної плати в лісорубному чи лісовому квитках не перевищує 25% однієї мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня року, в якому сплачується рентна плата;

- фізичних осіб, а також ФОП, яким видано лісорубні та лісові квитки;

б) лісокористувачів з іншої області, які сплачують рентну плату повністю до видачі їм спеціального дозволу за місцезнаходженням лісової ділянки, на якій здійснюється заготівля деревини.

Рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів сплачується лісокористувачами щокварталу рівними частинами від суми

рентної плати, зазначеної у спеціальних дозволах, виданих у відповідному календарному році.

4.7.6. Характеристика рентної плати за транспортування вуглеводнів і аміаку територією України

Базові елементи механізму рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України:

- суб'єкт - суб'єкти господарювання, які експлуатують об'єкти магістральних трубопроводів і надають послуги з транспортування вантажу трубопроводами України;

- об'єкт - операції з транспортування вантажу трубопроводами;

- база - фактичний обсяг вантажу та відстань маршруту його транспортування трубопроводами;

- ставки:

• 0,56\$ за транспортування однієї тонни нафти/нафтопродуктів магістральними нафтопроводами/нафтопродуктопроводами;

• 2,4\$ за транзитне транспортування однієї тонни аміаку за кожні 100 кілометрів відстані відповідних маршрутів його транспортування;

У разі зміни тарифів на транспортування до ставок рентної плати застосовується коригуючий коефіцієнт;

- податковий період – календарний місяць.

Розрахунок розміру рентної плати за транспортування проводять за формулами 4.28. і 4.29.

- *нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України:*

$$\text{РПТрН} = \text{ФОТрН} \times \text{СРП} \times \text{ОКНБУ} \times \text{КК} \quad (4.28.)$$

де РПТрН – розмір рентної плати за транспортування, грн.;

ФОТрН – фактичний обсяг транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами, тонни;

СРП – ставка рентної плати, \$/тонну;

ОКНБУ – офіційний курс Національного банку України на перший день звітного місяця, грн./\$;

КК – коригуючий коефіцієнт, установлений Кабінетом Міністрів України.

- *аміаку територією України:*

$$\text{РПТрА} = \text{ФОТрА} \times \text{В} \times \text{СРП} \times \text{ОКНБУ} / 100 \text{ км} \quad (4.29.)$$

де РПТрА – розмір рентної плати грн.;

ФОТрА – фактичний обсяг транспортування аміаку трубопроводами, тонни;

В – довжина маршруту транспортування аміаку трубопроводами, км;

СПП – ставка рентної плати, \$/тонну/100 км;

ОКНБУ – офіційний курс Національного банку України на перший день звітного місяця, грн./\$.

4.7.7. Механізм нарахування та сплати екологічного податку

Екологічний податок – податок, базою для якого є фізична одиниця або її еквівалент (умовна одиниця), що чинить доведений специфічний негативний вплив на довкілля. В Україні оподатковуються такі види забруднення довкілля:

- викиди в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;
- скиди у водні об'єкти;
- відходи (розміщення відходів, утворення радіоактивних відходів, тимчасове зберігання радіоактивних відходів понад установлений строк).

Базові елементи механізму екологічного податку:

- суб'єкт - суб'єкти господарювання, які забруднюють довкілля. Не є платниками екологічного податку суб'єкти, які:

- розміщують відходи на власних територіях виключно як вторинну сировину;

- здійснюють викиди CO₂ в обсязі не більше 500 тонн за рік;

- об'єкт - забруднюючі речовини;

- база – обсяги, види, категорія забруднюючих речовин;

- ставки: диференційовані за обсягом і видом забруднюючих речовин.

Якщо під час провадження господарської діяльності платником податку здійснюються різні види забруднення довкілля або забруднення різними видами забруднюючих речовин, такий платник зобов'язаний визначати суму податку окремо за кожним видом забруднення або за кожним видом забруднюючої речовини. Розрахунок розміру екологічного податку проводять за формулою 4.30.

$$EP = \sum_{i=1}^n \text{ФОЗ} \times \text{СП} \times \text{КК} \quad (4.30.)$$

де EP – розмір екологічного податку, грн.;

i – окрема (i-та) забруднююча речовина;

n – загальна кількість забруднюючих речовин, од.;

ФОЗ – фактичний обсяг забруднення довкілля / використання забруднюючої речовини, куб. м (тонни);

СП – ставка податку, грн./куб. м (тонни);

КК – коригуючий коефіцієнт.

- податковий період – календарний квартал;
- звітність – за місцем основного обліку платника та місцем розташування джерел забруднення довкілля.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте економічне значення та наведіть види рентних платежів.
2. Дайте визначення спеціальному використанню окремих видів природних ресурсів.
3. Охарактеризуйте базові елементи механізму застосування рентних платежів.
4. Поясніть призначення коригуючих коефіцієнтів до ставок рентних платежів.
5. Які особливості формування та подання звітності платниками рентних платежів, а також порядку їх сплати до державного бюджету?
6. Перелічіть особливості механізму оподаткування забруднення довкілля в Україні.

4.8. МІСЦЕВІ ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ

- 4.8.1. Зміст місцевих податків і зборів, їх соціально-економічне призначення та механізм запровадження
- 4.8.2. Характеристика елементів податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки
- 4.8.3. Особливості механізму нарахування та сплати земельного податку й орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності
- 4.8.4. Порядок застосування транспортного податку
- 4.8.5. Механізм нарахування та сплати збору за місця для паркування транспортних засобів
- 4.8.6. Особливості порядку застосування туристичного збору

4.8.1. Зміст місцевих податків і зборів, їх соціально-економічне призначення та механізм запровадження

Згідно з чинним законодавством України, до *місцевих* належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом, рішеннями сільських, селищних, міських рад і рад об'єднаних територіальних громад у межах їхніх повноважень і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Місцеві податки та збори належать до власних доходів місцевих бюджетів, формуючи основу фінансової самостійності органів місцевого самоврядування.

До місцевих податкових платежів належать:

- податок на майно, який складається з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; плати за землю; транспортного податку;
- єдиний податок;
- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Місцеві ради обов'язково встановлюють єдиний податок і податок на майно (в частині транспортного податку та плати за землю, крім земельного податку за лісові землі).

Механізм запровадження місцевих податків і зборів передбачає:

- ухвалення відповідного рішення органом місцевого самоврядування, а також рішення про нормативну грошову оцінку земель;

- надсилання копії рішень до контролюючого органу в десятиденний строк з дня його ухвалення, але не пізніше 1 липня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосування встановлюваних місцевих податків і зборів або змін до них;

- оприлюднення на офіційному веб-сайті ДФС України зведеної інформації про розмір і дату встановлення ставок місцевих податків і зборів, а також про нормативну грошову оцінку земель на відповідних територіях не пізніше 15 липня поточного року;

- офіційне оприлюднення рішення про встановлення місцевих податків і зборів відповідним органом місцевого самоврядування до 15 липня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосування встановлюваних місцевих податків і зборів або змін (плановий період). В іншому разі норми відповідних рішень застосовуються не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим періодом.

Органам місцевого самоврядування заборонено встановлювати індивідуальні пільгові ставки місцевих податків і зборів для окремих юридичних осіб, ФОП і фізичних осіб або звільняти їх від сплати таких податків і зборів.

Органи місцевого самоврядування наділені повноваженнями:

- встановлювати ставки місцевих податків і зборів у межах ставок, визначених Податковим кодексом України;
- визначати перелік податкових агентів.

4.8.2. Характеристика елементів податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки

Базові елементи механізму податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки:

- *суб'єкт* – фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової або нежитлової нерухомості;

- *об'єкт* - об'єкт житлової та нежитлової нерухомості, в тому числі його частка. Законодавство класифікує об'єкти нерухомості наступним чином:

1) будівлі, віднесені до житлового фонду: квартира, котедж, житловий будинок, прибудова до житлового будинку, кімнати у багатосімейних (комунальних) квартирах, садовий будинок, дачний будинок;

2) будівлі, приміщення, не віднесені до житлового фонду: будівлі промислові та склади, будівлі офісні, будівлі готельні, будівлі для публічних виступів, будівлі торговельні, господарські (присадибні) будівлі, гаражі, інші будівлі.

Не є об'єктом оподаткування:

а) об'єкти житлової та нежитлової нерухомості, які перебувають у власності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також організацій, створених ними в установленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідного державного бюджету чи місцевого бюджету і є неприбутковими;

б) об'єкти житлової та нежитлової нерухомості, розташовані в зонах відчуження та безумовного відселення, в тому числі їх частки;

в) будівлі дитячих будинків сімейного типу;

г) гуртожитки;

г) житлова нерухомість непридатна для проживання;

д) об'єкти житлової нерухомості, в тому числі їх частки, що належать дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та особам з їх числа, визнаним такими відповідно до закону, дітям-інвалідам, які виховуються одиницями матерями (батьками), але не більше одного такого об'єкта на дитину;

е) об'єкти нежитлової нерухомості, які використовуються суб'єктами господарювання малого та середнього бізнесу, що провадять свою діяльність у малих архітектурних формах і на ринках;

є) будівлі промисловості;

ж) будівлі, споруди с/г товаровиробників, віднесені до класу "Будівлі с/г призначення, лісівництва та рибного господарства", та не здаються їх власниками в оренду, лізинг, позичку;

з) об'єкти житлової та нежитлової нерухомості, які перебувають у власності громадських організацій інвалідів та їх підприємств;

и) об'єкти нерухомості, що перебувають у власності релігійних організацій і використовуються виключно для забезпечення їхньої статутної діяльності, крім об'єктів нерухомості, в яких здійснюється виробнича або господарська діяльність;

і) будівлі дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від форми власності та джерел фінансування, що використовуються для надання освітніх послуг;

ї) об'єкти нежитлової нерухомості державних і комунальних дитячих санаторно-курортних закладів і закладів оздоровлення та відпочинку дітей, а також дитячих санаторно-курортних закладів та закладів оздоровлення і відпочинку дітей, які знаходяться на балансі неприбуткових підприємств, установ та організацій;

й) об'єкти нежитлової нерухомості державних і комунальних центрів олімпійської підготовки, шкіл вищої спортивної майстерності, центрів фізичного здоров'я населення, центрів з розвитку фізичної культури і спорту інвалідів, дитячо-юнацьких спортивних шкіл;

к) об'єкти нежитлової нерухомості баз олімпійської та паралімпійської підготовки;

л) об'єкти житлової нерухомості, які належать багатодітним або прийомним сім'ям, у яких виховується п'ять та більше дітей.

- *база* – загальна площа об'єкта / частки житлової / нежитлової нерухомості;

- *пільги* - база оподаткування об'єктів житлової нерухомості, що перебувають у власності фізичної особи - платника податку, зменшується:

а) для квартир незалежно від їх кількості - на 60 кв. м;

б) для житлових будинків незалежно від їх кількості - на 120 кв. м;

в) для різних типів об'єктів житлової нерухомості - на 180 кв. м.

Пільги для фізичних осіб не застосовуються до:

- об'єктів оподаткування, якщо їх площа перевищує п'ятикратний розмір пільгової неоподаткованої площі;

- об'єктів оподаткування, що використовуються їх власниками з метою одержання доходів (здаються в оренду, лізинг, позичку, використовуються у підприємницькій діяльності);

- ставки - у розмірі, що не перевищує 1,5% розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 кв. м бази оподаткування.

За наявності у власності платника податку об'єкта житлової нерухомості, загальна площа якого перевищує 300 кв. м (для квартири) або 500 кв. м (для будинку), сума податку збільшується на 25 тис. грн. на рік за кожен такий об'єкт житлової нерухомості.

Розрахунок розміру податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, проводять за формулою 4.31.

$$\text{ПНМ} = (\text{ЗП} - \text{ПП}) \times \min \text{ЗП} \times (\text{СП} / 100\%) \times (\text{КМ}/12) \quad (4.31.)$$

де ПНМ – розмір податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, грн.;
ЗП – загальна площа об’єкта нерухомості або його частки, кв. м;
ПП – розмір площі об’єкта нерухомості, на який надається пільга зі сплати податку, кв. м;
min ЗП – розмір мінімальної заробітної плати станом на 1 січня звітного податкового року, грн.;
СП – ставка податку, %;
КМ – кількість місяців володіння об’єктом нерухомості протягом звітного року, місяці.

- *податковий період* – календарний рік;

- *порядок нарахування*:

- юридичні особи: самостійно обчислюють суму податку станом на 1 січня звітного року і до 20 лютого цього ж року подають контролюючому органу за місцезнаходженням об’єкта оподаткування декларацію з розбивкою річної суми рівними частками поквартально;

- фізичні особи – за податковим повідомленням-рішенням, яке платнику надсилає ДФС України до 1 липня року, що настає за базовим податковим роком;

- *порядок сплати*:

- юридичні особи - авансовими внесками щокварталу до 30 числа місяця, що настає за звітним кварталом;

- фізичні особи - протягом 60 днів з дня вручення податкового повідомлення-рішення.

4.8.3. Особливості механізму нарахування та сплати земельного податку й орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності

Згідно із Земельним кодексом України використання землі є платним. Користування земельними ділянками в Україні може відбуватися на основі права володіння або права оренди ними. Тому формами плати за землю, відповідно, є:

1) земельний податок;

2) орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності.

Податок за лісові землі складається із земельного податку та рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів (див. пит. 4.7.5.).

Базові елементи механізму **земельного податку**:

- *суб’єкт* – власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) і землекористувачі;

- *об’єкт* - земельна ділянка; земельна частка (пай). Відповідно до цільового призначення земельні ділянки поділяють на такі категорії:

сільськогосподарського призначення (сільськогосподарські та несільськогосподарські угіддя); житлової та громадської забудови; природоохоронного призначення; оздоровчого призначення; рекреаційного призначення; історико-культурного призначення; лісогосподарського призначення; водного фонду; промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Не є об'єктом оподаткування:

- с/г угіддя зон радіоактивно забруднених територій;
- землі с/г угідь, що перебувають у тимчасовій консервації;
- земельні ділянки державних сортовипробувальних станцій;
- землі дорожнього господарства автомобільних доріг загального користування;
- земельні ділянки кладовищ, крематоріїв та колумбаріїв;
- земельні ділянки, на яких розташовані дипломатичні представництва;
- земельні ділянки, надані для будівництва й обслуговування культових будівель;
  - база:
    - нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації;
    - площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено.
  - пільги:
    - для юридичних осіб:
      - а) санаторно-курортні та оздоровчі заклади громадських організацій інвалідів, реабілітаційні установи громадських організацій інвалідів;
      - б) громадські організації інвалідів України, підприємства та організації, які засновані громадськими організаціями інвалідів та спілками громадських організацій інвалідів і є їх повною власністю;
      - в) бази олімпійської та паролімпійської підготовки;
      - г) дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади незалежно від форми власності та джерел фінансування, заклади культури, науки (крім національних і державних дендрологічних парків), освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, фізичної культури та спорту, які повністю утримуються за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів;
      - г) державні та комунальні дитячі санаторно-курортні заклади та заклади оздоровлення і відпочинку, а також дитячі санаторно-курортні та оздоровчі заклади України, які знаходяться на балансі неприбуткових підприємств, установ та організацій;

д) державні та комунальні центри олімпійської підготовки, школи вищої спортивної майстерності, центри фізичного здоров'я населення тощо.

- для фізичних осіб - окремі категорії громадян звільняються від сплати земельного податку за земельні ділянки за кожним видом використання у межах граничних норм (табл. 4.5.);

Таблиця 4.5.

Пільги щодо сплати земельного податку для фізичних осіб

Групи фізичних осіб	Цільове призначення земельної ділянки	Гранична площа земельної ділянки, га
- інваліди I, II групи	ведення особистого селянського господарства	2
- батьки (вихователі) трьох і більше дітей віком до 18 років	присадибна ділянка	у селі – 0,25; у селищі – 0,15; у місті – 0,1
- пенсіонери (за віком)	індивідуальне дачне будівництво	0,1
- ветерани війни	будівництво індивідуальних гаражів	0,01
- особи, постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС	ведення садівництва	0,12

- *ставки*: наведені в табл. 4.6.

Таблиця 4.6.

Граничні ставки земельного податку за земельні ділянки, %*

Група земельних ділянок	Гранична ставка земельного податку, % нормативної грошової оцінки
нормативна грошова оцінка проведена	
землі загального користування	1,0
сільськогосподарські угіддя	від 0,3 до 1,0
земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні суб'єктів господарювання	12,0
лісові землі	0,1
нормативна грошова оцінка не проведена (% нормативної грошової оцінки ріллі по Автономній Республіці Крим чи області)	
за межами населених пунктів	5,0
сільськогосподарські угіддя	від 0,3 до 5,0

*базова ставка – 3,0%

Розрахунок розміру земельного податку проводять за формулою 4.32.

$$ПЗ = ПЗД \times НГО \times (СП/100\%) \times K_i \times KM/12 \quad (4.32.)$$

де ПЗ – розмір плати за землю, грн.;

ПЗД – площа земельної ділянки, га;

НГО – нормативна грошова оцінка земельної ділянки, грн./га;

СП – ставка плати за землю, %;

Кі – коефіцієнт індексації;

КМ – кількість місяців володіння земельною ділянкою протягом звітного року, місяці.

- *податковий період* – календарний рік;

- *порядок нарахування* – за даними державного земельного кадастру:

- юридичні особи: самостійно обчислюють суму податку станом на 1 січня звітного року і до 20 лютого цього ж року подають контролюючому органу за місцезнаходженням земельної ділянки декларацію з розбивкою річної суми рівними частками за місяцями;

- фізичні особи – за податковим повідомленням-рішенням, яке платнику надсилає ДФС України до 1 липня поточного року;

- порядок сплати - з дня виникнення права власності або права користування земельною ділянкою:

- юридичні особи - щомісяця протягом 30 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного місяця;

- фізичні особи - протягом 60 днів з дня вручення податкового повідомлення-рішення.

Базові елементи механізму **орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності:**

- *суб'єкт* – орендар земельної ділянки;

- *об'єкт* - земельна ділянка, надана в оренду;

- *база, ставки, податковий період, порядок нарахування та сплати* – аналогічні земельному податку.

Розмір орендної плати встановлюється у договорі оренди, але річна сума платежу:

- не може бути меншою за розмір земельного податку, розрахованого за ставками, наведеними в табл. 4.6.;

- не може перевищувати 12% нормативної грошової оцінки (крім випадку визначення орендаря на конкурентних засадах).

4.8.4. Порядок застосування транспортного податку

Базові елементи механізму транспортного податку:

- *суб'єкт* – фізична, юридична особа, яка має зареєстрований в Україні легковий автомобіль – об'єкт податку;

- *об'єкт* - легковий автомобіль, з року випуску якого минуло не більше п'яти років (включно) та середньоринкова вартість якого становить понад 375 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного року;

- *база* - кількість легкових автомобілів;

- ставка - 25 тис. грн.;
- податковий період – календарний рік;
- порядок нарахування:

- юридичні особи: самостійно обчислюють суму податку станом на 1 січня звітного року і до 20 лютого цього ж року подають контролюючому органу за місцезнаходженням земельної ділянки декларацію з розбивкою річної суми рівними частками поквартально;

- фізичні особи – за податковим повідомленням-рішенням, яке платнику надсилає ДФС України до 1 липня поточного року;

- порядок сплати:

- юридичні особи - авансовими внесками щокварталу до 30 числа місяця, що настає за звітним кварталом;

- фізичні особи - протягом 60 днів з дня вручення податкового повідомлення-рішення.

4.8.5. Механізм нарахування та сплати збору за місця для паркування транспортних засобів

Базові елементи механізму збору за місця для паркування транспортних засобів:

- *суб'єкт* – суб'єкти господарювання, які організують і провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках;

- *об'єкт* - земельна ділянка, спеціально відведена для паркування транспортних засобів, а також комунальні гаражі, стоянки, паркінги, які побудовані за рахунок місцевого бюджету, за винятком площі земельної ділянки, яка відведена для безоплатного паркування транспортних засобів;

- *база* - площа земельної ділянки, відведена для паркування, а також площа комунальних гаражів, стоянок, паркінгів, які побудовані за рахунок місцевого бюджету;

- *ставка* - встановлюється за кожний день провадження діяльності із забезпечення паркування транспортних засобів у гривнях за 1 кв. метр площі земельної ділянки, відведеної для організації та провадження такої діяльності, у розмірі до 0,075% мінімальної заробітної плати, установлені законом на 1 січня звітного року;

- *податковий період* – календарний квартал.

Розрахунок розміру збору за місця для паркування транспортних засобів проводять за формулою 4.33.

$$\text{ЗПТЗ} = (\text{ЗП} - \text{ПП}) \times \text{Д} \times \min \text{ЗП} \times \text{СП} / 100\% \quad (4.33.)$$

де ЗПТЗ – розмір збору за місця для паркування транспортних засобів, грн.;

ЗП – загальна площа земельної ділянки, комунального гаража, стоянки, паркінгу, кв. м;

ПП – розмір площі земельної ділянки, комунального гаража, стоянки, паркінгу, яка відведена для безоплатного паркування транспортних засобів інвалідів, кв. м;

Д – період використання земельної ділянки для паркування транспортних засобів, дні;

min ЗП – розмір мінімальної заробітної плати станом на 1 січня звітного року, грн.;

СП – ставка податку, %/кв. м/день.

4.8.6. Особливості порядку застосування туристичного збору

Базові елементи механізму туристичного збору:

- *суб'єкт* – громадяни, які прибувають на територію адміністративно-територіальної одиниці, на якій діє рішення органу місцевого самоврядування про встановлення туристичного збору, та тимчасово розміщуються у місцях проживання (ночівлі). Не є платниками:

- а) постійні жителі населеного пункту;
- б) відряджені особи;
- в) інваліди, діти-інваліди та особи, що супроводжують інвалідів I групи або дітей-інвалідів (не більше одного супроводжувачого);
- г) ветерани війни;
- г) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- д) особи, які прибули за путівками на лікування, оздоровлення, реабілітацію до лікувально-профілактичних, фізкультурно-оздоровчих і санаторно-курортних закладів;
- е) діти віком до 18 років;
- є) дитячі лікувально-профілактичні, фізкультурно-оздоровчі та санаторно-курортні заклади;
- ж) члени сім'ї фізичної особи першого або другого ступеня споріднення, які тимчасово розміщуються такою фізичною особою у місцях проживання, що належать їй на праві власності або на праві користування за договором найму;

- податкові агенти:

- а) суб'єкти господарювання, які надають послуги з тимчасового розміщення осіб у місцях проживання (ночівлі);
- б) квартирно-посередницькі організації, які направляють неорганізованих осіб з метою їх тимчасового розміщення в місцях проживання (ночівлі), що належать громадянам на праві власності або на праві користування за договором найму;

в) юридичні особи, які уповноважуються органом місцевого самоврядування, справляти збір на умовах договору, укладеного з відповідною радою;

- *об'єкт* - тимчасове розміщення особи в місцях проживання (ночівлі), якими визначені:

а) готелі, кемпінги, мотелі, гуртожитки для приїжджих, хостели, будинки відпочинку, туристичні бази, гірські притулки, табори для відпочинку, пансіонати та інші заклади готельного типу, санаторно-курортні заклади;

б) житловий будинок, прибудова до житлового будинку, квартира, котедж, кімната, садовий будинок, дачний будинок, будь-які інші об'єкти, що використовуються для тимчасового проживання (ночівлі);

- *база* - загальна кількість днів тимчасового розміщення у місцях проживання (ночівлі);

- *ставка* - встановлюється за кожен добу тимчасового розміщення особи у місцях проживання (ночівлі) (залежно від розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного року) в розмірі:

- до 0,5% - для внутрішнього туризму;

- до 5% - для в'їзного туризму;

- *податковий період* – календарний квартал;

- *порядок сплати*:

- суб'єкти зобов'язані перед тимчасовим розміщенням у місцях проживання (ночівлі) сплатити податковим агентам всю суму збору;

- податкові агенти сплачують збір до місцевих бюджетів щоквартально, у визначений для квартального звітного періоду строк, або авансовими внесками до 30 числа (включно) кожного місяця (у лютому - до 28 (29) включно) на підставі рішення відповідної місцевої ради.

Розрахунок розміру туристичного збору за тимчасове розміщення однієї особи проводять за формулою 4.34.

$$TЗ = Д \times \min ЗП \times СЗ / 100\%$$

(4.34.)

де ТЗ – розмір туристичного збору, грн.;

Д – період тимчасового розміщення особи в місцях проживання (ночівлі), дні;

min ЗП – розмір мінімальної заробітної плати станом на 1 січня звітного року, грн.;

СЗ – ставка збору, %/день.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте економічне значення та склад місцевих податків і зборів.
2. Охарактеризуйте порядок запровадження місцевих податків і зборів.

3. Укажіть на відмінності в порядку застосування громадянами та суб'єктами господарювання податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.
4. Поясніть порядок застосування транспортного податку.
5. Охарактеризуйте елементи механізму справляння збору за місця для паркування транспортних засобів.
6. Які податкові наслідки для громадян у разі їх тимчасового розміщення в місцях проживання (ночівлі) в населених пунктах, де запроваджено туристичний збір?

Рекомендовані джерела:

1. Адміністрування як фактор фіскальної та регуляторної ефективності оподаткування : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. В.Л. Андрущенко. Ірпінь: Видавництво Національного університету ДПС України, 2014. 332 с.
2. Андрущенко В.Л., Тучак Т.В. Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція) : монографія. К.: Алерта, 2013. 384 с.
3. Андрущенко В.Л., Тучак Т.В. Податкова держава : монографія. К.: Алерта, 2016. 304 с.
4. Бак Н.А. Податкова система України : навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. 136 с.
5. Деякі питання електронного адміністрування податку на додану вартість : постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 р. № 569.
6. Деякі питання електронного адміністрування реалізації пального та спирту етилового : постанова Кабінету Міністрів України від 24.04.2019 № 408.
7. Коротун В.І., Брехов С.С., Новицька Н.В. та ін. Трансформація акцизної політики в Україні : монографія / за заг. ред. В.І.Коротуна; Нац. ун-т ДПС України. Ірпінь, 2015. 404 с.
8. Митний кодекс України : розділи III, IX : закон України від 13.03.2012 № 4495-VI.
9. Податкова гармонізація в Україні в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною і ЄС / за ред. А.М. Соколовської; ДННУ "Акад. фін. управління". К.: 2017. 448 с.
10. Податкова політика: теорія, методологія, інструментарій : навч. посібник / за ред. Ю.Б.Іванова, І.А.Майбурова. Х.: "ВД ІНЖЕК", 2010. 492 с.
11. Податковий кодекс України : закон України від 02.12.2010 № 2755-VI.
12. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг : закон України від 06.07.1995 №265/95-ВР.

13. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 17 “Податок на прибуток” : наказ Міністерства фінансів України від 28.12.2000 № 353.
14. Про Митний тариф України : закон України від 19.09.2013 № 584-VII.
15. Соколовська А.М., Балакін Р.Л., Башко В.Й. Удосконалення управління державними фінансами та реформування податкової системи України : монографія / за ред. Т.І.Єфименко; ДННУ “Акад. фін. упр.”. К., 2015. 446 с.
16. Соколовська А.М. Основи теорії податків : навч. посібник. К.: Кондор, 2010. 326 с.
17. Фрадинський О.А. Основи оподаткування : навч. посібник. Львів: “Новий Світ - 2000”, 2010. 344 с.
18. Швабій К.І. Оподаткування доходів населення: проблеми науки та практики : монографія; Національний університет ДПС України Ірпінь, 2009. 296 с.